

DE LAATSTE DAGEN IN JERUZALEM

De Paasweek op de voet gevolgd

Een Joodse visie op de gebeurtenissen
rond het proces tegen Jezus

Onder redactie van:

Prof. dr. David Flusser

UITGEVERSMAATSCHAPPIJ J. H. KOK - KAMPEN

1983

INHOUD

Voorwoord	7
1. DE BRONNEN	10
De evangeliën, 10; Datering van de evangeliën, 10; Andere bronnen, 10; Romeinse bronnen, 10; Flavius Josephus, 10; Testimonium Flavianum, 11; De dood van Jacobus, 11; Nieuwe ontdekkingen betreffende het Testimonium Flavianum, 11; Talmoedbronnen, 12; Het auteurschap van de evangeliën, 13; De synoptische evangeliën, 14; Het taalprobleem, 14; Tekstvergelijking, 14; Kritische analyse van de synoptische evangeliën en de „Q”-versie, 15; De bronnen die aan de evangeliën ten grondslag liggen, 16.	
2. HADDEN DE FARIZEEËN EEN REDEN ZICH TEGEN JEZUS TE VERZETTEN?	18
De drie sekten, 18; Jezus' houding tegenover de Farizeeën, 18; Wie waren Jezus' vijanden?, 19; De reactie van de Farizeeën op Jezus, 20; Onderwierp Jezus zich aan de voorschriften van de Halakha?, 22.	
3. WAAROM KWAM JEZUS NAAR JERUZALEM?	23
De gewoonte op te gaan naar Jeruzalem en Jezus' opvatting, 23; Verwelkomende pelgrimsprocessies, 24; Het begrijpen van Jezus' motieven, 24.	
4. JEZUS GAAT JERUZALEM BINNEN EN DE TEMPEL	26
De rondreis en de toegangspoort, 26; De ezel waarop Jezus reed, 27; Eerste confrontatie in de tempel, 27; Jezus botst met het establishment, 29; De Tempelberg, 30; Activiteiten binnen de tempelruimten, 30; De markt van de handelaren in offerdieren, 32.	
5. DE GEBEURTENISSEN VAN DE LAATSTE AVOND	49
Was het Laatste Avondmaal een traditionele Sedermaaltijd?, 49; Praktijken van de Essenen en de maaltijd van de Heer, 51; Praktijk van de Essenen en de Halakha, 53; Lukas' beschrijving van het Laatste Avondmaal, 54; Het Laatste Avondmaal en het Christelijk dogma, 56; Het huis waar het Laatste Avondmaal gehouden werd, 57; Het Coenaculum (de bovenzaal), 57; De voorbereiding van de Sedermaaltijd en Jezus' instructies, 58; De Jeruzalemse traditie om gastheer te zijn voor pelgrims, 59; Het Laatste Avondmaal – Jezus' toespraak, 60; De zaak Judas, 61; Was Gethsemané een poging om te ontsnappen naar de Essenen in de woestijn van Judea?, 61; Het Halakha-aspect van het vertrek naar Gethsemané, 62; Jezus' zielelijden en de arrestatie, 63; De ligging van Kajafas' huis, 64.	

Oorspronkelijke titel: *Last days in Jerusalem. A current study of the Easter Week*

© Oorspronkelijke Engelse editie: Sadan Publishing House Ltd., Tel Aviv 1980

© Nederlandse vertaling: Uitgeversmaatschappij J. H. Kok B.V., Kampen 1983

Nederlandse vertaling van A. J. Spee-de Lugt

Omslagontwerp: Rob Lucas

UGI 553

ISBN 90 242 0469 0

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm, of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

6. WIE VEROORDEELDE JEZUS? (WAS ER EEN ZITTING VAN HET SANHEDRIN?)	65
Het Sanhedrin: Farizeeën contra Sadduceeën, 65; Het proces van Jezus, 66; De procedure volgens de Talmud bij het vonnissen van halsmisdaden, 67; Het verhoor ten huize van Kajafas – een ondervraging, of een zitting waar een vonnis geveld wordt?, 68; De zitting op de vrijdagmorgen – een Synedriion of een Sanhedrin?, 73; De Sadduceeën en de eerste Joodse Christenen, 74; Twee opvattingen over de omstandigheden van Jezus' dood, 75; De zaak Barabbas, en de gewoonte amnestie te verlenen, 76; Analyse van Jezus' gevangenneming, 78.	
7. DE ROL VAN PONTIUS PILATUS	79
Zijn portret in de historische bronnen, 79; De plaats waar Pilatus rechtspreekte, 80; Jezus tussen Pilatus en Herodes Antipas, 82.	
8. WAAROM WERD JEZUS TOT DE KRUISDOOD VEROORDEELD?	84
Beschrijving in de evangeliën – analyse en taxatie, 84; De kruisiging en het lijden, 86; Het opschrift op het kruis, 87; De doodstrijd, 88; Het afnemen van de lichamen van het kruis – De begrafenis, 90.	
9. JEZUS' LAATSTE SCHREDEN	92
Over de kruisdood, 92; De authenticiteit van de Via Dolorosa, 92.	
10. DE PLAATS VAN HET GRAF	93
De opstanding uit de dood, 94.	
11. SLOTWOORD VAN DE BEWERKER	96
Excurs 1	
RECENTE ARCHEOLOGISCHE ONTDEKKINGEN IN JERUZALEM MET BETREKKING TOT HET ONDERWERP VAN HET SYMPOSIUM door Prof. Benjamin Mazar	113
Excurs 2	
HET TESTIMONIUM FLAVIANUM. JOSEPHUS' WOORDEN OVER JEZUS HERONTDEKT door Prof. David Flusser	116
Excurs 3	
ANTROPOLOGISCHE OBSERVATIES ROND EEN GEVAL VAN KRUISIGING IN JERUZALEM door Prof. N. Haas	123
VERKLARENDE WOORDENLIJST	127
VERANTWOORDING VAN DE ILLUSTRATIES	135

VOORWOORD

De oude stad Jeruzalem, waar de dramatische gebeurtenissen plaatsvonden die leidden tot de kruisdood van Jezus, rond Pasen Anno Domini 32, is het toneel geweest van levendig onderzoek en archeologische opgravingen, om zo informatie te verkrijgen die historici in staat zou stellen die plaatsen in de stad nauwkeuriger te identificeren, die in het Nieuwe Testament genoemd worden en die in verband staan met de tradities die door de Christelijke kerken in stand gehouden zijn. In de periode toen de stad nog onder Jordaanse beheer stond kende men zowel het onderzoek dat samenhangt met de betekenis van de z.g. Dode-Zeerollen voor het begrijpen van de tijd waarin Jezus leefde, als ook de oudheidkundige opgravingen in de Oude stad door Miss Kathleen Kenyon en anderen.

Sinds 1967, toen dit gebied onder controle van de staat Israël kwam, is er een verhoogde archeologische activiteit rond de Tempelberg (Har-Ha-Bayith) geweest. Onder leiding van Prof. Benjamin Mazar, een bekende Jeruzalemse oudheidkundige, hebben de opgravingen geleid tot enkele heel belangrijke ontdekkingen, waardoor bepaalde veronderstellingen die tot dusver door geleerden, historici en Christelijke theologen aangenomen werden, nu getoetst, vastgesteld of verworpen konden worden. Deze veronderstellingen betroffen het vaststellen van die plaatsen die verband houden met het optreden van Jezus, van de tempelfunctionarissen, van Pilatus en van andere deelnemers aan de beslissende gebeurtenissen van de Paasweek in het jaar 32.

De Christelijke wereld is altijd erg geïnteresseerd geweest in de oude stad Jeruzalem en in het bijzonder in de heilige plaatsen waar Jezus wandelde, handelde, predikte en tenslotte op Golgotha werd terechtgesteld. Na het beëindigen van de eerste fase van Prof. Mazars oudheidkundige expeditie ontstonden nieuwe inzichten omtrent het lokaliseren van plaatsen in en om de oude stad, die in de evangeliën genoemd worden.

Een groep geleerden in Jeruzalem meende dat het nu, met het oog op de nieuwe ontdekkingen en de nieuwe oecumenische geest van verzoening en begrip tussen de Christelijke kerken en het Jodendom, mogelijk was om de gebeurtenissen van die Paasweek en Jezus' laatste dagen in Jeruzalem opnieuw te bespreken, juist in het licht van de nieuwe vondsten in de laatste 30 jaar gedaan door historisch onderzoek en opgravingen en door de daardoor ontstane nieuwe inzichten.

Negentien eeuwen lang, vanaf de vestiging van de eerste Joods-Christelijke kerk in de stad Jeruzalem, tot aan 1967, was de stad onder bestuur van verschillende vreemde heersers en de Joden namen niet actief deel in het onderzoek naar de Christelijke heilige plaatsen. Met de ontdekkingen van de Qumran-documenten en de theorieën van de Christelijke theologen over de relatie tussen de Qumran-leerstellingen en de

sekte die, naar hun mening, de bruisende onderstroom van Jezus' eerste volgelingen en van de latere Joods-Christelijke kerk in Palestina vormde, konden Joodse geleerden die onderzoekingen deden naar de eerste Christelijke eeuw, nu delen met de Christelijke wereld wat zij wisten over de laatste gang van Jezus in Jeruzalem en zij vonden het ook hun plicht als wetenschapper dat te doen.

Zij wisten echter dat bij zo'n discussie het nieuwe oudheidkundige materiaal kritisch onderzocht, vergeleken, geanalyseerd en opnieuw geïnterpreteerd moest worden wat betreft de gegevens en de teksten die betrekking hebben op Jezus' leven en daden, zoals die in de historische bronnen, vnl. de Talmoed en het Nieuwe Testament, beschreven worden. En zo werd het idee geboren een symposium te houden over Jezus' laatste dagen in Jeruzalem, die stad waar het dramatische lijdensgebeuren plaatsvond.

Vijf geleerden van de Hebreeuwse Universiteit in Jeruzalem namen er aan deel. Prof. David Flusser, die het N.T. doceert, die voorzitter van de conferentie was; Prof. Michael Avi-Jonah,¹ van de afdeling geschiedenis en oudheidkunde; Prof. Samuel Safrai, professor in Talmoed; de bijdrage van Prof. Benjamin Mazar, professor in archeologie is een nadere uitwerking over zijn bevindingen bij het onderwerp „Jezus in de tempel”; en Prof. Flusser bewerkte de uitkomsten van Prof. Shlomo Pines' ontdekking van het originele „Testimonium Flavianum”, van de Joodse historicus uit de eerste eeuw: Josephus' woorden over Jezus. Dr. Robert Lindsey, voorzitter van de Raad van Chr. Kerken in Jeruzalem, vertegenwoordigde het Christelijke standpunt.

De discussie bleef beperkt tot het onderwerp „Jezus' laatste dagen in Jeruzalem” en omvatte niet zijn eerder optreden in Galilea of elders, of zijn onderwijs dat aan de laatste week voorafging. Volgens de synoptische evangeliën (Mattheüs, Markus en Lukas) kan Jezus' optreden verdeeld worden in twee afzonderlijke periodes: zijn omwandelingen in Galilea en zijn laatste week in Jeruzalem. Hoewel erg kort, is de laatste periode de meest dramatische. Een stormachtige week, vol daden, bewonderd door de menigte, een verblijf met zijn discipelen dat diep doorleefd wordt, het Laatste Avondmaal, zijn gevangenneming en verhoor en uiteindelijk de kruisiging. De tegenwoordige Paasvieringen in Jeruzalem, hoewel ze verschillend opgevat worden door de aanhangers van de diverse Chr. kerkgenootschappen, hebben één punt van overeenkomst, n.l. de al eeuwenoude traditie dat de gelovige deelnemer aan zijn medelijden uitdrukking geeft door het volgen van Jezus op zijn kruisweg. Deze traditie gaat terug tot op de 4e eeuw. Eén processie werd op Palm-zondag gehouden, om Jezus' triomfantelijke intocht in Jeruzalem te gedenken en de andere op donderdagavond, om terug te denken aan die beslissende Paasmaaltijd, in A.D. 32, nacht van het Laatste Avondmaal, arrestatie, veroordeling en kruisiging op vrijdag.

1. Prof. Avi-Jonah is sindsdien overleden (1974). Zijn zienswijze die in dit boek voorkomt, is overgenomen uit het Verslag van het Symposium.

In de dertiende eeuw werden deze traditionele processies uitgebreid en gewijzigd in één processie, die tot op vandaag gehouden wordt en die de Weg van het Kruis heet. Duizenden pelgrims, over de hele wereld vandaan, nemen deel aan de Goede Vrijdag-processie, die Jezus' voetstappen op zijn laatste tocht opnieuw volgt. Het begin is bij de eerste statie (I) in de burcht Antonia – beschouwd als het Praetorium waar Pilatus Jezus veroordeelde – en dan volgen de pelgrims en gelovigen de traditionele Weg van het Kruis, zoals die door Jezus gevolgd werd en ze passeren en houden stil bij 9 staties in de Via Dolorosa, tot ze de Kerk van het Heilig Graf bereiken hebben. Daar zijn dan nog 5 staties, in overeenstemming met de tradities uit de 4e eeuw. Eenzelfde processie, maar op kleinere schaal, trekt tot nu toe iedere vrijdag langs de Via Dolorosa.

Een van de vragen waarop ons symposium een antwoord zocht is of we deze christelijke tradities kunnen volhouden of dat de oudheidkundige ontdekkingen een nieuw licht geworpen hebben op bepaalde onderdelen van de Kruisweg. De deelnemers aan de conferentie bespraken al het literair, historisch en wettelijk bewijsmateriaal dat op de gebeurtenissen van Jezus' laatste week van toepassing is. Een groot deel ervan betreft de rechtspleging van het Sanhedrin en de vraag betreffende Jezus' verschijning voor dit hof.

Er vindt een uitgebreid onderzoek plaats naar de houding van de politieke partijen ten opzichte van Jezus, om te bepalen wie de oorzaak van Jezus' arrestatie in de Paasnacht waren, de Sadduceeën of de Farizeeën.

Soms gingen de discussies tijdens het symposium over van het ene onderwerp op het andere. Bij de samenstelling van dit boek zijn de meningen van de deelnemende geleerden over het algemeen in hun eigen woorden weergegeven, in overeenstemming met het protocol van de zittingen. Als er een andere bewoording nodig was, werd de essentie van de bedoeling van de geleerde niet aangetast. Het aangeboden boek is daarom een combinatie van hoge geleerdheid en zakelijke, up-to-date informatie voor de lezer. Alleen al voor dit doel zijn de grote aantallen tekeningen, schetsen, plattegronden en diagrammen bijgevoegd. Deze gegevens, alsmede de scherpzinnige analyse van de bronnen kunnen de lezer bekend maken met veel als nieuw te beschouwen materiaal betreffende ons onderwerp – Jezus en het Jeruzalem van zijn tijd.

Een verklarende woordenlijst van historische, wettelijke en technische termen is aan het eind van dit boek opgenomen. Het wordt de lezer aangeraden zich hiermee eerst vertrouwd te maken voordat aan het eigenlijke boek begonnen wordt.

En tenslotte is het deel van de discussie dat betrekking heeft op het z.g. „Testimonium Flavianum”, dat enige geschooldheid in geschiedenis vooronderstelt, nog nader apart uitgewerkt.

1. DE BRONNEN

De evangeliën

Reeds lang geleden hebben N.T.-geleerden bepaalde overeenkomsten in structuur, volgorde en inhoud ontdekt bij Mattheüs, Markus en Lukas, dit in tegenstelling tot Johannes. Zij noemden de eerste drie de synoptische evangeliën omdat ze overeenkomen wat betreft inzicht, onderwerpen en volgorde. Het evangelie van Johannes verschilt met de synoptische evangeliën en is van later datum, naar wordt aangenomen. De geleerden waren het er over eens dat het evangelie van Markus de grondslag is voor zowel Mattheüs als Lukas. Maar zij merkten ook op dat in Mattheüs en Lukas sommige uitspraken van Jezus gevonden worden die niet in Markus staan. Zij namen daarom aan dat Mattheüs en Lukas nog gegevens verkregen van een andere bron dan van het Markus-evangelie. Deze bron wordt gewoonlijk aangeduid met de letter „Q”, afkorting van *Quelle*, het Duitse woord voor „bron”.

Datering van de evangeliën

De geleerden hebben ook geprobeerd de verschijningsdatum van de evangeliën vast te stellen. Het gewone chronologische schema was eenvoudig: Markus en Q waren er al vóór de val van Jeruzalem in 70. Mattheüs en Lukas dateerden van de tijd tussen 70 en 90 A.D. Johannes tussen 90 en 120 A.D.

Andere bronnen

Bovendien hadden de Jeruzalemse geleerden nog andere bronnen om te raadplegen over de komst van Jezus. Dat zijn: Romeinse bronnen, de Talmoed en Josephus.

Romeinse bronnen

Voor de Romeinse historicus Tacitus is belangrijk: Hij zegt dat Jezus ter dood gebracht is door Pilatus. Van heidense schrijvers is er verder geen informatie.

Flavius Josephus

Onder de niet-christelijke bronnen zijn de vermeldingen van de Joodse historicus van de eerste eeuw, Flavius Josephus, belangrijk. Josephus werd in A.D. 37 in Jeruzalem geboren in een priesterfamilie van Hasmoneïsche oorsprong van zijn moeders kant. Hij kreeg een opvoeding als Farizeeër en werd later generaal in het Joodse leger in Galilea, gedurende de eerste revolutie in 66 A.D. Na zijn overgave aan Vespasianus werd hij verbonden aan Titus' hoofdkwartier dat Jeruzalem innam. Na de val van de stad in A.D. 70 vertrok hij naar Rome, waar hij twee monumentale historische werken schreef: *Joodse oudheden* en *De Oorlogen*.¹ De twee

1. Zijn andere werken, *Het leven en Tegen Apion*, hebben geen betrekking op ons onderwerp.

werken waren bedoeld zowel voor Joden als voor de gehele toenmaals bewoonde wereld en werden tussen 73 en 96 geschreven. In die tijd was de Joods-Christelijke gemeenschap in Jeruzalem al erg actief en ook in de gebieden onder Romeinse heerschappij vond bekering tot het Christendom op grote schaal plaats.

Het is ondenkbaar dat Josephus – een Farizeeër, Jood, militair leider, Romeins burger – de Joodse geschiedschrijver die zo minutieus de verschillen beschrijft tussen de sekten die in de 1e eeuw in Judea en Jeruzalem actief zijn, het ontstaan van de Jezus-beweging of de politieke gevolgtrekkingen ervan, niet opgemerkt zou hebben. En toch vinden we in zijn werk maar twee korte passages betreffende de eerste periode van Christendom in Jeruzalem.

Testimonium Flavianum

Een ervan, de belangrijkste, wordt door geleerden het „Testimonium Flavianum” genoemd. In „Joodse Oudheden”, Boek 18, 63-4 lezen we: „Omstreeks deze tijd leefde Jezus, een wijs man, als we hem inderdaad een man moeten noemen . . .” Als dit de originele vorm zou zijn, dan zou het een oorspronkelijk historisch document zijn. Maar deze verklaring heeft onder geleerden controversiële debatten doen ontstaan wat betreft de authenticiteit ervan. Een Slavische vertaling van Josephus' werken bevat ook verwijzingen naar Johannes de Doper en Jezus, en die worden door sommige geleerden als eigen woorden van Josephus beschouwd, terwijl anderen beweren dat dit tussenvoegingen zijn van Christelijke schrijvers of vertalers.

Professor Flusser is van mening dat de tekst van het Testimonium Flavianum zoals wij die nu hebben, evenals de versie van de Slavische tekst, beslist niet aan Josephus toe te schrijven zijn en waarschijnlijk door een Christelijk schrijver werden tussengevoegd. Het korte citaat laat duidelijk zien dat de woorden van Josephus door een Christen werden aangevuld met de bedoeling het materiaal te doen overeenstemmen met het Christelijk geloof.

De mogelijkheid bestaat echter wel dat Josephus Jezus noemde, anders zou de wijziging van de bewering dat Jezus een gewone sterveling was, onbegrijpelijk zijn. Daarom is het zo belangrijk dat er duidelijk staat dat het Pilatus was die Jezus tot de kruisdood veroordeelde.

De dood van Jacobus

Een tweede bewijs dat Josephus over Jezus schreef en dat het niet helemaal een tussenvoeging van een Christen is, is de passage in „Joodse Oudheden”, boek 20, 200, die melding maakt van de dood van Jacobus: „de broeder van Jezus, genaamd de Christus”. De meeste geleerden beschouwen dit als origineel.

Nieuwe ontdekkingen betreffende het Testimonium Flavianum

Een oude Arabische vertaling van het T.F., kort geleden ontdekt door Prof. Shlomo Pines en gepubliceerd door de Israëliëse Academie van Wetenschappen in Jeruzalem, in 1971, bevestigt de veronderstelling dat Josephus' passage in de huidige vorm of geschreven is door een Christen of een originele passage is die door een Christelij-

ke schrijver is herschreven. De wetenschappelijke discussie over dit onderwerp staat in de nadere uitwerkingen, deel II.

Talmoed-bronnen

Volgens Prof. Safrai vallen de Joodse bronnen in twee categorieën uiteen:

- a. Die, waarin referenties staan betreffende Jezus, zijn optreden te Jeruzalem, zijn veroordeling, zijn discipelen en
- b. Achtergrondinformatie, waardoor meer dan één probleem duidelijk wordt maar die ook criteria oplevert om de echtheid, originaliteit en historische betekenis van één of andere gebeurtenis te beproeven.

Tot onze spijt is in de Talmoed erg weinig bewaard wat de eerste categorie betreft; de authentieke gegevens die over een vroege traditie spreken, betreffen slechts ontmoetingen met de volgelingen van Jezus aan het eind van de eerste eeuw, of in de jaren tachtig, maar niet eerder. Er is een verhaal over ontmoetingen met Jacob, een dorpsbewoner van Kfar Sakhin, één van de volgelingen. Er is ook een „haggadische” uitleg die voorkomt in Tosefta, *Hulin*, hoofdstuk 2 : 24, waarin de naam van Jezus voorkomt: „Het gebeurde dat Rabbi Eliëzer (dit is Rabbi Eliëzer ben Hyrcanos, een belangrijk leerling van Rabban Johanan ben Zakkai) beschuldigd werd van afvalligheid (m.a.w. er van verdacht werd een Christen te zijn) en voor het Gerechtshof moest verschijnen. De commandant (Hegemon) zei tegen hem: ‘Hoe is het mogelijk dat U, een geleerde, zich met zulke zaken zou inlaten?’ Hij antwoordde: ‘De rechter is mijn vertrouwen waard’. De commandant dacht dat Eliëzer alleen tot hemzelf sprak (m.a.w. dat hij de commandant vertrouwde hem de rechte weg te leren). Maar in werkelijkheid dacht Eliëzer alleen aan zijn Vader in de Hemel. De commandant zei tegen hem: ‘Omdat U mij vertrouwt, zo vertrouw ik U ook . . . U bent vrij.’” (Het Griekse woord „demos”, in het Latijn „dimissus”: vrij uit gaan onder het volk.)

En de overlevering voegt er aan toe: „Toen hij het Forum verliet had Rabbi Eliëzer spijt dat hij verlokt was tot ketterij. Zijn studenten kwamen om hem te troosten, maar hij wilde er niets van weten. Rabbi Akiba kwam binnen en zei: ‘Rabbi, ik wil U iets zeggen, als het U niet ergert’. Hij zei: ‘Spreek’. Akiba zei: ‘Misschien heeft één van de kettters iets tegen U gezegd dat U verleid heeft?’ Hij zei: ‘Grote hemel, U herinnert mij ergens aan. Ik wandelde eens op de grote weg van Sepphoris en ik ontmoette Jacob van Kfar Sychenion (Sakhnin) en hij sprak woorden van afvalligheid over Jeshua zoon van Pantheri en hij verleidde mij en ik begon een ketter te zijn, zodat ik de woorden van de schrift overtrad „Houdt Uw weg verre van haar en kom niet bij de deur van haar huis”’ (Spreuken 5 : 8).”

Dit zou een echte overlevering kunnen zijn. Het kan ook later tussengevoegd zijn om het Christendom te belasteren. In elk geval dateert het pas uit de tijd van Jezus’ volgelingen.

Aan het begin van de 2e eeuw wordt melding gemaakt van „genezers” in Jezus’ Naam en van protesten van de Wijzen tegen deze praktijken. Hetzelfde hoofdstuk in Tosefta vertelt van Rabbi Eliëzer ben Doma, die door een slang was gebeten: Jacob van Kfar Sama kwam om hem te genezen maar Rabbi Ishmael (de oom van Rabbi Eliëzer) wilde het niet toestaan. De eerste geschiedenis komt uit Sepphoris in

Beneden-Galilea, de tweede uit Judea, want Rabbi Ishmael woonde te Kfar Aziz in het zuiden van de heuvels van Hebron.

In de Babylonische Talmoed zijn er inderdaad directe passages over Jezus, zijn veroordeling, en over vijf discipelen. Tractaat Sanhedrin verhaalt: „Jezus werd gehangen aan het kruis aan de vooravond van Pasen en veertig dagen lang was er een heraut die proclameerde dat wie dan ook iets te Zijnen gunste wist, zich zou melden en het voor Hem op zou nemen. Maar er werd niemand gevonden . . .” Een tweede passage zegt: Jezus had vijf discipelen, Mathai, Nekai, Nezer, Buni en Todas. Het is echter moeilijk aan te nemen dat dit een Joodse overlevering is betreffende Jezus en zijn discipelen. Het lijkt meer op polemiek ingegeven door de wens het Christendom te bestrijden, uitgaande van het conflict tussen Jodendom en Christendom.

Er zijn maar heel weinig directe overleveringen. De informatie die er in te vinden is, is niettemin vol betekenis, wat betreft de geestelijke en materiële toestanden, het leven in de tempel, want wij vinden er een hele scala van vergelijkingen om bronnen te bestuderen en te vergelijken, zodat kan worden geconcludeerd welke overleveringen betrouwbaar zijn en wat ondergeschikt is.

Het auteurschap van de evangeliën

De Nieuwtestamentische bronnen zijn voornamelijk de evangeliën van Mattheüs, Markus, Lukas en Johannes, behalve dan enige korte passages op andere plaatsen. Het evangelie van Lukas werd geschreven door een bekend arts die Paulus op zijn reizen vergezelde en die bij hem was aan het eind van zijn dagen te Rome. Lukas was geen Jood. Hij heeft ook een tweede boek in het Nieuwe Testament geschreven, namelijk de Handelingen der Apostelen, die hij aanduidde als een vervolg op zijn evangelie. De Handelingen vertellen de geschiedenis van de Christelijke Kerk totdat Paulus Rome bereikte. Daar ontmoette Lukas Markus, een Griekse Jood en een lid van de Christelijke gemeente te Jeruzalem, die Paulus een tijdje begeleidde op zijn reizen en toen naar Jeruzalem terugkeerde. Volgens een sterke Christelijke traditie was Markus, die vloeiend Grieks sprak, tolk voor Petrus toen deze Jeruzalem verliet en op weg ging naar Antiochië en uiteindelijk naar Rome. Het evangelie van Markus staat als tweede evangelie in het Nieuwe Testament maar het schijnt aannemelijk te zijn dat het niet in de originele vorm tot ons gekomen is.

Het evangelie van Mattheüs is door een onbekend iemand geschreven: het valt moeilijk te geloven dat de schrijver ervan dezelfde Mattheüs zou kunnen zijn die een discipel van Jezus was. Het zou kunnen zijn dat een naamgenoot een stuk schreef dat later diende als bron voor het evangelie van Mattheüs. Het evangelie van Johannes is zeker niet geschreven door een Christen-Jood van het Heilige Land; naar alle waarschijnlijkheid was de auteur iemand uit Efeze in Klein-Azië; het is atypisch en historisch niet betrouwbaar, de schrijver had ook niet de bedoeling het verhaal van Jezus te schrijven, maar gebruikte deze vorm om het Christelijk geloof, zoals hij het begreep, te verspreiden.

De synoptische evangeliën

De echte historische bronnen betreffende het leven van Jezus vinden we in de eerste drie evangeliën, van Mattheüs, van Markus en van Lukas. De overeenkomst tussen deze drie is, dat het er in voorkomende gemeenschappelijke materiaal in parallel lopende kolommen geplaatst zou kunnen worden; daarom heten ze de synoptische evangeliën, – zodat ze in één oogopslag tesamen kunnen worden gelezen. Hierover bestaat in het algemeen overeenstemming, maar het probleem is nog waar de overeenkomst op wijst. Als we dat probleem kunnen oplossen, dan kunnen we de teksten gebruiken om licht te werpen op het leven en de dood van Jezus.

Het taalprobleem

Volgens Dr. Lindsey zijn de eerste drie evangeliën verhalen over het leven van Jezus en als zodanig van veel en velerlei belang. Ten eerste is het wel duidelijk dat een groot deel van de inhoud een directe vertaling is vanuit een Semitische taal, waarschijnlijk Hebreeuws. Soms vinden we gedeelten die, als ze direct weer van het Grieks in het Hebreeuws terugvertaald worden, opvallend bijbels klinken en gesprekken met de Farizeeën, Sadduceeën en anderen bij voorbeeld die ons herinneren aan de wijze van zeggen van de Mishna-wijzen. Daaruit leiden we af dat niet weinig van Mattheüs, Markus en Lukas oorspronkelijk in het Hebreeuws geschreven is.

Tekstvergelijking

Bij het bestuderen van de Griekse teksten stuiten we op veel problemen. Ten eerste, de verwantschap tussen Mattheüs, Markus en Lukas is wederkerig, en dat suggereert inderdaad dat de één de ander naschrijft, en nummer twee op zijn beurt, misschien weer de beide voorgaanden. Men heeft theorieën bedacht om te verklaren hoe het mogelijk is dat Mattheüs en Markus dikwijls een gelijklopende versie geven van een verhaal of van een leerspreuk. Precies zo tussen Markus en Lukas, en we vinden bij alle drie, als ze eenzelfde verhaal vertellen, vaak dezelfde bewoordingen. We onderscheiden twee soorten bij deze overeenkomsten. De eerste is tussen Mattheüs en Lukas. Er zijn ongeveer 150-160 verzen die bijna gelijk luiden, soms zelfs geheel letterlijk, en daaruit valt aan te nemen dat zij een bron gebruikten die zij beiden in hoge mate zuiver achtten. De relatie tussen Mattheüs, Markus en Lukas is anders. Het is nauwelijks mogelijk om van „letterlijk” te spreken in de woorden die in bepaalde zinnen parallel lopen in alle drie de evangeliën: dan zijn er geen lange zinsneden die niet verschillend zijn. Het betekent dat Mattheüs en Lukas vaak eenzelfde tekst gebruiken uit materiaal dat ze niet met Markus delen, maar als ze alle drie ergens bij betrokken zijn, is het verschil tussen de drie versies tamelijk duidelijk. Hieruit ontstonden bepaalde theorieën. De bekendste hiervan is de theorie dat Mattheüs en Lukas het werk van Markus gebruiken in die gedeelten waarvan een parallel in het Markusevangelie bestaat en dat ze ook een andere, veronderstelde bron gebruiken die „Q” wordt genoemd. Dit zou inhouden dat Mattheüs en Lukas elkaar niet kenden en dat in het materiaal dat ze met Markus deelden, zij beiden Markus' woorden gebruikten. Dr. Lindsey zegt: „Dit vind ik niet overtuigend. In een

diepgaand onderzoek heb ik bijvoorbeeld ontdekt dat, als Mattheüs en Lukas het verhaal vertellen dat ook bij Markus voorkomt, ze juist op die plaats ieder een zelfde uitdrukking gebruiken die in tegenstelling met Markus' woorden Dit is dan niet zomaar een enkel woord, maar wel tien of twaalf in ieder verhaal. Dit kunnen daarom wel vaststellen dat Markus tussen Mattheüs en Lukas instaat niet in de relatie die deze theorie aangeeft. Ik heb vastgesteld dat Markus overschrijft, dat hij het handschrift van Lukas voor zich heeft, maar doelbewoorden verandert, en er synoniemen voor in de plaats zet, waarbij hij zich passages herinnert.”

Een kritisch onderzoek van de verschillen in tekst tussen Markus en Lukas gewoonlijk de bron van Markus' andere woordkeus aan: overgenomen uit Paulus in Lukas die niet parallel lopen met Markus, of uit de Handelingen der Apostelen de eerste brieven van Paulus en hier en daar ook uit de brief van Jacobus, al voorkomend in het Nieuwe Testament, en ons bekend.

Mattheüs verschilt hiervan nogal; speciaal na het 12e hoofdstuk van zijn evangelie vertelt hij zijn verhalen in volgorde zoals bij Markus.

Opmerkelijk genoeg is een van de problemen waar we op stuiten bij het vertalen van Markus in het Hebreeuws, dat dezelfde moeilijkheden woord voor woord voorkomen bij het vertalen van Mattheüs in het Hebreeuws.

Als we Lukas en Mattheüs in het Hebreeuws vertalen, daar waar Markus overeenkomstig gedeelte heeft, is juist het tegenovergestelde het geval.

We kunnen soms 40 of 50 woorden in dezelfde volgorde in het Hebreeuws vinden en dat rechtvaardigt de veronderstelling dat Mattheüs en Lukas meer dan het evangelie van Markus voor zich hadden, een soortgelijk werk dat we nu niet noemen. De conclusie is dus dat in Lukas de woordvolgorde overal Hebreeuws is, dat het daarom makkelijker is zijn materiaal in het Hebreeuws te vertalen.

Het overeenkomstige materiaal in Markus is in dat opzicht niet zo eenvoudig daarom rijzen er veel problemen. Als Mattheüs niet de woordkeus van Markus gebruikt, dan kan zijn materiaal ook gemakkelijk in het Hebreeuws vertaald worden. Dienovereenkomstig zijn we tot het inzicht gekomen dat onze Griekse bronnen de eerste drie evangeliën van een ander geschrift stammen dat hoofdzakelijk Hebreeuws was en niet Grieks.

Kritische analyse van de synoptische evangeliën en de „Q”-versie

Bij de reconstructie van de daden en woorden van Jezus en speciaal van zijn bezoek aan Jeruzalem, zijn de conclusies van Lindsey betreffende de relatie tussen de evangeliën van Mattheüs, Markus en Lukas van beslissende betekenis, aldus David Flusser.

Er kunnen zich duidelijk twee verkeerde benaderingen voordoen bij het vaststellen van de betrouwbaarheid van de evangeliën, als deze relatie niet zorgvuldig in acht wordt genomen:

1. wanneer een niet-historisch detail van ondergeschikt belang als wel belangrijk wordt benadrukt, en wanneer niet wordt gelet op historische details die juist belangrijk zijn, zodat het geschiedkundig beeld vervormd wordt;

b. tenzij de bronnen zorgvuldig onderzocht worden, kunnen elementen die duidelijk van mindere betekenis zijn toch twijfel veroorzaken met betrekking tot de echtheid van de evangeliën en een subjectieve voorliefde of overdrijving kan een reconstructie van gebeurtenissen doen ontstaan die de betrouwbare informatie, ontstaan uit kritische en objectieve bestudering van de bronnen, in de wind slaat.

De twee verkeerde benaderingen zijn in het bijzonder karakteristiek voor geleerden die onderzoek doen naar het verhoor van Jezus. De eerste vergissing is duidelijk als men zonder kritisch onderzoek de teksten in Markus en Mattheüs aanneemt, waar de zitting van het Sanhedrin, waarin het doodvonnis van Jezus valt, beschreven wordt. De andere vergissing wordt begaan door geleerden die de resultaten van het kritisch onderzoek naar de bronnen niet in overweging nemen, ze terzijde leggen en geloven dat geen Jood deel had aan het uitleveren van Jezus aan de Romeinen; zij nemen aan dat zijn kruisiging een daad uitsluitend van Romeinen was. Alleen als men zich terdege bewust wordt van het onderlinge verband tussen de drie evangeliën bemerkt men dat het verhaal van Jezus' bezoek aan Jeruzalem logisch en redelijk is, als de teksten in die samenhang correct geïnterpreteerd worden.

De bronnen die aan de evangeliën ten grondslag liggen

Het algemene inzicht, dat ook door Lindsey wordt geaccepteerd, is dat de eerste drie evangeliën twee hoofdbronnen hebben; de ene bron geeft allereerst de uitspraken van Jezus weer en niet zijn leven en daden – de bron die „Q” genoemd wordt door geleerden en die door Mattheüs en Lukas gebruikt wordt, maar die onbekend is bij de schrijver van het Markus-evangelie.

Behalve deze ene bron gebruiken zowel Mattheüs als Lukas het Markus-evangelie, niet zoals wij dat nu kennen maar de originele voorloper ervan, die we „pM” zullen noemen (van proto-Markus = de eerste Markus). „Onze” Markus is een grondige herschrijving van de „pM” en degene die het herschreven heeft, heeft ook het Lukas-evangelie gebruikt. Mattheüs heeft echter niet alleen „Q” en „pM” maar ook „onze” Markus gebruikt.

Het geheel ziet er dan als volgt uit: waar het gaat over Jezus' veroordeling en zijn laatste week in Jeruzalem, is Lindsey's methode natuurlijk erg belangrijk.

Tot onze spijt is het wel duidelijk geworden, dat, wat de bronnen betreft, Mattheüs in de loop van zijn geschrift al meer genoeg kreeg van het steeds naslaan van alle drie de manuscripten – de originele Markus, „onze” Markus en „Q” –. Dus wendde hij zich meer en meer tot „onze” Markus en besteedde minder aandacht aan „pM” en, dat valt te raden, ook aan „Q”.

Zoals we al zeiden, in „Q” stonden voornamelijk dingen die Jezus gezegd heeft, en geen beschrijving van gebeurtenissen, en daarom zou het niet mogelijk geweest zijn er veel over het verloop van het proces in te vinden. Daaruit volgt dat de voornaamste en beslissende bron voor het verhoor van Jezus het Lukas-evangelie is, omdat Mattheüs voornamelijk „onze” Markus gebruikt heeft om Jezus' dagen in Jeruzalem te beschrijven en „onze” Markus is weer het produkt van een grondige omwerking van de bronnen.

En wat het Johannes-evangelie aangaat, we hebben al gezegd dat deze schrijver nooit bedoeld heeft authentieke geschiedenisfeiten te beschrijven.

We kunnen hier niet bespreken welke van de synoptische evangeliën hij gebruikt heeft, maar hij heeft zeker ook de overlevering gekend, onafhankelijk van deze drie. Geleerden nemen aan dat dit in het bijzonder naar voren komt bij de beschrijving van het verhoor. Hoewel dit een aannemelijk gezichtspunt is, moeten we desalniettemin zijn versie van het verhoor van Jezus met voorzichtigheid behandelen en alleen beschouwen in het licht van de drie eerste evangeliën.

Naar de mening van Prof. Safrai moet, ondanks tegenstellingen in feiten en gebeurtenissen tussen de synoptische evangeliën en dat van Johannes, dit laatste niet zo maar verworpen worden.

De bestaande Hebreeuwse bronnen die rechtstreeks tot ons komen, moeten niet opzij geschoven worden – zij zijn niet tot stand gekomen via de documentatie waar de synoptische evangeliën op gebaseerd zijn en zij zijn alleen in Johannes bewaard, zelfs als de inhoud niet direct betrekking heeft op Jezus.

Misschien moet ook Jezus' pelgrimage naar Jeruzalem genoemd worden ter gelegenheid van de viering van het wekenfeest. Ik kan niet zeggen of het historisch vaststaat dat Jezus deze reis werkelijk gemaakt heeft, maar de mogelijkheid is groot, een menigte pelgrims zou vanuit één of andere motivatie naar Jeruzalem willen gaan en dan is er nog de nadruk op de verdeling van aalmoezen door die pelgrims bijeengebracht, zoals in Joh. 13 : 25-29 staat, en eerder al in hoofdstuk 6.

Er is een tendens om de betekenis van de Hebreeuwse overlevering te kleineren, een overlevering van de tijden en het leven van Jezus, zoals het ook door Johannes weergegeven wordt. Deze onderwaardering is onbillijk.

2. HADDEN DE FARIZEEËN EEN REDEN ZICH TEGEN JEZUS TE VERZETTEN?

De drie sekten

Volgens Josephus waren de voornaamste drie sekten die in Jeruzalem en Palestina in de eerste eeuw actief waren, de Farizeeën, de Sadduceeën en de Essenen.

De eerste twee waren het belangrijkste; de laatste was merendeels een kloosterorde, die voor het grootste deel in de woestijn van Juda leefde, of rond de Dode Zee. De Farizeeën waren politiek niet actief, maar als tegenstanders van de heersende vroege Hasmoneïsche dynastiek, ontwikkelden zij zich in de eerste eeuw als de gelovige nalevers van de Wet en hoewel ze hun hartstochtelijke toewijding aan de naleving ervan benadrukten, waren ze ook genegen hun geloof aan te passen aan moderne opvattingen. En dit deden ze door middel van de „mondelijke uitleg van de Wet”, waardoor aan de Mozaische wetten een meer flexibele uitleg werd gegeven. Zij gaven de voorkeur aan een opportunistische benadering van de vreemde heersers over Judea en een laissez-vivre politiek, zolang de Romeinen het de tempel-instellingen toestonden binnen redelijke grenzen te functioneren.

De schriftgeleerden (Hebreeuws: Soferim) waren de tussenpersonen van de Farizeeën en hun taak was het om de Farizeese leerstellingen door onderwijs, wetsuitleg en prediking in synagogen en op openbare plaatsen te verkondigen.

Dit was vooral belangrijk omdat de taal die door het volk gesproken werd Aramees was, en het valt aan te nemen dat zij de Wet, in het Hebreeuws, niet begrepen. De schriftgeleerden waren geen priesters die de sacramenten bedienen mochten maar leken met uitgebreide wetenschappelijke kennis van de Wet zoals de Farizeeën die benaderden, en dus werden ze door de Farizeeën vertrouwd.

De Sadduceeën waren de groep van de hoge, priesterlijke aristocratie, gegroepeerd rond de Hogepriester en de Tempelfunctionarissen en priesters. Zij wilden wel een compromis met de Romeinen om hun politieke positie te behouden en de privileges die ze als wachters van de tempel genoten. In het godsdienstige domein verwierpen ze de mondelijke uitleg van de Wet zoals die door de Farizeeën geleerd werd, evenals hun geloof in de opstanding. Ze hadden maar weinig vat op het volk en als kaste waaruit de hoge tempelfunctionarissen en die van andere publieke instellingen gekozen werden, waren ze niet geliefd bij en tot op zekere hoogte zelfs veracht door de Joden.

Jezus' houding tegenover de Farizeeën

Jezus berispt de Farizeeën in hoofdstuk 23 van Mattheüs en veroordeelt hen, omdat zij op Mozes' zetel zitten en dat daarom hun woorden nagevolgd moeten worden maar niet hun praktijk, want zij prediken wel, maar brengen het niet in praktijk. Voor Jezus zijn de Farizeeën dus de erfgenamen van Mozes, en hun prediking is wel

juist, maar wordt door hun daden tegengesproken, omdat ze hypocriet zijn. Niet alleen in de Dode-Zeerollen, maar ook in de Talmoed is de beschuldiging: „hypocriet” te vinden, gericht aan het adres van de Farizeeën, en de Hebreeuwse uitdrukking „hypocriet” zelf komt van de woorden van koning Alexander Jannaeus zoals die opgetekend staan in het Misjna-tractaat Sotah 226, waar gesproken wordt over de hypocrieten onder de Farizeeën.

In elk geval is Jezus' bewering, dat er schijnheilige Farizeeën zijn die wel preken maar het niet in praktijk brengen, beslist geen verwerpen van de leer der Farizeeën, maar een vraag naar meer nauwgezetheid, niet alleen op het morele niveau maar klaarblijkelijk ook in andere opzichten.

Waar het andere volken betrof was Jezus strenger dan de school van Hillel, waar hij zich toe aangetrokken voelde. Hier volgde hij de school van Shammai, hij was niet uit op bekering van heidenen en wilde hen zelfs niet genezen; zeggend dat hij alleen tot Israël gezonden was. Nergens in de Talmoed wordt gezegd dat heidenen niet moeten worden genezen – in dit opzicht overtrof Jezus elke bekende Wijze, dezelfde Jezus die later de Redder der heidenen wordt genoemd!

Het is wel duidelijk dat Jezus zijn ondervragers soms met opzet ergerde en dat zijn controversiële discussies ontstonden in de ontmoetingen met mannen die niet de betekenis van Israëls wet duidelijk maakten, maar zich schuilhielden achter een muur van ongegronde vooroordelen.

Maar zelfs als we aannemen dat hij de Farizeeën bijtender tegemoet trad dan vele anderen, dan kan dat nog niet de oorzaak zijn geweest van de veronderstelde haat van die Farizeeën tegen hem. De werkelijke vijanden van Jezus waren de Sadduceeën, van het priesterschap in Jeruzalem.

Wie waren Jezus' vijanden?

De evangeliën vertellen over Jezus' botsingen met Farizeeën en schriftgeleerden zowel in Galilea als in Judea, wáár hij ook maar met zijn volgelingen samenkwam en preekte. Omdat we ons voornamelijk bezighouden met de laatste fase van zijn leven in Jeruzalem (omstreeks) A.D. 32, wordt de vraag gesteld: wie waren zijn vijanden toen, of liever, wie onder de Joden kon een motief hebben gehad om hem aan de Romeinen uit te leveren? Hier kan ook een kritisch bestuderen van de eerste drie evangeliën helpen, zorgvuldig en zonder vooroordelen. Dan blijkt dat, wanneer de tekst het verhaal van een latere datum is, des te bitterder de botsingen tussen Jezus en zijn omgeving verteld worden.

Het geleidelijk toenemen van verwijzingen naar de Farizeeën is al een illustratie van dit proces. In veel gevallen zijn in eerste instantie degenen die met Jezus twisten anoniem, en de discussies zijn nog niet zo scherp.

Hoewel de toegenomen spanning tussen Jodendom en Christendom in de jaren die aan de verwoesting van de tempel voorafgaan, geleid hebben tot steeds meer wrange discussies, in één opzicht konden de schrijvers van de synoptische evangeliën de tellen niet verdraaien: in het verhaal van het verhoor van Jezus worden de Farizeeën niet genoemd: zij waren daarin niet van de partij. Dit kan, zoals we nog zullen zien, wel verklaard worden, omdat alle drie de schrijvers heel zeker wisten dat de Farie-

zeeën er tegen waren om Jezus aan de Romeinen uit te leveren, maar natuurlijk konden ze over deze onwil van de Farizeeën niet schrijven, omdat ze de botsingen met Jezus eerder gemeld hadden. De personen die Jezus aan de Romeinen uitleverden werden als regel de overpriesters genoemd.

In de Talmoed en bij Josephus zijn dit leden van de families van tempelpriesters, van wie er sommigen een keer Hogepriester waren; die families behoorden voornamelijk tot de Sadduceeën. Soms worden de uitleverders van Jezus aan de Romeinen aldus genoemd: „Overpriesters, Oudsten van het volk en Schriftgeleerden”.

Hoewel de Talmoed en de evangeliën in de term schriftgeleerden ook de Farizeeën begrijpen, kan worden aangenomen dat in het verslag van Jezus' verhoor de tempel-schriftgeleerden worden bedoeld. De „Oudsten” zijn waarschijnlijk oudere priesters, een kader dat belast was met het behartigen van alle tempel-zaken. We zijn nu op het punt gekomen waar het mogelijk is om, op basis van de Joodse bronnen, te besluiten of Jezus' woorden de toorn van de Farizeeën op een dusdanige manier konden hebben opgewekt dat ze zijn bloed zouden eisen.

Daarnaast moeten we de historische achtergrond van Jezus' eigen woorden onderzoeken.

De reactie van de Farizeeën op Jezus

Prof. Safrai zegt dat het antwoord op de vraag of de Farizeeën reden hadden Jezus te bestrijden, er natuurlijk van afhangt wat Jezus gezegd heeft. Met andere woorden, we moeten nagaan of we in zijn woorden ontdekken kunnen welke denkbeelden hij over zijn missie had en hoe hij zijn persoonlijk aandeel er in zag.

Zelfs als we de ergst denkbare lezing zouden accepteren, dan nog is er in Jezus' woorden geen aanleiding om grond voor de doodstraf te vinden, tenminste voor zover de in ons bezit zijnde bronnen van de Tannaim gaan, en er is zelfs nog minder aanleiding om hem aan de heidenen over te leveren, om zo ter dood te worden veroordeeld. Op z'n ergst zouden we, in navolging van de Talmoed-bronnen, kunnen denken dat hij uit de synagoge geworpen zou worden of ernstig berispt of zo iets, of dat hem gevraagd zou worden zich van dit of dat te weerhouden. Er is geen reden aan te nemen dat hij voor toverij veroordeeld werd: niet alleen wordt daar in Nieuwtestamentische bronnen niet over gesproken, maar er is hier ook geen bestanddeel van de definities van toverij die in de literatuur van de Tannaim gegeven worden.

Er kan ook geen sprake zijn van een „rebellerende oudste” want deze uitdrukking is ook te zeer afgebakend in de Talmoed-bronnen uit de tweede tempel-periode.

Wanneer Jezus een vraagteken zou zetten achter de Halakha, of de Halakha zou ontkennen, kon hij, in theorie, ter dood veroordeeld worden. Maar niemand kon in feite, tenminste gerekend naar de gebeurtenissen waarvan gesproken is, mogelijk-kerwijs de werkelijke doodstraf verwachten voor het niet eens zijn met de geleerden of omdat Jezus iets anders leerde dan hun leer.

Velen deden wonderen, en op z'n allermeeest zou de manier waarop ze dat deden, geen genade vinden in de ogen van Farizeeën. We kennen het geval van Honi, de cirkel-maker die wonderen deed welke als magie konden worden beschouwd of als onangepast optreden, zoals bijvoorbeeld toen hij een cirkel op de grond tekende en zei

dat hij die niet zou verlaten totdat het zou gaan regenen, en men zegt dat een autoriteit tegen hem zei: „als U Honi niet was, zou ik U in de ban doen.”

Het zou historisch gesproken aannemelijk zijn als er geschreven zou staan dat de Joden Jezus vanwege zijn wangedrag uitgeworpen zouden hebben. Een strengere straf lijkt historisch niet waar te kunnen zijn: want, welke grond hadden de geleerden om hem voor het gerecht te slepen en een bijzondere uitspraak te eisen?

Geen enkele wonderdaad en de uitwerking ervan kan grond zijn voor een proces. De geleerden zouden er sceptisch tegenover gestaan kunnen hebben, op z'n hoogst zouden ze op hem geschimpt hebben. Jezus dreef de duivenverkopers en de geldwisselaars uit de tempelhof en op het eerste gezicht lijkt het een overtreding of het verstoren van de openbare orde maar – zo meent Prof. Safrai – dit optreden houdt verband met wat aan het eind van het boek Zacharia staat: „Op die dag zal er geen handelaar meer zijn in het huis van de Heer der Heerscharen.” Vanaf de dagen van de terugkeer naar Zion, en tot aan de vernietiging van de tweede tempel, is er alles aan gedaan om de tempel te ontdoen van alle soorten handel en ruilhandel. Kort tegen het einde van de tweede tempel-periode hadden deze pogingen kennelijk succes: er werden geen duiven meer verkocht op de tempelpleinen, maar iedere bezoeker deed een kwart-shekel in een ramshoorn en voor dat bedrag werden offers opgedragen. Er is hier dus sprake van de wrevel die gevoeld werd door godsdienstige mensen, door mannen die een diepe verering hadden voor de tempel, wrevel over hetgeen voor hen een betreurenswaardig incident was. Zelfs als we het verhaal van Johannes accepteren, dat Jezus de verkopers van vee en duiven van het tempelplein verdreef en de tafels van de geldwisselaars omkeerde en nog meer, dan konden de bewakers en de poortwachters van de tempel hem eenvoudig vastgenomen hebben, maar het is ondenkbaar dat een aanklacht, die tot een proces kon leiden, te motiveren zou zijn. Het is voldoende om de processen van een latere periode er mee te vergelijken en de houding van de Farizeeën ten opzichte daarvan. Als er iets tegen Jezus viel in te brengen, dan hadden de Farizeeën zeker een goede reden om Jacobus en Paulus te beschuldigen, toen zij verhoord werden. Maar in die beide gevallen, èn bij de gevangenneming van de eerste Christenen door de hogepriesters, nam de woordvoerder van de Farizeeën, Rabbi Gamaliël, het juist voor de gedaagden op, en Rabbi Gamaliël zou, naar 't zich laat aanzien, ook de vertegenwoordiger van de Farizeeën zijn geweest in Jezus' tijd.

Hoe valt Rabbi Gamaliëls houding ten opzichte van de eerste Christenen en ten opzichte van Jezus te rijmen met het feit dat de Farizeeën de doodstraf geëist en goedgekeurd zouden hebben?

In het uiterste geval zou aangenomen kunnen worden dat de Farizeeën zich beledigd voelden bij de onverwachte keer van de gebeurtenissen, misschien door de houding van Jezus, misschien door zijn onomwonden manier van spreken die als aanmatigend, trots, zelfs als arrogant aangemerkt kon worden, en er zijn inderdaad in het Nieuwe Testament aanwijzingen dat hij niet sprak als een Wijze die onderricht gaf in de Wet. Maar dat is dan ook alles.

Onderwierp Jezus zich aan de voorschriften van de Halakha?

Om Jezus' daden in de tempel te kunnen beoordelen – zegt Prof. Flusser – moeten we ons afvragen of hij zich tijdens zijn leven aan de voorschriften van de Halakha hield. Soms proberen Christenen om begrijpelijke redenen aan te tonen dat Jezus' benadering niet overeenstemde met de algemeen aanvaarde Halakha, en zelfs niet met de Schriften. Maar dat is niet waar. Jezus leefde zijn hele leven in overeenstemming met de Halakha. Bijvoorbeeld toen hij zei dat „De sabbath is gemaakt voor de mens en niet de mens voor de sabbath” (Markus 2 : 27-28); daar komen zijn woorden precies overeen met de uitspraken van de Wijzen. Als hij op de sabbath genas, dan deed hij dit door middel van woorden – of, zoals de Wijzen zeggen, door te fluisteren – en deze manier van genezen is legaal op de sabbath. Als zijn discipelen al niet altijd het voorschrift van handenwassen voor het eten naleefden, dát ritueel was toen vrijblijvend en niet verplicht; en laten we vooral nauwkeurig opmerken dat er niet gezegd werd dat Jezus zelf de verordeningen van de Wijzen niet nakwam, maar alleen dat zijn discipelen daar lakser in waren dan hij. Zo ook met het plukken van de aren op de sabbath; het zijn de discipelen, niet de meester, die aangeklaagd worden (Lukas 6 : 1-5).

Zoals het verhaal verteld wordt, waren de discipelen, als Joden, schuldig aan een ernstige overtreding, want het is verboden om op de sabbath te oogsten. In twee erg oude en belangrijke bronnen staat echter niet dat ze de aren plukten, maar alleen dat zij ze tussen de handpalmen wreven. Zelfs die daad was verboden door de Joodse Wijzen, maar Rabbi Juda, een Galileeër zoals Jezus en zijn discipelen ook waren, stond het toe. Dit wijst er op dat het geen absoluut verbod was, maar alleen een verschil van mening tussen de Wijzen onderling.

Nergens blijkt er in de synoptische evangeliën iets van, dat Jezus de uitdrukkelijke bevelen van de Wijzen geringschatte; integendeel, de teksten tonen aan dat hij het zeer eens was met de Halakha-opvattingen van de Farizeeën.

3. WAAROM KWAM JEZUS NAAR JERUZALEM?

Volgens het Johannes-evangelie ging Jezus de eerste keren als pelgrim naar Jeruzalem, zoals de gewoonte was onder de Joden in het land. Zijn bezoek van het jaar 32 (ongeveer) was anders, was een heel goed geplande en beslissende missie, met de deelname van veel volgelingen, aanhangers en menigten die hem welkom heetten. De kwestie van zijn motieven, gezien in het licht van de heersende gewoonte een pelgrimstocht te maken in het tijdperk van de tweede tempel, wordt gezien door Prof. Safrai.

De gewoonte op te gaan naar Jeruzalem en Jezus' opvatting

Volgens Prof. Safrai moeten we eerst nagaan of we deze dingen bezien vanuit de gezichtshoek van historische realiteit.

Er is het bekende feit dat Joden de gewoonte hadden op te gaan naar Jeruzalem om op het Paasfeest te offeren en daar ligt niet speciaal de nadruk op in de weergave van Jezus' verblijf. Bovendien zou iedereen die iets te zeggen had, een pelgrimsreis naar Jeruzalem maken om zijn inzichten bekendheid te geven. En anderen gingen om te luisteren. Daaruit valt af te leiden dat iedere willekeurige Israëliet zich naar Jeruzalem zou kunnen begeven zonder een alleen aan ingewijden bekende reden, zoals messiaanse actie, of gevoel van gezonden te zijn, maar gewoon, als iemand die zijn medebroeders oproept tot bekering, of oproept tot het Koninkrijk der Hemelen, of pleit voor verzoening tussen de mens en zijn naaste, de mens en zijn Schepper.

Het moet in geen geval uitgesloten worden geacht dat er altijd veel messiaans vuur was bij de pelgrimsreizen. Voor ons is het moeilijk ons voor te stellen of vast te stellen, wat Jezus dacht toen hij opging naar Jeruzalem, maar juist de messiaanse en geestelijke spanning binnen in hem zou het idee van een pelgrimstocht voor hem aantrekkelijk maken. Zelfs als we de juiste indruk krijgen uit de synoptische evangeliën dat dit zijn eerste bezoek aan Jeruzalem is. Het is heel goed mogelijk dat dat zo was, want niet iedereen maakte de tocht elk jaar, sommigen maar eens in de zoveel jaren.

Maar ook zou het in het geval van Jezus anders kunnen zijn, want zijn houding ten opzichte van de tempel en offers was waarschijnlijk heel anders dan die van een meelevende Jood die niet een eigen religieuze weg zocht. Dit zou Jezus' pelgrimsreis uitgesteld kunnen hebben tot de tijd er rijp voor was en *toen* pas ging hij op naar Jeruzalem. Het is ook niet ondenkbaar dat een messiaanse impuls hem bewoog de reis te maken juist op de tijd van het Paasfeest, het feest van de bevrijding. En inderdaad, zoals al in veel overleveringen uit die tijd voorkomt, zou de komst van de Messias plaatsvinden tijdens het Paasfeest, en daarmee de eerste bevrijding van Israël vernieuwen, zodat de uiteindelijke verlossing werkelijkheid zou worden op de jaarlijkse viering.

Verwelkomende pelgrimsprocessies

In de Tannaim-bronnen in het Mishna-tractaat Bikkurim (hoofdstuk 3 : 3-6), waar staat over de processie van Joden die de eerste opbrengst van hun oogst naar de tempel brengen, worden eigenlijk alleen pelgrimages in het algemeen beschreven. Andere bronnen vertellen ons ook over het psalmgezang van pelgrims die de stad binnenkomen: 's morgens zongen ze „Staat op en laten we naar Sion gaan, naar de Heer onze God” (Jeremia 31 : 50), en op weg „Ik was verheugd toen men tot mij zei ‘Laten we naar het huis van de Heer gaan’” (Psalm 122 : 1); en in Jeruzalem – „Onze voeten staan in Uw poorten, o Jeruzalem” (Psalm 122 : 2); en op de Tempelberg zelf – „Looft de Heer. Looft God in zijn Heiligdom: prijst Hem in zijn machtig uitspan- sel” (Psalm 150 : 1). Het kan heel goed zijn dat zij psalmen zongen die bij het ritueel hoorden, maar het is ook mogelijk dat zij psalmen zongen van een messiaanse inhoud, psalmen die een verwachting inhielden van een Messias die komen zou en die daden zou stellen zoals Jezus. Als we de passages uit het Hallel-gebed, gezongen door de mensen van Jeruzalem en de antwoorden van de pelgrims daarop vergelijken met de evangeliën, zien we dat de passages die de pelgrims verwelkomen daarin vermeld worden, maar het antwoord daarop natuurlijk niet. Het is natuurlijk moge- lijk dat er een soort feestelijke geestdrift is geweest toen Jezus, de profeet uit Galilea aankwam, maar niet meer.

Het wekt geen verbazing dat psalmen gezegd en gezongen werden – iedere pelgrim, en speciaal groepen pelgrims, werden door dit zingen begeleid bij het binnentreden in Jeruzalem, en dan stemden de pelgrims daar mee in. De groepen gingen niet na het binnenkomen in de stad eerst rusten en zich dan klaar maken voor een bezoek aan de tempel: nee, zij naderden de stad al psalmzingend en gingen regelrecht naar de tempel, en pas later gingen ze naar hun logeeraadressen. Zo deed Jezus ook, regel- recht van Bethfagé naar de tempel; hij ging het hele gebouw rond, en pas daarna naar zijn tijdelijk onderkomen. En zoals zoveel pelgrims was Jezus ook buiten de stad gelogeed, maar hij bezocht de tempel bij gelegenheid en onderwees daar.

Het begrijpen van Jezus' motieven

Om Jezus' laatste reis naar Jeruzalem te begrijpen – zegt Prof. Flusser – hebben we zijn eigen woorden in Lukas 13 : 31-35, en de authenticiteit hiervan is buiten twijfel: Op dat moment kwamen enkele Farizeeën naar Hem toe: „Zorg dat U hier weggaat, want Herodes wil U doden.” Hij antwoordde: „Zeg die vos: vandaag en morgen ben ik nog bezig met het uitdrijven van duivelse geesten en het genezen van zieken, maar op de derde dag ben ik klaar met mijn werk. Ja, vandaag, morgen en overmorgen moet ik mijn reis nog voortzetten, want een profeet moet in Jeruzalem om het leven komen; ergens anders zou niet juist zijn.” En daarna sprak hij over Jeruzalem, de stad die profeten doodt en voorspelde hij de vernietiging van de tempel.

Dus verwachtte Jezus zijn dood in Jeruzalem en alles wijst erop dat hij er heen ging om de profetie over Jeruzalems ondergang uit te spreken. Om een of andere reden lokte hij een botsing uit met de boze priesters van Jeruzalem, en bij dat treffen won hij de genegenheid van de massa, die een afschuw had van de alleenheerschappij over de tempel door de Sadduceeën. Als wij het thema van zijn onderwijs nagaan, is het

duidelijk dat dat niet zonder persoonlijk risico was, omdat het tegen de priesters gericht was en tegen de autoriteiten van het tempelplein. In de gelijkenis van de wijngaard (Lukas 20 : 9-19) duidde Jezus niet alleen op zijn eigen onvermijdelijke dood, maar zei hij zelfs dat het leiderschap van het volk van Israël door Gods wil gedood zou worden. Maar voor die uitspraak werd hij niet verhoord en veroordeeld, omdat de priesters bang waren voor het uitbreken van rellen onder het volk, dat, zoals we al zagen, de partij van Jezus koos.

4. JEZUS GAAT JERUZALEM BINNEN EN DE TEMPEL

De rondreis en de toegangspoort

Volgens Prof. Avi-Jonah heeft Jezus, om een of andere reden, niet de kortste weg van Galilea naar Jeruzalem genomen. In het Nieuwe Testament is sprake van verschillende bezoeken van Jezus aan Jeruzalem en in het algemeen kan aangenomen worden dat hij dié weg gebruikte waarlangs de Joden uit Galilea trokken, waardoor ze niet door de landstreek van de Samaritanen behoefden te gaan. Zij gebruikten niet de kortste weg vanuit Galilea, die langs de waterscheiding van Nazareth loopt, óf vanaf Kapernaüm, dan door de vallei van Jizreël, daarbij op Samaritaans grondgebied komend bij Jenin, en zo door naar Nablus en Jeruzalem. Nee, zorgvuldig contact vermijdend met de Samaritanen, gingen zij van Galilea door de streek Beisan, staken de Jordaan over naar de oostelijke oever, gingen door het Joodse Transjordanië (Perea), tot in de buurt van Gador (El-Salt); daarvandaan staken ze de Jordaan weer over, om in de buurt van Jericho weer op de westelijke oever te belanden, en gingen zo op naar Jeruzalem. Dit was de weg van Jezus' laatste reis. Zoals bekend onderbrak hij die reis in Bethanië, dat blijkbaar hetzelfde is als het tegenwoordige dorp El-Azariyeh, of in Betfagé (Et-Tur), en daalde hij daarvandaan af tot in de stad.

Langs welke weg kwam hij de stad binnen? Dan moeten we nagaan welke vervoersmiddelen beschikbaar waren. De weg door de Oostpoort, die de Poort van Susan heet, zou natuurlijk de aangewezen weg geweest zijn, en dan over het plein van de Tempelberg, maar omdat het aan dieren verboden was het tempelgebied binnen te komen is Jezus vermoedelijk óf binnengekomen door de poort die iets ten noorden van de Tempelberg ligt, misschien waar nu de Damascuspoort staat, óf door de poort ten zuiden daarvan, d.w.z. de Vispoort in de Tweede Muur. De Derde Muur bestond toen nog niet en men kon de stad alleen binnenkomen door de poorten van de Eerste of de Tweede Muur. Bij zijn afdaling vanaf de Olijfberg was in het Oosten de Tempelberg de hinderpaal en in het Noorden de burcht Antonia. Op beide plaatsen mocht Jezus niet komen, de eerste niet, omdat hij op een ezel reed, de laatste niet, omdat het militair gebied was. Nog een andere mogelijkheid was, naar de beek Kidron af te dalen en daarna omhoog te gaan, door een van de poorten van de Benedenstad (Ophel). Zelf zou ik dat het meest waarschijnlijk achten, omdat Ophel een Joodse volkswijk was, waar men erg aan de traditie hing en een natuurlijke geneigdheid tot religieuze geestdrift bestond. Aan die kant van de stad zouden zeker grote volksmenigten als toekijkers aanwezig zijn geweest en ook de onstuimige ontvangst door het volk, die volgens de bronnen Jezus ten deel viel, viel daar te verwachten.

De ezel waarop Jezus reed

Prof. Flusser constateert, dat de ezel waarop Jezus reed, geen messiaanse was. Dit komt overeen met Safrai's mening, dat er in het Nieuwe Testament te veel betekenis wordt gehecht aan het feit dat Jezus een ezel bereed. En inderdaad mochten we opmerken dat het in die dagen heel gewoon was op een ezel te rijden. Om Jeruzalem binnen te gaan kon een man óf lopen, óf een ezel berijden. Geen enkele Jood in het land Israël van toen reed paard. Al onze overleveringen betreffende de Wijzen – zegt Prof. Safrai –, vóór en na Jezus, spreken zonder uitzondering over een rit op een ezel, te beginnen met Simeon ben Shetah en Hanina ben Dossa, en eindigend met de volgelingen van de piëtistische beweging, zoals de jonge Hanina ben Dossa, tijdgenoot van Jezus, Rabbi Phineas ben Yair en nog veel anderen. Joden reden alleen maar op ezels. Alleen van Eliza ben Avuya wordt verteld dat hij paard reed, en dat was toen hij al geneigd was zijn Jood-zijn demonstratief op te geven. Hoewel het een alledaags gebeuren was, is het niet onaannemelijk dat dit binnenkomen van Jezus op een ezel toch een bijzondere betekenis had, en de vraag rijst, of dit al bewust door hem werd aangevoeld, of dat die bijzondere betekenis alleen maar in de literaire overlevering is gelegen en geen historische of archeologische werkelijkheid is, als men deze termen al mag gebruiken.

Eerste confrontatie in de tempel

Bij zijn komst in Jeruzalem kruiste Jezus de degen met de priesters en voorspelde de vernietiging van de tempel. Hij verklaarde dat hiervan niet één steen op de andere gelaten zou worden en de climax werd bereikt toen hij de verkopers uit de tempel begon te verjagen, zeggend: „Mijn huis zal een huis van gebed zijn, maar jullie hebben er een rovershol van gemaakt.”

Deze berisping, zegt Prof. Flusser, is om verschillende redenen belangrijk, en hij gaat verder: „In Lukas 19 : 45-46 staat alleen maar dat Jezus ‘begon de verkopers naar buiten te drijven, zeggende: Er staat geschreven, Mijn huis zal een huis van gebed zijn, maar jullie hebben er een rovershol van gemaakt’.” Als dat zo is, dan probeerde Jezus de verkopers te overreden de tempelomgeving te verlaten, maar het Griekse werkwoord *ekballein* betekent ook uitdrijven, wegjagen.

Markus (hoofdstuk 11 : 15-17) legde een krachtiger nadruk, door er aan toe te voegen dat „Hij begon degenen die verkochten *en hen die kochten* in de tempel, naar buiten te drijven.”

Mattheüs (hoofdstuk 21 : 12 en 13) „wijzigt” het verslag door alleen maar te zeggen dat Jezus de verkopers naar buiten dreef.

Johannes (hoofdstuk 2 : 13-17) verfraait de geschiedenis van de uitdrijving nog meer en schrijft dat Jezus met een zweep in de hand de verkopers verdreef.

Zoals Prof. Safrai duidelijk gemaakt heeft, waren er geen handelaren in vee in de buurt van de tempelberg. Klaarblijkelijk is een, naar verhouding milde, lezing van Jezus' poging om de verkopers te overreden de omgeving van de tempel te verlaten, in een melodrama veranderd, en zelfs Markus' versie maakt al grote indruk op de lezer. Ronduit gezegd, als we de oorspronkelijke betekenis van de daad, zoals die in Lukas beschreven staat, niet zien, dán moeten we onszelf afvragen of Jezus werkelijk in de

tempelhof kon binnendringen en zich daar gedragen of hij op zijn eigen privé terrein was. En dan is het niet vreemd dat het verhaal in de aangedikte versie aan een of andere schrijver grond gaf om te veronderstellen dat Jezus zelf een Zeloot was en de tempel met geweld innam, met behulp van een aanzienlijke bende krijgsmakkers. Het oorspronkelijke verhaal in Lukas gaf echter geen aanleiding er een episode van te maken, die tot dusver in de annalen van Israël niet voorkwam, of om het beeld van Jezus te vervormen en van een „ziener” een aanvoerder van een bende oproerlingen te maken.

Maar het verhaal heeft nóg een toepassing. We zagen al hoe Johannes het in de meest spectaculaire vorm giet. Daarbij verplaatst hij het gebeuren naar het begin van Jezus' optreden. Het belangrijkste is dat, volgens Johannes, Jezus toen dezelfde woorden gebruikte als die, welke hij sprak toen hij voor de Hogepriester werd gebracht (zoals dat in het evangelie van Mattheüs en Markus staat). Klaarblijkelijk is deze zin niet overgekomen zoals die eerst gesteld was, maar de strekking is duidelijk: wat Jezus zegt is dat deze Tempel, met handen gemaakt, vernietigd zal worden en dat er een andere gebouwd zal worden, *niet* met handen gemaakt. Hier hebben we te doen met een oude, visionaire overlevering, eerder bekend uit het (apokriefe) Boek van Henoch en nu ook uit de Dode-Zeerollen: dat de tempel niet door menselijk toedoen tot stand zal komen, maar zo zal worden, zoals geschreven staat: „Het heiligdom van de Heer is door Uw handen gemaakt.” De „Tempel-rol” in de Dode-Zee geschriften maakt melding van de toekomstige tempel, die door God zelf gebouwd zal worden. Dit is dan een tweede eschatologische profetie. Dit bijzondere detail vinden we wel niet bij Lukas, maar in Mattheüs (hoofdstuk 26 : 57-68) lezen we dat toen Jezus gevangen genomen werd en voor de Hogepriester was gebracht, er twee mannen kwamen die hem vroegen of hij deze woorden inderdaad gezegd had, en toen zweeg Jezus. Evenals Johannes, twijfelt Mattheüs niet aan de geloofwaardigheid van dit verhaal. Alleen Markus verandert er iets in en zegt dat de twee getuigen, die Jezus' woorden aan de Hogepriester overbrachten, valse getuigen waren.

Dr. Lindsey heeft nog weer een andere mening over Jezus' uitspraak betreffende de tempel en hij zegt: „Het spijt me dat ik het niet eens kan zijn met de opvatting van hen, die Markus' verhaal over 'de tempel die met handen is gemaakt' en 'die niet met handen is gemaakt', als een waar verhaal opvatten. Dit hele denkbeeld stamt uit Stephanus' toespraak in de Handelingen der Apostelen, en sommige van de woorden, die Markus gebruikt, zijn weer terug te vinden in een van Paulus' brieven. We zouden er altijd aan moeten denken, dat Markus, bij het bestuderen van een verhaal dat hij opnieuw wil beschrijven, dat dan vergelijkt met een ander verhaal in een van de documenten waar hij erg op gesteld is en het dan gaat herschrijven met behulp van deze bijkomstige gegevens. Als we op deze zaak dieper in willen gaan, en de waarheid over het verhoor van Jezus willen proberen vast te stellen, moeten we deze belangrijke tegenspraak niet zonder meer afwijzen. Lukas schreef zowel de Handelingen der Apostelen als zijn eigen evangelie, maar in zijn eerste werk is niets te vinden dat een verbinding legt tussen Jezus en een idee zoals dat van Stephanus. Lukas weet niets over een verhoor van Jezus; alleen de ontmoeting met de overpriesters is hem bekend, toen Jezus uitgebreid werd ondervraagd, en de priesters zijn antwoorden hoorden, die vol wijsheid waren.”

Jezus botst met het establishment

Jezus' voorspelling van de verwoesting van de tempel, in het openbaar gedaan, zorgt voor onenigheid met de tempelautoriteiten.

Want dit was zeker een bedreiging voor de Sadduceeën, die de controle op alles wat met de tempel te maken had in handen hadden, speciaal omdat Jezus deze dingen in het publiek deed, in het bijzijn van grote menigten pelgrims, die voor het grootste deel niets met de Sadduceeën op hadden. Er bestaat naar mijn mening geen twijfel over – zegt Prof. Flusser – dat het directoraat van de tempel Jezus, de profeet uit Galilea, als een gevaarlijke en schadelijke opruier tegen de tempel beschouwde – en vanuit hun oogpunt gezien was dat zo.

Aan de andere kant – en dit kan als kritiek op Lindsey's bewering aangevoerd worden – als de beschuldiging die tegen Jezus ingebracht wordt als hij voor de Hogepriester staat (wel beschreven in Mattheüs en Markus, maar niet in Lukas), niet helemaal ingaat tegen de eerste lezing van het verhaal, dan is het enige punt dat tussen Jezus en de Hogepriester aan de orde is, of Jezus van zichzelf geloofde dat hij de Messias was.

In dat geval zou er aan het eerste verhaal iets ontbreken, dat, historisch gezien, de voornaamste reden was waarom de priesters Jezus aan de Romeinen overleverden.

Want wat dit overleveren betreft: Josephus beschrijft ons een opvallend gelijklopend verhaal: hoe in het jaar 62 A.D., toen er vrede en rust in het land heersten, ten tijde van het Looftentenfeest een eenvoudige man, Yehoshua, zoon van Hanania, naar de tempel kwam en, vervuld van de heilige geest in een vloed van woorden de vernietiging van de tempel begon te profeteren. De autoriteiten maakten er een eind aan en sleepten hem mee naar de Romeinse prefect Albinus. De prefect liet hem geselen, maar hij wilde zijn onheilspellende waarschuwing niet herroepen. Toen de prefect zag dat Yehoshua ben Hanania zijn vragen niet beantwoordde en doorging met het misbaar, liet hij hem vrijuit gaan, als een man die niet goed bij zijn verstand zou zijn.

Hieruit blijkt dat diezelfde Romeinen, die tenslotte tóch de tempel verwoestten, ook erg nauwgezet waren in het beschermen van heiligdommen en in het algemeen zich niet bemoeiden met de religieuze overtuiging van hun onderdanen. Ook is bekend dat in Egypte een Romeins soldaat ter dood gebracht is omdat hij een heilige kat letsel berokkend had. Nog een voorbeeld: Pompejus spaarde de tempel toen hij Jeruzalem in het jaar 63 voor Christus innam. Ook weten we heel goed, dat de Romeinen erg geïnteresseerd waren in Josephus' geschriften: op aansporing van Rome probeerde hij er zijn lezers van te overtuigen dat de tempel in feite verwoest is door een fout van de Joden zelf.

Dit alles toont aan dat de priesters zeker konden hopen, dat als het getuigenverhoor zou bevestigen dat Jezus de vernietiging van de tempel voorspeld had, de Romeinen deze onstuimige volksmenner wel voor hen uit de weg zouden ruimen. Natuurlijk konden de priesters nóg zekerder ervan zijn dat hun plan succes zou hebben als Jezus zelf óók zou toegeven dat hij zichzelf als de Messias van Israël beschouwde, want messiaanse bewegingen hadden altijd als uiteindelijk doel het keizerlijk juk af te werpen en dus: rebelle of aanzet tot rebelle tegen Rome.

De Tempelberg

We kunnen ons nu bezighouden met kwesties over de stad zelf, over die delen van de tempel waar Jezus kwam en hoe de tempel er uitzag.

Herodes de Grote, Koning der Joden, was een van de grootste bouwers van zijn tijd. Hij bouwde tempels te Sebaste (naam die hij aan het oude Samaria gaf), te Caesarea, Berytus, Tyrus, Caesarea Philippi, Rhodes, verder theaters, amfitheaters, renbanen, gymnastiekscholen; en bovendien nog de hele monumentale constructie van de nieuwe stad Caesarea bij de zee.

Om zich bij de Joden bemind te maken, begon hij omstreeks het jaar 20 A.D. met de reconstructie van de bestaande „tweede-tempel”-gebouwen, die door de uit Babylon teruggekeerde ballingen waren opgericht en in later jaren steeds meer door de Joden uitgebreid waren. Het werk van Herodes' Griekse architecten hebben de Joden nog zo'n 50-70 jaar voortgezet, de Herodiaanse plannen werden uitgebreid en verbeterd, tot aan de jaren vlak voor A.D. 70. Toen het complex klaar was, waren de Joden vol bewondering voor de grootheid ervan en zij zagen het als een luisterrijk monument voor God. In de Talmoed, Sukka 51 b, waar de uitbundige pracht ervan beschreven wordt, staat: Wie de tempel van Herodes (in Jeruzalem) niet heeft gezien, die heeft zijn hele leven nog nooit een mooi bouwwerk gezien. Na de verwoesting wijdden de schrijvers van de Mishna een hele verhandeling eraan, Middoth (de maten van de tempel) waarin alles uitgebreid beschreven werd. Een andere ooggetuige is Josephus, die ons informeert over de pracht van de tempel, de bouwkundige en architectonische elementen ervan, de plaats en de functie van de verschillende tempelonderdelen, de administratie en de gedragsvoorschriften voor tempelbezoekers, zowel Joden als niet-Joden. Josephus was in alle opzichten in de tempel „thuis”.

Het gebied van de Haram-esh-Sherif, dat nu met de grond gelijk gemaakt is, werd door Jezus' tijdgenoten *Har-ha-Bayit* genoemd, en wordt zo nog door de Joden van onze dagen aangeduid. De Tempelberg die oprijst boven de valleien van Kidron en Tyropoeon, was omgeven door muren en zuilengangen, en kon door middel van diverse poorten bereikt worden: de poort Susan, vanaf de oostkant; twee Huldapoorten in het zuiden; de Cophonius-poort in het westen en Taddaeus in het noorden.

De stad zelf werd in Jezus' tijd omringd door een muur met een paar poorten, zoals in de tekening te zien is. Zoals we al zeiden kwam Jezus vanuit de richting Jericho. De vraag rijst: bij welk punt kwam Jezus de tempel binnen? Prof. Safrai meent dat hij kwam vanuit de Benedenstad, rijdend op een ezel.

Activiteiten binnen de tempelruimten

Vandaar moest hij te voet verder, door een van de dubbele poorten, de Hulda-poorten, en langs de toegangswegen die zich van daaruit vertakten en waarvan er nu nog een bestaat, onder de Al-Aqsa moskee door. Zo zou Jezus dan het plein van de Tempelberg bereikt hebben, de buitenste hof, waar iedereen in mocht. Als Jood kon hij dan nog binnengaan in de „voorhof van Israël”, dat deel van de binnenhof der priesters namelijk, dat voor Israëlieten toegankelijk was. Maar daar was het natuurlijk niet mogelijk om in debat te gaan, want die plaats was dichtbij het altaar en daarom niet geëigend voor prediking of dispuut. Naar alle waarschijnlijkheid was

ook de tweede of de binnenhof, de voorhof der vrouwen, voor zulk gebruik uitsloten, niet zozeer vanwege de heiligheid ervan, als wel vanwege de vele doeleinden waarvoor die binnenhof bestemd was, en de vele ruimtes en kantoren ervan, en ook omdat het dienst deed als doorgang van de buitenste naar de binnenste hof. De enige plaats die overbleef voor debat en prediking was daarom de buitenste hof, waar iedereen kon binnenkomen. Nu zijn er nóg verschillende mogelijkheden. Het valt moeilijk aan te nemen dat er in de koninklijke zuilengang, de basiliek van Herodes in het zuidelijk deel van de Tempelberg, gepreekt werd, want de verkoop en alle zakendoen vond uitsluitend dáár plaats en dus was het nauwelijks geschikt voor publieke vergaderingen en discussies. In dit verband kunnen we er aan herinneren dat de apostel Paulus in het noordelijk deel van de Tempelberg gepredikt schijnt te hebben; want toen hij eens onder zijn hoorders een oproer verwekt had werden er wachters vanuit de burcht Antonia gestuurd om hem te arresteren. De burcht Antonia is ten noord-westen van de Tempelberg. De wachters leidden Paulus de trap op naar de burcht en op de treden van die trap sprak hij de mensen toe. Hieruit volgt dat de plaats om te leren en te prediken misschien gelokaliseerd moet worden in het noordelijk deel van de buitenste voorhof, waar de Hogepriester en zijn gevolg doorheen kwamen op weg naar het binnenste heiligdom: dit terrein was toegankelijk voor iedereen, en daar werden de mensen toegesproken en werd er gedebatteerd met hen en met andere Sadduceeën. Het lijkt onwaarschijnlijk, dat priesters hun weg namen door de Benedenstad, omdat hun huizen in de Bovenstad gelegen waren, in de aristocratische voorstad van Jeruzalem, en de edele Sadduceeën hielden beslist niet van de nabijheid van „het gewone volk”. Daarom zullen de priesters wel de brug gebruikt hebben die „Wilson's Boog” heet en kwamen ze binnen door de poort van Cophonius en bevonden zich dan voor de westelijke muur van het heiligdom. Omdat er in die muur geen poorten waren, moesten zij rondom de tempel gaan, en daarna, óf langs de wenteltrap, of door een van de poorten, zo de haardkamer bereiken, een plaats om warm te worden, en dáár was het priesterlijk hoofdkwartier. Op die manier moesten zij het noordelijk gebied tussen de burcht Antonia en de Tempelberg oversteken en dat gebied was bestemd voor prediking en publieke vergaderingen. Misschien moet hier nog aan toegevoegd worden – zegt Prof. Safrai – dat het heel gewoon was zich in de Tempelhof bezig te houden met studie: dit is ons bekend uit de periodes vóór, tijdens en na Jezus, het was niet alleen het streven van personen van aanzien, maar ook van mannen zonder een officiële positie, die daar de Wet bestudeerden. Dit was ook de plaats waar twee geleerde Farizeeën, Yehuda, zoon van Tsurifai en Matitahu, zoon van Margalith, hun bezielde jong gehoor aanspoorden. Tegen het eind van Herodes' dagen riepen zij hun volgelingen op om de gouden udehuar, die Herodes boven de tempel had doen aanbrengen, te vernietigen (*Joodse oudheden*, 17 : 149). Volgens de overlevering van de Talmoed was Yohannan ben Zakkai „gezet in de schaduw van de tempel en predikte daar” (Pesahim 21 : 1). Het is daarom duidelijk dat we het gebied van de Tempelberg en niet de vrouwenbinnenhof als decor voor Jezus' handelingen moeten beschouwen. Tussen haakjes, de overlevering van de Tannaim spreekt ook over een synagoge in de voorhof, n.l. in een randgebied waar zelfs heidenen konden naderen.

In dit verband moeten we er op wijzen dat Jezus maar een paar dagen vóór het Paasfeest aankwam: dit zou te maken kunnen hebben met zijn wens de Wet aan het volk uit te leggen en met de reiniging die men moest ondergaan, voordat men de tempel kon binnengaan, d.w.z. die reiniging, waarbij men zich op zeven achtereenvolgende dagen moest onderdompelen en tweemaal per dag besprenkelen.

Volgens de Bijbelse Halakha en volgens de mondelinge wet mocht niemand de tempel binnengaan voordat hij rein was. Wij weten dat er onreinheden zijn waarvoor een dag purgeren en onderdompeling in een ritueel bad genoeg zijn, maar iemand die onrein geworden is door contact met een overledene en soortgelijke onreinheden, moet zichzelf gedurende zeven dagen reinigen en op de derde en de zevende dag gewijd water over zich sprenkelen. Er is een Halakha overlevering bij Philo, dat zelfs degene die helemaal rein is, zich toch aan de reiniging moet onderwerpen op de derde en de zevende dag (*De wetten*, 3 : 205).

De reiniging kan in verschillende delen van het land ondergaan worden, maar om een of andere reden kon iemand zijn aankomst vervroegen en dit reinigingsproces in Jeruzalem zelf ondergaan. Het was voor zo iemand dan noodzakelijk om een aantal dagen, zeg vier, vóór het feest daar dan door te brengen als hij in zijn eigen stad niet gereinigd was. De kanonieke evangeliën zwijgen over de reiniging van Jezus, maar een niet-kanoniek evangelie uit de Oxyrrhynchus Papyri (5 : 840) noemt die wel. Hierin spreekt Jezus over zijn reiniging en over het aantrekken van witte kleding alvorens de tempelhoven binnen te gaan.

De markt van de handelaren in offerdieren

Er is nog een detail van de werkzaamheden in de tempel waar we op moeten letten. Wáár was de markt van de handelaren in offerdieren? Het is moeilijk om een historisch verantwoord beeld te geven van Jezus' twist met de handelaren in vee (zoals het alleen in Johannes verteld wordt). In elk geval stemt het niet overeen met wat de Mishna vermeldt. In Mishna Sjeqalim 7 : 4 staat dat vee dat in Jeruzalem gevonden wordt, niet als ongewijd beschouwd moet worden. Dit betekent dat men de offerdieren bij handelaren buiten Jeruzalem, zelfs tot het dorp Migdal-Eder ging kopen. Als er al een loslopend dier in Jeruzalem gevonden werd, dan werd aangenomen dat het ontsnapt was aan iemand die juist van plan was het op het altaar van de tempel te offeren. De Mishna, Sjeqalim 7 : 2, heeft ook een regel vastgelegd over geld dat op de Tempelberg gevonden wordt, n.l. dat munten die in de omgeving van de kramen van de veehandelaren gevonden worden, altijd beschouwd moeten worden als tiende-geld, maar dat geld dat op de Tempelberg zelf gevonden wordt, ongewijd geld is. M.a.w. zulk geld is waarschijnlijk verloren door mensen die naar de tempel komen, en het is ongewijd geld, maar dat wat op de veemarkt in Jeruzalem gevonden wordt, moet wel verloren zijn door kopers, want de mensen kwamen gewoonlijk naar die markt met hun tiende-geld om hun offerdieren te kopen. De veehandelaren zaten niet op de Tempelberg en Jezus kon ze daar dus niet ontdekt hebben. Daarom wordt deze gebeurtenis en worden ook de veehandelaren niet in de synoptische evangeliën genoemd.

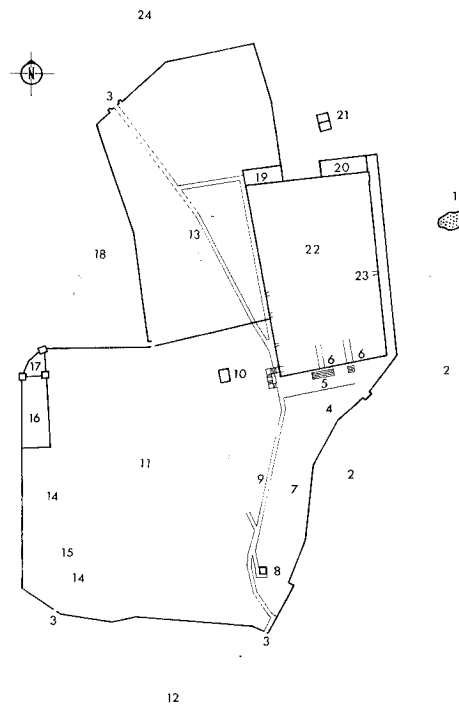
1 Het Tempelplein met de tempel in het midden, naar een reconstructie door Prof. M. Avi-Yonah in Jeruzalem. De werkelijke plaats van het heiligdom is niet geheel zeker. De meeste geleerden zijn van mening dat de rots die nu in de (islamitische) Kouskoepel ligt eens deel heeft uitgemaakt van de tempel, hetzij in het Heilige-der-Heiligen of als basis voor het grote brandofferaltaar. Waarschijnlijk is echter, dat de tempel de ingang op het

oosten had, zodat de scheidingsmuur eromheen aan de achterzijde aansloot op de westelijke zuilengalerij. Aan de oostzijde van de tempel was meer ruimte dan aan de westzijde. Met de toegang aan de oostzijde behoeften er aan de westzijde weinig of geen trappen en poorten te zijn. Boven-dien had men dan aan de oostzijde een ruim uitzicht op het fraaie geheel.

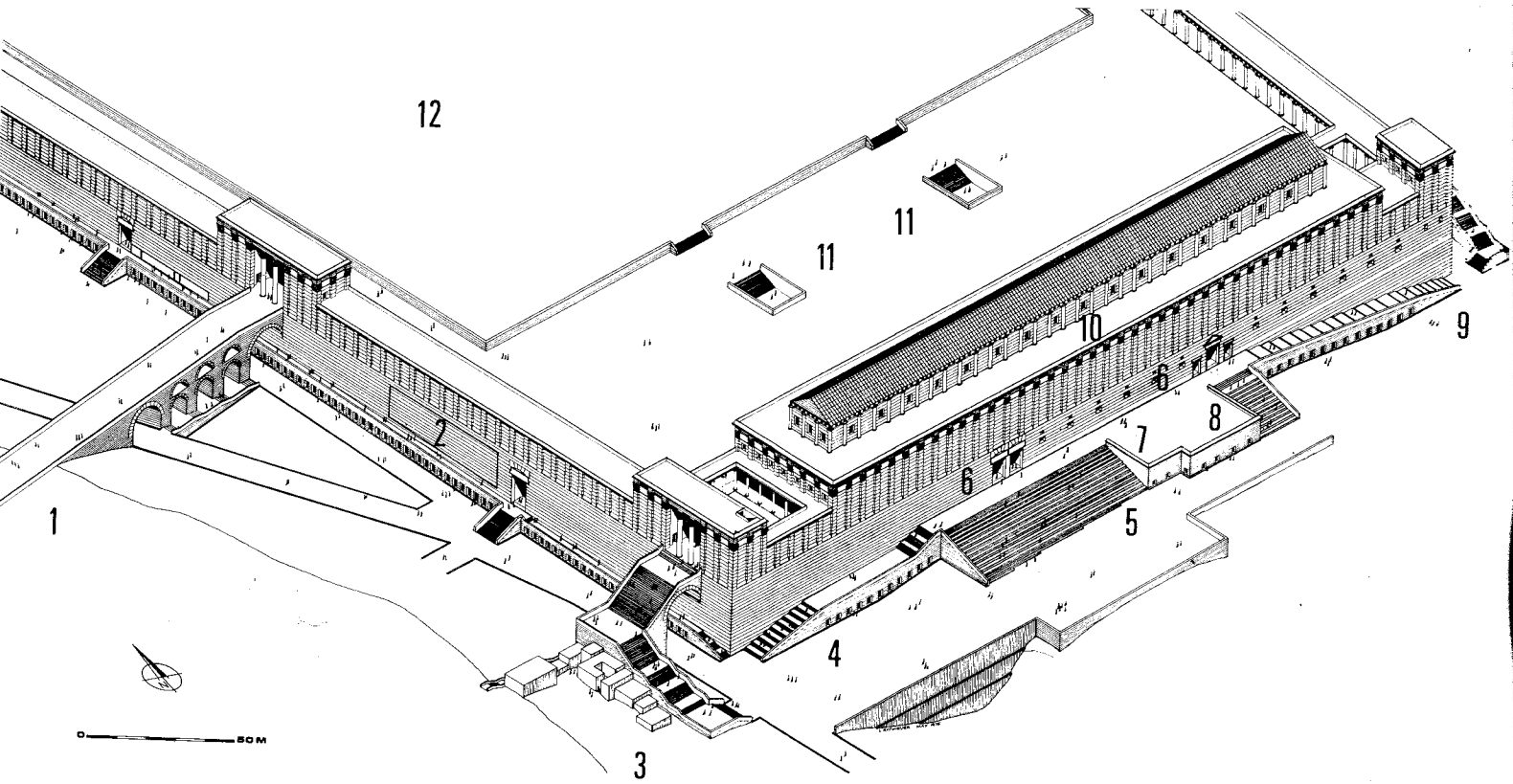

2 Luchtfoto van Jeruzalem, met daarop de contouren van de muren van de stad in Jezus' dagen.

3 Plattegrond van de Oude Stad met de muren (schaal 1 : 7500).

- 1 Gethsemané;
- 2 het Kidron-dal;
- 3 poort;
- 4 Ofel;
- 5 trappen naar de Tempelberg;
- 6 de Hulda-poorten;
- 7 Benedenstad;
- 8 Siloah-vijver;
- 9 Tyropoeon (dalstraat tussen de bergen); Benedenmarkt;
- 10 Paleis van de Hasmoneeën;
- 11 Bovenstad;
- 12 Dal van Ben-Hinnom;
- 13 Tyropoeon, de Hoofdweg van Jeruzalem, waar ook de markt aan lag;
- 14 Berg Sion;
- 15 Huis van Kajafas (?);
- 16 Paleis van Herodes (Praetorium?);
- 17 Citadel;
- 18 Heuvel Golgotha;
- 19 Burcht Antonia (Praetorium?);
- 20 Israël-vijver;
- 21 Schapenvijvers;
- 22 Tempelberg;
- 23 Susanpoort;
- 24 Grafsuin (van Gordon);
- 25 Betfagé;
- 26 Betanië.

6 De Tempelberg met de Tempel van Herodes.

Het zuidelijke en westelijke gedeelte van de Tempelberg met de bebouwing uit de tijd van Herodes (de Grote). Reconstructie naar de gegevens uit de vondsten bij de archeologische opgravingen van 1968-1980 bij de Tempelberg, die zich over het gehele terrein aan de zuid- en westkant van de tempel uitstrekten.

1 Boogbrug over de geplaveide hoofdstraat van Jeruzalem, die door het zg. Tyropoeon liep, het dal dat de stad van noord tot zuid in tweeën deelde. De brug, de enige die naar het Westen loopt, geeft vanuit de Bovenstad (links) toegang tot de Priesterpoort in de Westelijke Tempelmuur.

2 Overblijfselen van de Westelijke Muur, die nog zichtbaar zijn (tegenwoordig de Klaagmuur).

3 Brede trap die van de geplaveide hoofdstraat langs het tempelcomplex met een hoek naar de westelijke ingang van de Koninklijke Zuilengang (de Stoa) voerde. De toegang tot de Stoa was de Poort van Herodes. Resten van aanhechting van de boog in de muur (de Boog van Robinson) zijn nog overgebleven. Bij de opgravingen werd de voet van de trap geheel blootgelegd. Onder de brede voet vond men kleine ruimten die uitkeken op de geplaveide straat; in die ruimten vond men aardewerk, munten, gewichten en resten van stenen banken. Hoogstwaarschijnlijk zijn hierin winkeltjes gevestigd geweest, waar de pelgrims die uit de tempel kwamen hun inkopen deden. Deze uitgang zal door de meeste bezoekers van de tempel gebruikt zijn.

4 De geplaveide straat die vanuit het westen langs de zuidelijke muur toegang gaf tot de Huldapoorten. Vlak voor de poorten is de straat naar het zuiden verbreed tot een geplaveid plein van 80 m breed, waar de pelgrims zich konden verzamelen en waar de handel in offergaven plaatsvond. Het plaveisel bestond uit grote gepolijste natuurtegels. Het plein zelf lag ca. 6,5 m lager dan de straat bij de muur.

5 Trappen die van het Zuiden naar de Huldapoorten leidden. De overblijfselen werden in redelijk bewaarde staat opgegraven, zodat een reconstructie van plein, straat en trappen niet te veel moeilijkheden opleverde. Via de trappen kwamen men vanaf de Ofel aan de Zuidkant naar de Huldapoorten – deze vormden de voornaamste toegang tot het tempelcomplex. De trappen besloegen een breedte van ca. 64 m en de

treden waren niet gemetseld maar in de rotsheuvel ter plaatse uitgehakt.

6 De Huldapoorten – de hoofdboorten van de tempel –; links een dubbele, rechts een driedubbele. Pelgrims die uit het westen kwamen, bereikten dit gedeelte via de trappen beneden het straatniveau. De tempel met het Heilige-der-Heiligen stond tussen de beide opgangen. Waarschijnlijk kwamen de pelgrims doorgaans door de oostelijke (driedubbele) poort binnen, maakten ze de rondgang over het tempelplein en gingen ze weer naar buiten via de westelijke (dubbele) poort of via de trap bij de zuidwesthoek (zie punt 3).

7 Dicht bij de driedubbele Huldapoort, aan de oostkant van de trappen, werden restanten aangetroffen van een groot bouwsel waarbinnen een aantal baden en cisternen lag, uitgehouwen in de rots en voorzien van een pleisterlaag. Waarschijnlijk is het een uitgebreid badhuis geweest waarin de bezoekers van de tempel, alvorens het tempelplein te betreden, een ritueel bad namen.

8 Aansluitend aan 7 was een gebouw dat mogelijk dienst deed als gerechtshof (voor rabbinale zaken).

9 Het gebied tussen de nrs. 4-9 was het zg. bovenste deel van de Ofel, die ten zuiden van de Tempelberg lag. Het zuidoostelijk deel van de muur, dat de naam „Keren ha-Ofel” droeg, heet in het Nieuwe Testament de „rand van het dak van de tempel” (in de SV: tinne des tempels).

10 De Koninklijke Zuilengalerij („Galerij van Herodes”), aan de zuidrand van de Tempelberg. Door Herodes gebouwd in het kader van zijn plannen voor verfraaiing en uitbreiding van het complex. Deze vormde een brede overkapping van de zuidelijke ingangen van het tempelcomplex, met daarin de Huldapoorten. De Stoa, die in de beschrijving door Josephus het indrukwekkendste gebouw van die dagen heet, diende als forum, plein voor openbare discussies en voor toespraken en tevens als marktplein voor de pelgrims. Zij konden er geld wisselen en duiven kopen voor hun offers. Waarschijnlijk heeft Jezus zich bij zijn bezoeken aan de tempel hier doorgaans opgehouden. De reconstructie steunt op de gegevens bij Josephus en is gebaseerd op de opgravingen.

11 Onderaardse gangen waardoor de pelgrims vanuit de Huldapoorten op het tempelplein uitkwamen.

12 Tempelplein (vgl. ook afbeelding 1).

7 Onder Herodes de Grote is Jeruzalem verfraaid, vooral de Tempelberg. Deze werd door zijn technici van geweldige ondersteunende zijmuren voorzien, waardoor het platte oppervlak zo goed als verduubeld werd. In die vorm kennen wij de berg nu nog. Bovenop de berg lag het brede, vlakke vierhoekige tempelplein; even groot als de huidige „Haram esh-Sherif“ (het Verheven Plein). Dit plateau ligt momenteel op een hoogte van 737,6 m boven de zeespiegel. We mogen aannemen dat het tempelplein destijds nagenoeg op dezelfde hoogte heeft gelegen.

Door de wat merkwaardige vorm van de berg Moria was het tempelplein oorspronkelijk aan de noordzijde iets breder, naar het zuiden iets toelopend. De Tempelberg had een oppervlakte van 142.000 m² en de Tempel van Herodes behoorde in de Oudheid tot de grootste bouwwerken. Herodes voltooide de bouw van Jeruzalem en van de Tempel in het 15e jaar van zijn regering, toen Caesar Augustus keizer in Rome was, na een periode van tien jaar vrede en economische bloei. Om een vlak terrein te verkrijgen, moesten voor het stutten van de zijkanten van het plein uitgehouwen rotsblokken worden aangevoerd voor een muur van 5 meter dik; er zijn stenen bij met een lengte van 12 meter, een hoogte van ruim 2 meter en een diepte van 3 meter; zij wegen meer dan 100 ton. Herodes liet de vallei ten noord-oosten van de Tempelberg dempen en een muur optrekken, waarvan de bovenzijde 38 m boven de bedding van de vallei ligt. Ook de vallei aan de zuidwestkant werd op die manier opgevuld met een muur van 32 m hoog. Aan de zuidoost-kant moest een hoogte van 43 m worden overbrugd; het diepste punt van de muur aan de zuidoost-kant ligt op 48 m beneden het plein.

De muren van het Tempelplein zijn aan de westkant 485 m, aan de oostkant 470 m, aan de noordkant 315 m en aan de zuidkant 280 m lang. De totale lengte van de muren was ongeveer 1550 m.

Aan de bouw van Tempelplein en Tempel is door 10.000 werklieden gebouwd; zij gebruikten 1.000 karren voor het vervoer van materialen. Onder die 10.000 man waren 1.000 priesters; zij werkten aan de Tempel zelf. De steenhouwers en de houtbewerkers droegen speciale priesterkleding. Josephus verhaalt dat de bouw van de Tempel 10 jaar heeft geduurd (in de Talmoud wordt vermeld dat gedurende heel die periode het alleen 's nachts regende zodat het werk niet werd opgehouden). In het Nieuwe Testament luidt het dat over de bouw van muren, torens en paleizen in Jeruzalem 46 jaar

is gedaan. De bouwkundige opzet – een heilig plein, met in het centrum daarvan een tempel – volgde de traditie van die dagen.

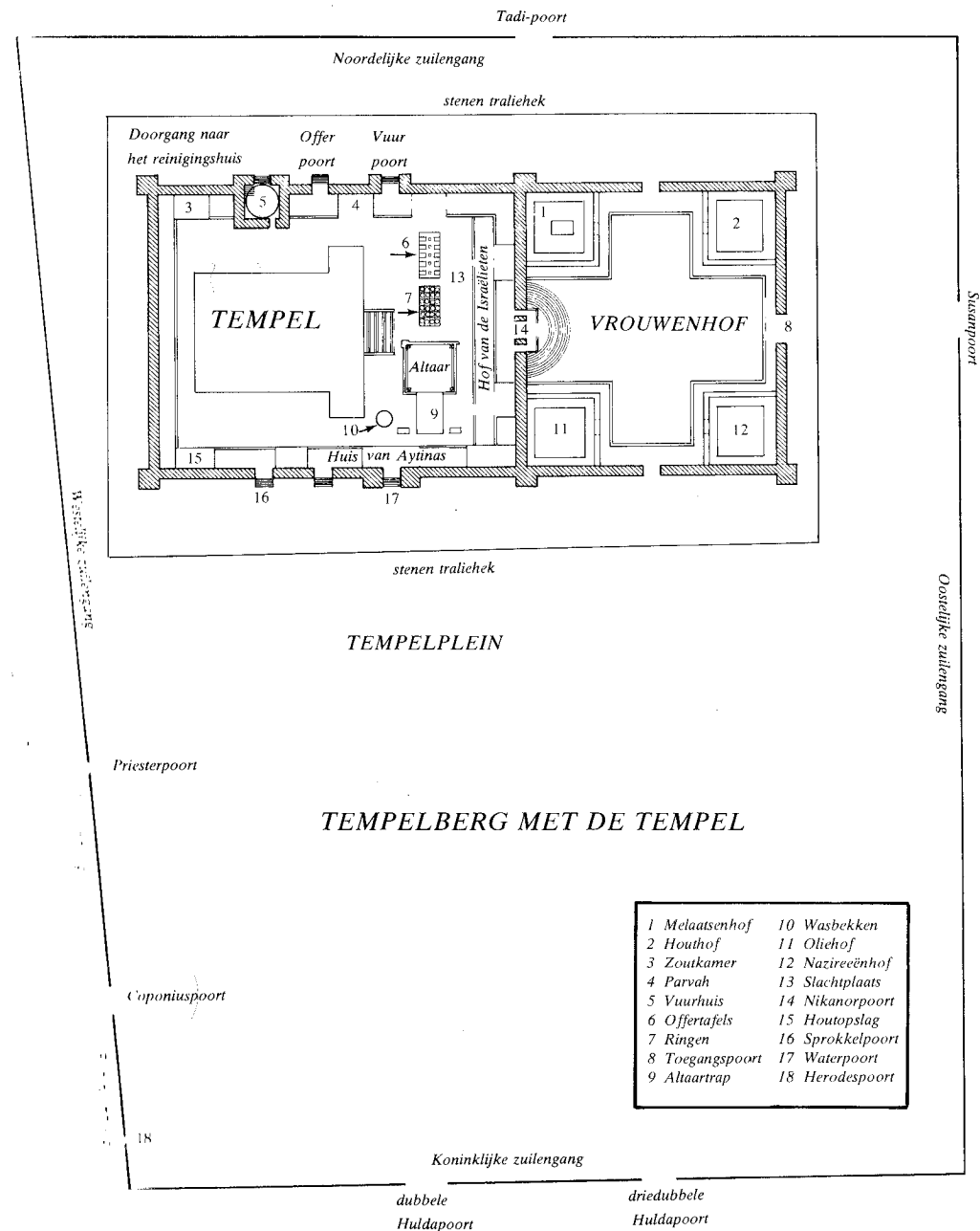
Het stenen traliehek, dat de afscheiding vormde, was 1,5 m hoog en liep op ca. 10 m afstand om het heilige terreingedeelte heen. Het was van het eigenlijke tempelplein gescheiden door een soort gracht. Op het hek waren stenen borden met opschriften in het Grieks en het Latijn, waarin vreemdelingen onder bedreiging met de doodstraf verdere toegang werd verboden.

HET VROUWHOF

De muur van het eigenlijke tempelcomplex lag binnen de afscheiding; de muur was 20 m hoog. Aan de buitenzijde waren hier en daar oorlogstroeën opgehangen, behaald door de Hasmoneeën en later door Herodes. De toegang tot het vrouwenhof was mogelijk via de oostelijke muur en de trap. Dit hof was 67,5 m² groot, de vrouwen mochten tot hier komen. In het hof waren vier kleinere hoven (of vertrekken): in het zuid-oosten de hof van de Nazireeën, waar dezen zich het haar afschoren en hun offers voorbereidden; in het zuidwesten de oliehof, waar de olie voor de tempeldienst werd opgeslagen; in het noord-oosten een hof voor de opslag van het hout, dat voor de tempeldienst werd gereinigd door priesters die ritueel onrein waren; in het noord-westen de Melaatsenhof, waar de controle door de priesters op genezingen plaatsvond (vgl. Lukas 17). Vanuit het vrouwenhof kwam men door de Nikanorpoort in het hof voor de Israëlieten.

NIKANORPOORT

Aan de westkant van het vrouwenhof bevond zich een halfronde trap met vijftien treden, die voerde naar de Nikanorpoort en daardoorheen naar het hof van de Israëlieten. Op die treden stonden bij de eredienst de Levieten met hun muziekinstrumenten. In de diensten werden de Psalmen 120 tot en met 134 uitgevoerd (de zg. pelgrimspsalmen). Ook werden daar door hen de zeven weekpsalmen gespeeld en gezongen, die de dagen van de schepping weergaven, voor elke dag één (psalm 24, 48, 82, 94, 81, 93 en op sabbath psalm 92). De zeven poorten van de Tempel waren bekleed met goud, behalve de Nikanorpoort die met Korinthisch koper was beslagen (de poort dankte zijn naam aan een Jood uit Alexandrië die een grote gift had gezonden); daarom werd de poort ook wel de Korinthische poort genoemd. Vanwege zijn schoonheid noemt het Nieuwe Testament hem ook de „Schone“ Poort. Elke poort had twee deuren,

1 m hoog en 7,5 m breed. De Nikanorpoort was 2,5 m hoog en had deuren van elk 20 m hoog.

DE TEMPEL

In de dagen van Herodes, aan het begin van onze jaartelling, werd een tempel niet in de eerste plaats

gezien als een gebedsplaats, maar veeleer als de woonplaats van een god of van de goden of van hun afschaduwing; de Tempel had derhalve ook de functie van Huis van God. Toegang tot het heiligdom was mogelijk via twee hoven – het tempelplein zelf en het priesterhof.

HET TEMPELPLEIN

Behalve aan de zuidkant liep langs het gehele tempelplein een overdekte zuilengalerij, gedragen door 2 rijen zuilen. Deze waren monolithisch, uit marmer gehouwen en 12,5 m hoog. De galerij diende ook als overdekte straat en had de naam „Straat van het Huis van God”. Aan de zuidzijde was de Koninklijke Galerij, een dubbele galerij met 4 rijen zuilen. Deze galerij was 15 m breed en werd gedragen door 162 zuilen met Korintische kapitelen (aldus de beschrijving bij Josephus in diens Joodse oudheden, XV 11). De 2 binnenste zuilen vormden een centrale hal, twee verdiepingen hoog met een dak erboven, terwijl de buitenste rijen zuilen elk één verdieping met dak torsten. Deze galerij diende bij hoge feestdagen als ertribune voor Herodes en zijn koninklijk gevolg. Voor de zuilen waren stenen banken aangebracht; daarop werden op het Sukkoth-feest, wanneer dat op een vrijdagavond voor de sabbath viel, de palmtakken met vruchten geplaatst (de loelavim). Op de avond voorafgaand aan het Joodse Paasfeest werden bovenop de galerij twee toonbroden geplaatst; werd het eerste weggehaald, dan was dat het teken dat vanaf dat tijdstip het eten van gezuurd brood verboden was. Het weghalen van het tweede was het sein dat alle overgebleven gezuurd broodresten ritueel moesten worden verbrand. Binnen de galerijen, vooral de koninklijke (zie de reconstructie), verzamelde zich het volk; daar konden de debatten of de lezingen van schriftgeleerden bijwonen, daar hadden de geldwisselaars en de verkopers van duiven (voor de offers) hun stalletjes.

In de muur van de Tempelberg bevonden zich (behalve de Priesterpoort en de Poort van Herodes) 5 poorten: aan de zuidkant de beide Huldapoorten, waardoor het verkeer van en naar de Benedenstad ging; aan de westkant de Coponiuspoort, die zijn naam dankte aan de gelijknamige Romeinse procurator uit de jaren 6 tot 9 A.D. en die diende voor het verkeer van en naar het Tyropoeon en de Bovenstad; in het noorden de Tadi-poort, klaarblijkelijk genoemd naar ene Theodos, die een grootse gift had geschonken (deze poort was niet voor het gewone publiek, maar

werd slechts als toegang vanuit de burcht Antonia gebruikt door Herodes en zijn manschappen); aan de oostkant kwam men binnen door de Susanpoort (een naam die waarschijnlijk verwees naar de Perzische hoofdstad Susan – denk aan de geschiedenis van Esther) – deze poort stond op dezelfde plaats als de huidige Gouden Poort. De Susan-poort werd ook gebruikt door de Hogepriester, als deze naar de Olijfberg ging voor de rituele verbranding van de rode koe (vgl. Num. 19 : 1-10).

Volgens opgaven bij Josephus kon de menigte die zich voor het brengen van offers en het bijwonen van de tempeldiensten op het plein verzamelde, op het Paasfeest oplopen tot ruim 250.000. Dit betrof dan alleen de mannen-gezinshoofden, die immers de offers brachten. Bij feesten kon het totaal aan pelgrims dat naar Jeruzalem optrok soms meer dan 1 miljoen bedragen.

DE BUITENSTE VOORHOVEN

Het terrein rondom het eigenlijke Tempelcomplex zelf, dat op een platform was gebouwd, bestond uit 3 gedeelten – het plein binnen de afscheiding, het Voorhof der vrouwen en de Tempel zelf.

BINNENSTE VOORHOVEN – HET HOF VAN DE ISRAËLIETEN EN HET PRIESTERHOF

Het Hof van de Israëlieten was een onderdeel van het Priesterhof. Alleen mannen mochten daar binnen. Het oppervlak bedroeg 67,5 x 5,5 m. De mannen (niet-priesters) mochten het Priesterhof alleen betreden, wanneer zij „hun hand moesten leggen” op de kop van het offerdier, wanneer het geslacht werd, en wanneer het beweegoffer werd gebracht.

Het Priesterhof had een oppervlak van 67,5 x 93,5 m en liep aan drie zijden om de Tempel heen. In de Tempelmuur waren 9 poorten, met goud overtrokken. In deze voorhof bevonden zich het grote altaar, het koperen wasbekken (met een inhoud van 80 m³ en een gewicht van ca. 30 ton), waaraan 12 kranen waren gebouwd voor het wassen van de handen en voeten van de priesters. Verder was er een slachtplaats en een afvalkuil voor de verbrande offers.

De kroon op het gehele bouwwerk werd gevormd door de boven alles uitrijzende Tempel zelf. De bouw daarvan nam 18 maanden in beslag. Hij had een voorgevel van 50 m breed en een achtergevel

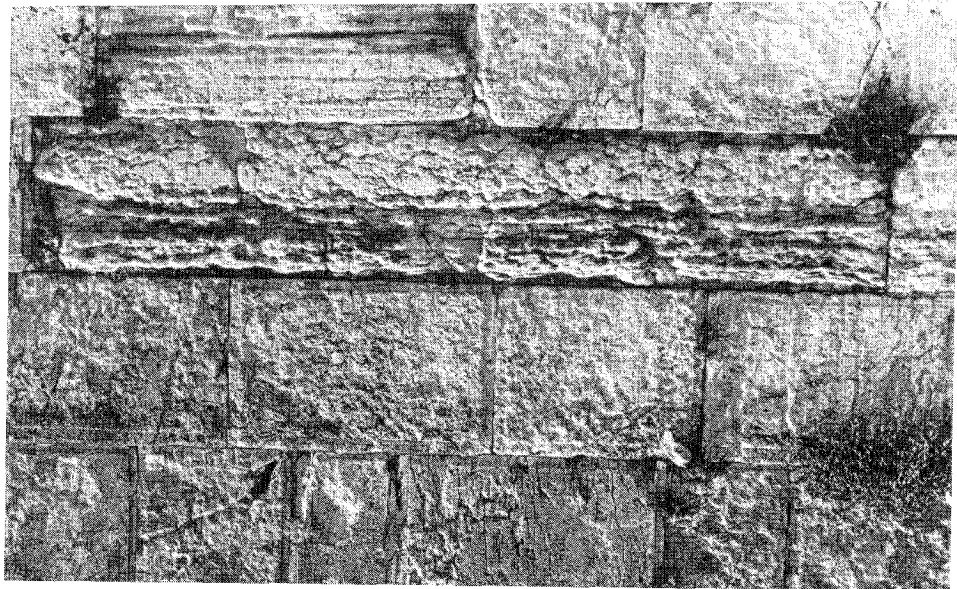
van 35 m breed. De Tempel was gebouwd van marmer en goud en het dak was bespannen met gouden speren, om de vogels (vooral raven) het nestelen en daardoor het bevuilen van het dak te beletten.

De Tempel, gebouwd uit natuursteen, bestond uit 3 gedeelten: de voorhal, die als ingang diende en die via een trap van twaalf treden werd bereikt; het heilige, waar de priesters hun dienst verrichtten; en het Heilige-der-Heiligen.

Het heiligdom was 30 m hoog, 20 m breed en 30 m diep en geheel overtrokken met bladgoud. Er waren stenen bij van 22,5 m lang en 3 m dik. In het heilige stonden o.m. de zevenarmige kandelaar, die de zeven planeten of sterren vertegenwoordigde; de tafel met de toonbroden, waarop twaalf toonbroden voor de twaalf tekens van de dierenriem, één voor elke maand; het reukofferaltaar met de vuurtangen en een kastje, waarin de 13 verschillende soorten reukwerk werden bewaard, die voor de eredienst werden gebruikt.

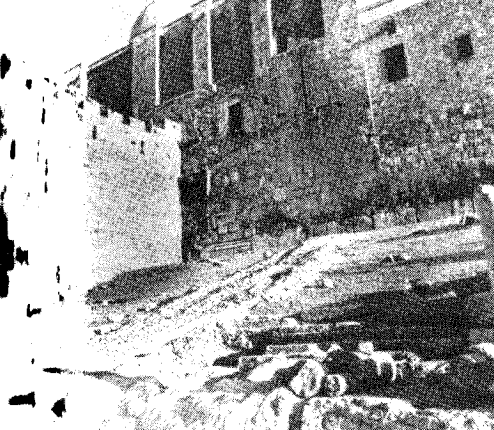
Het Heilige-der-Heiligen mat 10 bij 10 m en bevatte alleen de „heilige grondsteen”. Toen Pompejus bij de verovering van Jeruzalem in 63 v. Chr. het Heilige-der-Heiligen binnenging was hij zeer verbaasd te zien dat de Joodse eredienst „cirkelde om een lege hal”. Alleen de Hogepriester, die jaarlijks door het Sanhedrin werd benoemd, mocht op de Grote Verzoendag dit Heilige-der-Heiligen binnengaan.

De gouden deuren van de Tempel schitterden bij zonopgang in het licht en leken daardoor dan een brandend vuur. Daarbij stak het witte marmer van het gebouw vanuit de verte af als sneeuw. Het moet een indrukwekkend gezicht geweest zijn. Het allerhoogste punt van de Tempelberg werd gevormd door de aan de noordkant van de Tempel gebouwde burcht Antonia.

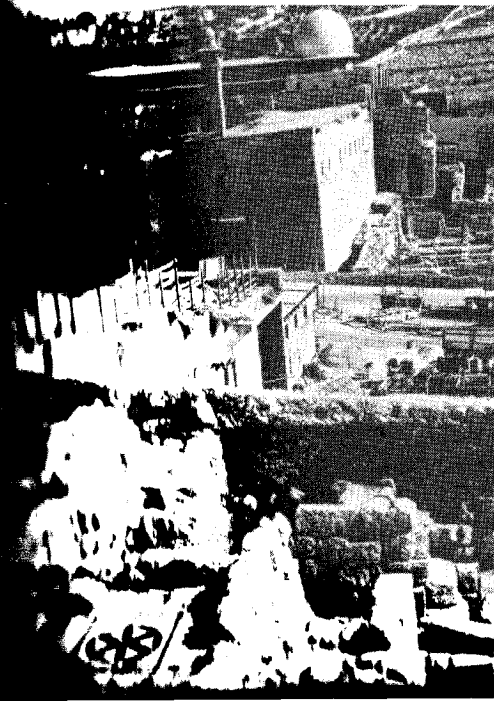

8 Bij het verlaten van de tempel kwamen Jezus en zijn discipelen langs de buitenste muur van de Tempelberg. Deze was door Herodes gebouwd van geweldige blokken steen. Er zijn er nog een aantal bewaard gebleven, met name in de zuidelijke muur van de Tempelberg en in de westelijke (de tegenwoordige „Klaagmuur” – boven – is een goed voorbeeld). De blokken hebben een variërende afmeting van 2,7 tot 4,5 m in lengte en van 0,9 tot 1,2 m in hoogte; het grootste blok is 1008 cm lang en het zwaarste (6,3 x 1,8 m) heeft een gewicht van bijna 100 ton! Dit blok zit in de zuid-oostelijke torenmuur. De stenen zijn bewerkt op een voor die tijd karakteristieke wijze: De randen van de ruw afgevlakte blokken zijn glad gepolijst als versiering. Dat geeft het geheel een strakke, eenvoudige gratie.

9 De westelijke muur van het tempelplein, vaak Klaagmuur genoemd, tegenwoordig ook een plaats van gebed en studie.

11 Linksonder: De restanten van een huis uit de Herodiaanse periode, dat bij de verwoesting van Jeruzalem in 70 A.D. eveneens werd vernield. Blijkbaar is het een publiek gebouw geweest of het huis van een aanzienlijke. Er werden 2 kamers blootgelegd, waarvan er één met een fraaie mozaïekvloer was belegd met geometrische figuren in zwart en rood. Het gebouw ligt aan de grens van de Hovenstad, ten westen van het voormalige paleis van de Hasmoneeën. Naar de mening van sommige geleerden was het paleis van de Hasmoneeën hetzelfde als het praetorium, dat dus als paleis voor de Herodes-dynastie diende en logies bood aan Herodes Antipas wanneer deze in Jeruzalem verbleefde (mogelijk was daarom het huis van de hogepriester niet ver van dit paleis gebouwd?).

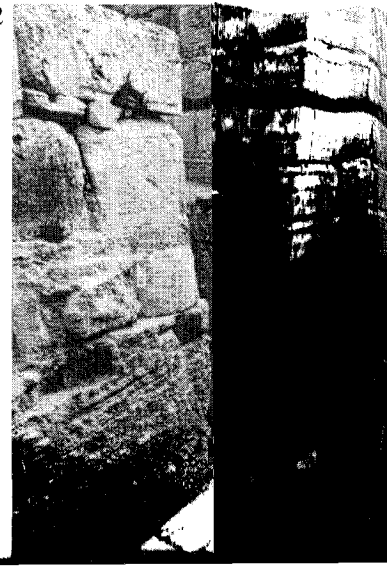

10

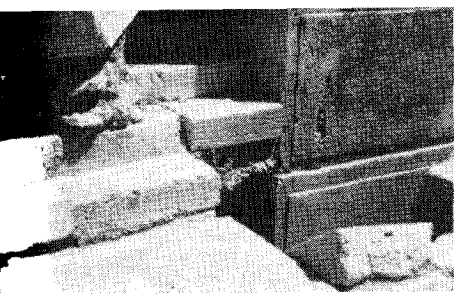
10 Links: Deze monumentale trap werd gebruikt door de duizenden pelgrims die zich op het plein ervoor verzamelden voor het Paasfeest en langs die trap naar het tempelplein rokken. De brede trap werd in een redelijk goed staat teruggevonden; hij liep van de Ofel in het zuiden tot aan de Huldapoorten. De treden, 64 cm breed, zijn uitgehouwen in de rotsen van de berg Moria. Aan de voet werden resten blootgelegd van een groot geplaveid plein. Ten oosten van de trap werden resten van een groot gebouw gevonden, waarvan de structuur nog niet geheel duidelijk is – opvallend is wel dat er een groot aantal cisternen en baden in werd aangetroffen, uitgehouwen in de rots en voorzien van pleisterwerk. Mogelijk was het een groot badhuis voor de bezochte pelgrims, die er alvorens het tempelreinigen te breiden zich ritueel reinigden.

12 Langs de west- en de zuidoostzijde van het tempelplein liep een geplaveide straat, die de stad waarschijnlijk van noord tot zuid doorsneed; in het Jeruzalem van de eerste eeuw de hoofdstraat. Op de foto zijn de resten van de straat zichtbaar op de zuidwesthoek (zie no. 4 van de plattegrond in afb. 6). Als plaveisel dienden grote vlakke tegels; de straat is bijna 6,5 m breed en liep oostwaarts naar de Huldapoorten. De pelgrims verzamelden zich hier wanneer zij voor de driejaarlijkse feesten naar Jeruzalem kwamen, hoewel de toeloop voor het Paasfeest, het familiefeest bij uitstek, altijd verreweg het grootst was.

12

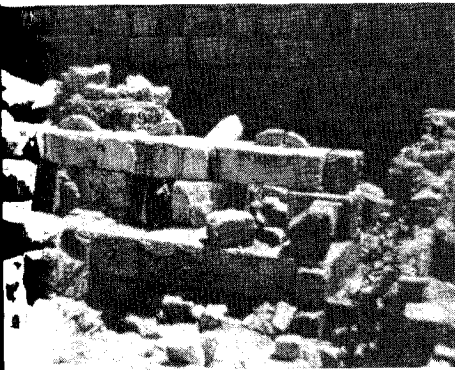

11

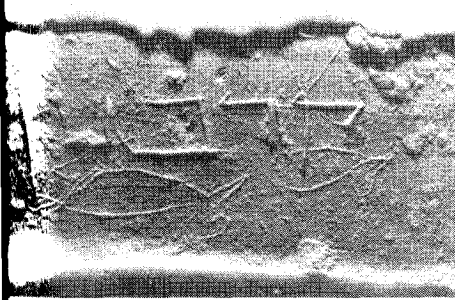
13 *Detail van de Herodiaanse straat bij de zuidwesthoek van het tempelplein.*

14 *Op deze basis rust de eerste boog van de brug, die over het Tyropoeondal liep en de Stoa met het dal verbond.*

14 *Op deze basis rust de eerste boog van de brug, die over het Tyropoeondal liep en de Stoa met het dal verbond.*

15 *Over het gehele opgravingsgebied bij de Tempelberg, vooral in het terrein ten westen van de Westelijke Muur, werd een grote hoeveelheid aardewerk uit de Herodiaanse tijd gevonden, waaronder ook versierd vaatwerk. Op dit offervat staat het Hebreeuwse woord qorban (offergave) met daarnaast 2 vogelfiguren.*

15 *17 Tussen het puin dat bij de vernietiging van de Tweede Tempel ontstond werd aan de zuidwesthoek van de Tempelberg een grote steen gevonden van een opvallende vorm, omdat er een uitholling in voorkomt; vlak bij deze uitholling is een inscriptie in het Hebreeuws zichtbaar die luidt: „le-bait ha-teqi'ah” – „(bestemd) tot plaats voor het steken van de trompet”. Ongetwijfeld was dit granietblok de bovenste hoeksteen van de zuidwest hoek; het was de plaats van een van de vier verdedigingstorens die volgens Josephus (aldus zijn Joodse oorlogen IV, 582) door Johannes van Gisjala bovenop het tempelcomplex werden gebouwd, op een plaats waar een van de priesters de bazuin kon blazen om de sabbath uit te roepen. Men is de mening toegedaan dat met de plaats die in het Nieuwe Testament de „rand van het dak van de tempel” wordt genoemd (zie Matt. 4 : 5; Luk. 4 : 9) de zuidoostelijke hoektop bedoeld is, die bekend stond als de „hoek van het heiligdom”.*

16

17

5. DE GEBEURTENISSEN VAN DE LAATSTE AVOND

Was het Laatste Avondmaal een traditionele Sedermaaltijd?

De hele kwestie van Jezus' arrestatie is moeilijk vast te stellen.

Er is een verschil tussen de drie synoptische evangeliën en dat van Johannes over de chronologische volgorde van die arrestatie. Volgens de synoptische evangeliën was Jezus' Laatste Avondmaal het Paschamaal (dus een *Sedermaaltijd*).

Volgens Johannes' verhaal (dat tussen haakjes ook te vinden is in de Talmoed, in een late Baraitha) had het plaats vóór het feest, omdat, volgens Johannes' woorden, Jezus op vrijdag gekruisigd werd en het Paschafeest begon op vrijdagavond, het begin van de Joodse sabbath. Sprekend over deze tegenstrijdige data, merkt Prof. Safrai op: Vele geleerden hebben geprobeerd een theorie te construeren die een combinatie is van wat in de synoptische evangeliën staat met wat vermeld wordt in Johannes. Het is niet eenvoudig om in deze opzet de verschillende theorieën in algemene termen te behandelen, als we er tegenin moeten gaan en ze betwisten. Het lijkt me toe dat het onmogelijk is om de bronnen met elkaar in overeenstemming te brengen, en in dat geval zouden we de voorkeur moeten geven aan de synoptische evangeliën, en de Johannes-versie, hoewel die ondersteund wordt door de Talmoed, verwerpen.

De Baraitha verhaalt uitvoerig dat Jezus op de *vooravond* van het Pascha ter dood gebracht werd. Maar de bedoeling van de Talmoed was om het verhaal van Jezus en zijn terdoodveroordeling op te nemen om daardoor te verklaren waarom hij veroordeeld werd, en ook om te vermelden dat de doodstraf door middel van steniging werd uitgevoerd, en niet door kruisiging. En daarom bleef er geen keus meer dan te zeggen dat hij aan de vooravond van het Pascha gestenigd werd, hoewel dit ook moeilijk volgens Halakha te verdedigen is, want volgens Halakha mocht een halsmisdad niet op de vooravond van een sabbath of van een feestdag berecht worden. Historisch gezien neem ik aan, dat we de synoptische overlevering moeten accepteren, waarbij Jezus bij de *Sedermaaltijd* als hoofd aanzit en waarbij hij gearresteerd wordt op de eerste avond van het Paschafeest, na het Pascha-offermaal.

Dr. Lindsey deelt dit inzicht. In het Johannes-evangelie, evenals in de drie andere wordt ons verteld over het Paasfeest, toen Jezus en zijn discipelen naar Jeruzalem kwamen om dit feest mee te vieren. We moeten daarom de voorkeur geven aan wat er in de drie eerste evangeliën is gezegd over de voorbereidingen van het feest, in tegenstelling tot dat, wat Johannes er van zegt. „Wat Johannes precies bedoelde in dit verband weet ik niet, maar het is in elk geval moeilijk een historisch element te vinden in het Johannes-evangelie, waar het iets anders vermeldt dan de synoptische evangeliën. Dan moeten we de voorkeur geven aan de laatsten.” Zonder meer ben ik het daarmee eens – zegt Dr. Lindsey – want het is heel duidelijk dat Jezus vóór het

Paasfeest naar Jeruzalem kwam. De synoptische evangeliën schrijven dat het Laatste Avondmaal een Paasmaal was, dat is een *Seder*maaltijd. Dit kan als vaststaand worden aangenomen, want, zoals we het er allen over eens zijn, het Johannes-evangelie is minder authentiek dan de andere evangeliën.

Johannes was erop uit aan te tonen dat Jezus stierf op de avond vóór het Pascha, de dag waarop het Paaslam wordt geofferd. Per slot van rekening heeft Jezus zichzelf, volgens het christelijk geloof, opgeofferd als een echt offer voor degenen die in hem geloofden. Dus is het duidelijk waarom Johannes het feit dat Jezus' laatste maal een *Seder*maaltijd was, wilde verzwijgen; hij, Johannes, wilde bevestigen dat Jezus stierf als het echte Paasoffer. Dus kón Jezus niet langer in leven zijn toen de *Seder*maaltijd gehouden werd.

Prof. Flusser legt dit dilemma van de evangeliën als volgt uit: volgens hem heeft Lukas (van de drie eerste evangeliën) het verhaal over het Laatste Avondmaal het meest betrouwbaar bewaard. Christenen vonden het niet aangenaam als Jezus alleen maar als Jood beschreven werd, maar het ging hun nog meer tegen de draad in om te erkennen dat hij samen met zijn discipelen een Paasoffer bracht in de tempel te Jeruzalem.

Voor het Christelijk dogma waren offeranden aan God in Jeruzalem, door de dood van Jezus, niet meer geldig. De Christenen beschouwden zich in hun twisten met de heidenen als boven de Joden staand, omdat het Jodendom wel de heidense eredienst verwierp, maar offeranden toeliet, terwijl het Christendom niet alleen tegen afgodenverering was, maar ook tegen een eredienst met offeranden. En als gevolg daarvan konden de schrijvers van de evangeliën zich er niet toe brengen om te vertellen dat Jezus het Paasoffer offerde en daarna van het vlees ervan at. De evangeliën zwijgen er dus over dat Jezus het Paasoffer in de tempel brengt, maar zij kunnen het niet helemaal achterhouden: zij spreken over de voorbereidingen door Jezus en zijn discipelen gedaan voor het offer, maar zwijgen over het offer zelf (zie Mattheüs 26 : 17-20, Markus 14 : 12-17, Lukas 22 : 7-14).

Wat het Laatste Avondmaal betreft, omdat dit de *Seder*maaltijd is, noemt alleen Lukas, onze meest betrouwbare bron, het feit dat Jezus inderdaad van het Paaslam at. Alleen in Lukas zegt Jezus: „Ik heb vurig begeerd dit Pascha met U te eten eer ik lijd” (hfdst. 22 : 15). De uitdrukking Pascha is een technische term voor het Paasoffer. Jezus' Laatste Avondmaal is van geweldige betekenis voor het Christendom. De Christenen beschouwen het als de oorsprong van het sacrament van het Heilig Avondmaal in de Christelijke liturgie; we zullen later nog zien dat deze zienswijze zijn oorsprong heeft in het Nieuwe Testament. De religieuze betekenis van het sacrament is zelfs nog groter: het is een soort mysterie en het is niet verwonderlijk dat veel van het onderzoek naar het Laatste Avondmaal van Jezus direct of indirect is beïnvloed door wat de geleerden die er mee bezig waren, in hun kinderjaren leerden geloven. Aan de andere kant, Joodse én Christelijke geleerden van de laatste tijd neigen er toe er de nadruk op te leggen dat naar alle waarschijnlijkheid het Laatste Avondmaal van Jezus een *Seder*maaltijd was. In plaats van nauwgezet en kritisch de bronnen te bestuderen, lezen zij de evangelie-teksten tegen een *Seder*achtergrond,

en op die manier zien ze er Halakha-details in die er in werkelijkheid niet zijn. De hier volgende verduidelijking kan misschien een verkeerde interpretatie van de geschiedenis van het Laatste Avondmaal weerleggen.

Paulus beschouwde de Christelijke viering van het sacrament al als een her-opvoering van het Laatste Avondmaal en schreef: „De beker der dankzegging die wij zegenen, is die niet gemeenschap met het bloed van Christus? Het brood dat wij breken, is dat niet gemeenschap met het lichaam van Christus?” (1 Kor. 10 : 16-17). Hij gaat verder: „Want ik heb van de Heer ontvangen hetgeen ik U ook overgeleverd heb, dat de Here Jezus in de nacht toen hij verraden werd, brood nam, en toen hij gedankt had, brak hij het en zei: ‘Dit is mijn lichaam, dat is voor U. Doe dit tot mijn gedachtenis’. Zo ook met de beker, na de maaltijd, zeggende: ‘Deze beker is het nieuwe verbond in mijn bloed. Doe dit, zo vaak U dit drinkt, tot mijn gedachtenis’” (1 Kor. 11 : 23-26). Eenzelfde overlevering van de woorden en daden van Jezus aan het Laatste Avondmaal is door Markus neergeschreven (hfdst. 14 : 22-25): „En toen zij aten nam hij het brood, zeggende het, brak het en gaf het aan hen en zei: ‘Neem, dit is mijn lichaam’. En hij nam een beker en toen hij gedankt had gaf hij die aan hen en zei: ‘Dit is het bloed van mijn verbond, dat voor velen vergoten wordt. Werkelijk, ik zeg U, ik zal niet weer drinken van de vrucht van de wijnstok tot die dag dat ik ze nieuw zal drinken in het Koninkrijk van God’.” Mattheüs verandert de versie van Markus enigszins. Het is duidelijk in de passage in Markus, dat Paulus de geschiedenis van het Laatste Avondmaal niet zomaar opgeschreven heeft, maar hij heeft het van de Christelijke gemeenten, waartussen hij leefde, gehoord, want zijn verhaal lijkt erg op dat van Markus: de vorm van Markus' verhaal is iets ouder dan die van Paulus. Onder andere zijn de woorden van Jezus, die bij Paulus twee keer voorkomen, in het Markus-evangelie nog niet toegevoegd – over het eten van het brood en het drinken van de wijn – „Doe dit tot mijn gedachtenis”, woorden die betekenen dat Jezus zijn volgelingen vraagt zijn Laatste Avondmaal steeds weer te vieren. Er is nog een interessant verschil tussen Paulus en Markus. In Markus legt Jezus het drinken van de wijn als volgt uit: „Dit is mijn bloed van het verbond, dat voor velen vergoten wordt”, een zin, die moeilijk in Hebreeuws is weer te geven, terwijl dat in het Grieks geen bijzondere moeilijkheid oplevert. Dit leidt tot de conclusie dat deze verklaring niet Jezus' eigen woorden weergeeft, maar een Griekse weergave er van. De inhoud ervan is ook typerend voor de volgelingen van Jezus, en niet in overeenstemming met de andere, originele gezegden van Jezus.

Het spreekt vanzelf dat Jezus zelf zijn dood niet als een verzoeningsoffer voor velen zag, hoewel in die tijd onder de Joden die opvatting wel bestond – de dood ter verheerlijking van de Heilige Naam is verzoening voor Israël.

Hij verklaarde zijn dood niet op die manier. Het idee van een verzoeningsdood kwam via het Jodendom het Christendom binnen en werd het centrale punt ervan: Jezus Christus kwam op de wereld om door zijn dood voor de zonden van allen die in hem geloven te betalen en zijn bloed is het bloed van het zoenoffer.

Praktijken van de Essenen en de maaltijd van de Heer

Bij Paulus is de zin over de wijn stylistisch glad: „Deze beker is het nieuwe verbond in

mijn bloed" – het verbond wordt „nieuw" genoemd op basis van Jeremia 31 : 31. De term verschijnt in het Paulinische deel van het N.T. en alles duidt er op dat de oorsprong ligt in de theologie van de Essenen, zoals uit de zg. Dode-Zeerollen blijkt. Daarin wordt het verbond van de sekte soms „het nieuwe verbond" genoemd, een soort verbond van het eind der dagen, dat teruggaat op het eerste verbond dat God met Israël maakte op de Berg Sinai.

Eenzelfde gebruik wordt bij Paulus gevonden, maar daar zijn Jezus' woorden, door Paulus weergegeven, verbonden met de idee der Essenen over een nieuw verbond; Jezus' bloed is een zoenoffer van dit verbond.

We zagen al dat de beschrijving van het Laatste Avondmaal, zoals het bewaard is gebleven in de woorden van Markus en Mattheüs, en bij Paulus, heel duidelijk overeenkomt met wat de christelijke kerk leert over het sacrament en de theologisch-religieuze Christelijke betekenis ervan. En er is één veelbetekenend feit: in tegenstelling tot de gewone Joodse maaltijd, die begint met een zegenbede over de wijn, gevolgd door een zegenbede over het brood, is de volgorde bij Markus en Mattheüs en bij Paulus andersom: de zegen over het brood staat er eerst. Paulus, de Jood, die opgevoed was als Farizeeër, voelde die moeilijkheid aan en voegde er daarom de opmerking aan toe, dat de zegen over de wijn, waarbij Jezus over zijn dood sprak, een zegen was over de wijn *aan het eind van de maaltijd*. Om deze situatie goed te begrijpen moeten we opmerken dat de gewone volgorde van zegenbeden bij het sacrament van het Avondmaal éérs die over het brood is en daarna over de wijn, maar om helemaal accuraat te zijn, moeten we zeggen dat er één uitzondering is. Volgens een vroeg-Christelijk werk, getiteld *De leer van de twaalf apostelen* (Didache), in de hoofdstukken 9 en 10, staat bij een Christelijke maaltijd eerst de zegen over de beker, en dan over het brood, en na het voedsel komt een soort dankzegging er voor, een tafelgebed. Het lijkt er op dat de leden van de Christelijke gemeenten, in wier midden dit werk tot stand kwam, de gewoontes van heel Israël volgden, maar volgens de woorden van Paulus is het duidelijk dat bij de viering van het sacrament door de Christelijke gemeenten die hij bezocht of die hij zelf gesticht had, de zegen over het brood vóór de zegen over de wijn kwam, en zo is nog het universele gebruik. De Dode-Zeerollen vertellen ons dat de volgorde waarbij éérs brood werd gegeten, voor de wijn werd gedronken, een volgorde van de Essenen is, die door het Christendom in de vroegste dagen ervan al werd overgenomen, en later door het hèle Christendom aangenomen werd.

En zo luiden de woorden in de rol *Serekh-ha-Yahad* (Rol van de Leefregel, 6 : 4-6): „Als zij de tafel klaarmaken voor een maal, of de wijn om gedronken te worden, moet de priester eerst zijn hand uitstrekken om een zegen uit te spreken over de eerste portie van het brood, of bij de wijn moet de priester eerst zijn hand uitstrekken om een zegen uit te spreken over het brood en de wijn."

Het is duidelijk dat de schrijver zich vergist, en dezelfde, of bijna dezelfde woorden twee keer opschrijft. Onder andere schreef hij eerst „het brood of de wijn", en de tweede keer „het brood *en* de wijn". De tweede keer is wat hij schrijft ogenschijnlijk in overeenstemming met zijn bron, want in de paralleltekst (*Regel voor de Gemeenschap* B 17-20) vinden we deze versie: „En als ze samen aan tafel zaten en bij nieuwe

wijn, en de gemeenschappelijke tafel was klaargemaakt om te eten en van de wijn te drinken, dan moest niemand zijn hand uitsteken naar brood en wijn vóór de priester die eerst het brood zegende en de wijn, en dan zijn hand uitstak naar het brood dat voor hem stond." Ik denk dat dit er een bevestiging van is dat de Essenen, in tegenstelling tot de gewoonten van het huis Israël, hun maaltijden met een stuk brood begonnen en dan de zegen uitspraken over de beker. Deze gewoonte werd overgenomen door de jonge Kerk en daarom gebeurde het dat, toen de vorm van het sacrament vastgesteld werd, net als eerst bij de Essenen, het brood vóór de wijn kwam. Deze volgorde kwam tenslotte ook voor in het verhaal van Jezus' Laatste Avondmaal in Markus, in Mattheüs en bij Paulus, en bij alle drie komt het eten van het brood vóór het drinken van de wijn. Dit is niet het enige voorbeeld dat er te geven is van het feit dat de Halakha der Essenen doordringt in het leven van het vroeg-Christendom na de dood van Jezus. Wij weten dat Jezus door Johannes de Doper gedoopt is zoals de Essenen doopten, maar Jezus zelf schreef voor zijn discipelen en volgelingen de doop niet voor; en toch werd de doop, na zijn dood, een van de voornaamste instellingen van het Christendom.

Het delen van overvloed was iets dat opviel bij de volgelingen van de Essenen, maar Jezus predikte dit niet; en ook hier weer brachten zijn volgelingen in Jeruzalem, na zijn dood, althans voor een tijd, het delen van bezittingen in praktijk. Een derde gewoonte van de Essenen, die door de Christelijke gemeente na Jezus' dood overgenomen werd, was de gemeenschappelijke maaltijd van de sekte. Deze gewoonte van de Essenen werd al spoedig geïnterpreteerd als een rituele herhaling van het Laatste Avondmaal van Jezus, en omgekeerd werden de beschrijvingen van dat Laatste Avondmaal gekleurd door de volgorde die bij de maaltijden van de eerste Christenen in acht genomen werd.

Praktijk van de Essenen en de Halakha

Voordat we terugkeren tot het Laatste Avondmaal en wat er mee gebeurde, doen we er goed aan de Halakha-kant van de door de Essenen aangehouden volgorde te verklaren – eerst brood en dan wijn – want het lijkt er op, dat dit zijn oorsprong vond in de Halakha. Anders zou het niet moeilijk te begrijpen zijn waarom de Joden tot op de dag van vandaag het brood met een servet bedekken, die pas weggenomen worden na het uitspreken van de zegen over de wijn. Dit wijst heel zeker op het feit dat als de zegen over de wijn wordt uitgesproken, het brood zo ver mogelijk afwezig, of niet te zien moet zijn, omdat het volgens de Halakha een zekere voorrang heeft boven de wijn. Hoewel er weinig informatie over deze kwestie in de Talmud te vinden is, is deze veronderstelling over het algemeen juist. Het schijnt dat de Essenen, in tegenstelling tot de rest van Israël, bij de wijding wel het brood zegenden, maar niet de wijn; bij het drinken van de wijn spraken zij de dankzegging uit aan „de schepper van de vrucht van de wijnstok". Misschien kunnen we hier Josephus' woorden aanhalen over de eetgewoontes van de Essenen om zo de zaak te verduidelijken. „Na de reiniging komen ze in een speciaal gebouw samen waar niemand mag binnenkomen die niet tot de sekte behoort. En als ze rein zijn, gaan ze de eetzaal binnen alsof het een gewijde plaats is. En als ze zitten, legt de bakker de broden voor hen neer en d

kok zet voor ieder een schotel met één soort voedsel neer. De priester zegt het dankgebed vóór het maal. Het is verboden om van het voedsel te proeven vóór dit gebed. Nadat ze het maal genoten hebben spreekt de priester een tweede gebed uit en zegent het voedsel; daarna zeggen zij God dank als de Gever van het voedsel . . . Er is geen lawaai in dit gebouw en zij mogen allen om beurten spreken. Voor buitenstaanders lijkt deze stille op een groot mysterie, maar de eenvoudige uitleg ervan is een constante soberheid en het feit dat zij matig eten en drinken en niet meer dan tot zij genoeg hebben” (*Oorlogen*, II : 129-33).

Voor ons doel moeten wij de betekenis van het brood bij de maaltijd van de Essenen niet over het hoofd zien, waar er in deze beschrijving op gewezen wordt. Wij horen over de soberheid van de sekteleiden, die inhoudt dat zij zich niet helemaal van wijn onthouden, want anders zou deze zinspeling op matigheid zonder betekenis zijn. Als Josephus de eenvoud van hun dieet benadrukt, dan houdt dit in dat deze Spartaanse bescheidenheid de hele levenswijze van de Essenen kenmerkte en die eigenschap verklaart waarom het feit dat ze wel wijn dronken voor hen niet speciaal van belang was. Dan kunnen we begrijpen dat de Essenen zelfs bij ceremoniële gelegenheden, waarbij de zegen werd uitgesproken, met het brood begonnen, en daarna voortgingen met de wijn.

Lukas' beschrijving van het Laatste Avondmaal

De maaltijden van de Essenen bepaalden dus de volgorde van het sacrament van het avondmaal, waarbij direct vanaf het begin het „breken van het brood” het voornaamste onderdeel was (*Handelingen 2 : 46-47*) en deze ontwikkeling heeft zijn effect op de beschrijvingen van het Laatste Avondmaal door Paulus, Markus en Mattheüs. Maar in Lukas 22 : 14-19 is één nauwkeurige beschrijving van het Laatste Avondmaal bewaard gebleven, die geen spoor vertoont van deze ontwikkeling: „En toen het uur gekomen was zat hij aan tafel en de apostelen met hem. En hij zei tot hen: ‘Hoe vurig heb ik begeerd dit Pascha met U te eten voordat ik lijd; want ik zeg U dat ik het niet weer zal eten voordat het vervuld is in het Koninkrijk van God’. En hij nam een beker en toen hij de dankzegging uitgesproken had zei hij: ‘Neemt dit en laat hem bij U rondgaan; want ik zeg U, ik zal van nu aan zeker niet van de vrucht van de wijnstok drinken tot het Koninkrijk Gods komt.’ En hij nam brood en toen hij gedankt had, brak hij het en zei: ‘Dit is mijn lichaam’.” Aldus geeft de oudere beschrijvingsvorm van het Laatste Avondmaal, die in Lukas, de gewone volgorde aan zoals die in heel Israël gevolgd werd: zegenbede over de wijn komt vóór dankzegging over het brood. Het verhaal wordt op deze manier maar in één Grieks manuscript van het Lukas-evangelie gevonden en in enkele van de vroege Latijnse en Syrische vertalingen ervan.

De andere versies van Lukas resulteerden in het verhaal zoals Paulus het vertelt (1 Kor. 11 : 23-26). De originele versie van Lukas is niet alleen belangrijk omdat het de door heel Israël gevolgde volgorde bij de maaltijden aanhoudt, maar ook omdat die verstoken is van de Christelijke motieven die in Markus, Mattheüs en bij Paulus gevonden worden. Volgens Lukas spreekt Jezus speciaal over het eten van het Pascha, het Paasoffer, en dat is een verwijzing die, om begrijpelijke redenen, bij de

andere versies niet voorkomt. En in het Lukas-evangelie zegt Jezus, als hij het brood breekt, niet meer dan: „Dit is mijn lichaam.” Hij wendt zich daar ook niet tot zijn volgelingen, zoals bij Markus en Mattheüs, met de aansporing: „Neemt dit.” Dit uitdrukkelijk bevel, dat op het eerste gezicht niets buitengewoons inhoudt – Jezus vraagt hier alleen maar aan zijn discipelen om ook van het brood te eten – zou als een opdracht aan zijn discipelen opgevat kunnen worden en via hen aan de Christenen, om deel te hebben aan het sacrament. Deze toevoeging komt nog uitdrukkelijker voor bij Paulus: in het door Paulus geschreven gedeelte vraagt Jezus aan zijn volgelingen het brood te eten en de wijn te drinken „tot zijn gedachtenis”. Hier wordt heel duidelijk op het sacrament in de liturgie van de kerk gezinspeeld. Maar de bedoeling van Jezus' woorden met betrekking tot het brood was niet minder duidelijk: hij wist dat hij een wrede dood zou sterven en daarom sprak hij bij het breken van het brood de woorden „dit is mijn lichaam”. Zoals het brood gebroken werd, zo zou hij ondergaan in de vernietigende doodstrijd.

In de originele versie van Lukas zegt Jezus, als hij uit de beker drinkt, dat hij in deze wereld nooit meer van de vrucht van de wijnstok zal drinken. Dat is eens te meer een aanduiding van de dood die hem bedreigt. Dat is alles. Maar Markus en Mattheüs beginnen het verhaal met de woorden: „De wijn is het bloed van mijn verbond, dat voor velen vergoten wordt” en Mattheüs voegt daar nog aan toe: „. . . voor de vergeving der zonden”. We hebben er al de nadruk op gelegd, dat de uitdrukking „het bloed van mijn verbond dat vergoten wordt”, wèl mogelijk is in Grieks, maar buitengewoon lastig in Hebreeuws. De inhoud van de woorden is duidelijk – het bloed van Jezus is als het bloed van het offer van het verbond. We hebben hier te maken met een speciale vorm van christelijk geloven. Jezus de Messias moest sterven omdat zijn dood redding brengt en zijn bloed is verzoening voor de zonden van wie in hem geloven. Dit is een begrip dat uit het Jodendom stamt, waar de dood van hen die omkomen om de Heilige Naam te verheerlijken, soms als verzoening voor Israël gezien wordt. In het Christendom kreeg dit begrip een materiële betekenis, die bij wijze van spreken aan het magische grenst. Daar Jezus al als de Christus, als een Redder beschouwd werd door de eerste Christenen, en daar hij tijdens zijn leven op geen enkele manier de wereld of de gemeenschap veranderde, werd zijn hartverscheurend einde vertaald in die reddingsdaad van waaruit het Christelijk geloof ontspringt. Jezus redde door zijn bloed de Christenen. Zorgvuldige beschouwing van de evangeliën laat heel duidelijk zien dat Jezus zijn dood niet zag als een reddingsdaad, of er zelfs maar het minder pretentieuze Joodse motief van vergeving voor Israël aan hechte op de symbolische manier die in Joodse gedachten en geloof over martelaarschap is vastgelegd. We herinneren eraan dat het verbond dat bezegeld werd met het bloed van Jezus, een uitdrukking is van Paulus. Dit zou ontleend kunnen zijn aan Jeremia 31 : 31 en de Essenen maakten hier een alles verenigende leus van – het verbond dat hun communiteit verenigt is het nieuwe verbond dat deze profet (Jeremia) aan Israël belooft. Samen met andere ideeën van de Essenen kwam dit credo het Christendom binnen in de gemeenten buiten Israël en het hing samen met het geloof dat de gekruisigde Jezus het offerlam was van dat nieuwe verbond. Zijn bloed werd het bloed van dat verbond. Volgens Paulus zegt Jezus in

het verhaal over het breken van het brood niet alleen „Dit is mijn lichaam”, maar: „Dit is mijn lichaam, en dat is voor U”. Lukas en Markus vertellen erbij, dat Jezus bij deze woorden op zijn naderend pijnlijk einde doelt, maar volgens Paulus heeft Jezus gezegd dat zijn lichaam verbroken wordt terwille van hen die in hem geloven. Nu is het niet alleen maar het bloed van Jezus dat vergoten wordt voor zijn gelovigen, maar ook zijn lichaam is voorbestemd om voor hen te sterven.

Het Laatste Avondmaal en het Christelijk dogma

Hier van uitgaande wordt de volgende stap van Christelijk geloof en dogma begrijpelijk. De Christenen gingen Jezus' woorden over het brood, en de niet-authentieke woorden over de wijn die aan hem toegeschreven werden – „Dit is mijn bloed” – interpreteren als een verklaring dat het brood dat door Christenen gegeten wordt in het sacrament tijdens de kerkdienst een tastbare aanwezigheid is van het lichaam van Christus en dat de wijn die bij dat ritueel gedronken wordt het bloed van Jezus is. Wij kunnen hier niet ingaan op al de geschillen waar deze uitleg toe geleid heeft. Het is voldoende om op te merken, dat in de Middeleeuwen de westerse Kerk om hygiënische redenen besloot dat het voor gewone gelovigen niet nodig was om de sacramentele wijn uit de gemeenschappelijke beker te drinken en dat het genoeg zou zijn als alleen de priesters die de mis opdroegen, de wijn na het brood zouden drinken. Dit dreef de volgelingen van Hus in de vijftiende eeuw, en later de reformatorische Christenheid, elk kerkgenootschap op zijn eigen manier, ertoe om het tegenovergestelde voor te schrijven, dat elke kerkganger het brood zou eten en de wijn van het sacrament zou drinken.

Het geloof dat het lichaam van Jezus aanwezig is in het sacramentele brood en zijn bloed in de sacramentele wijn werd door de Reformatie losgelaten, maar Rooms-Katholieken houden er nog steeds aan vast en brengen het in toepassing; zo ook de Oosterse Kerken. Op deze manier zijn uit simpele elementen godsdienstige gevoelens en ideeën ontwikkeld die dogmatische ideologieën werden en men zag de vervolging en de eindeloze tol aan slachtoffers als juist.

Maar in sterk contrast hiermee is het oorspronkelijke verhaal van het Laatste Avondmaal van Jezus essentieel en opmerkelijk: toen Jezus eenmaal bij zijn laatste bezoek aan Jeruzalem met de priesters in de tempel getwist had, de vernietiging van de tempel voorspeld had en begonnen was met de verkopers uit de onmiddellijke omgeving van de tempel te verdrijven, realiseerde hij zich heel goed dat hij als consequentie daarvan vermoedelijk ter dood gebracht zou worden. Van begin tot eind werd zijn *Seder*maaltijd te Jeruzalem door dit tragische voor gevoel overschaduw. Daarom zei hij bij het drinken van de avondmaalswijn dat hij in deze wereld niet meer van de vrucht van de wijnstok zou drinken en daarom zei hij bij het breken van het ongezuurde brood „Dit is mijn lichaam” en liet daarbij zijn tragisch einde doorschemeren. Het is heel gelukkig dat, ondanks de veranderingen die Markus, Mattheüs en Paulus in het verhaal aangebracht hebben en niettegenstaande de daaruit volgende ontwikkelingen in Christelijke dogma's betreffende het inzicht van de Kerk in het Laatste Avondmaal, Lukas voor ons het aangrijpend menselijk gebeuren in zijn eigentijdse feitelijkheid heeft vastgelegd.

Het huis waar het Laatste Avondmaal gehouden werd

De naam van de huiseigenaar die gastheer was voor Jezus en zijn discipelen voor de *Seder*maaltijd is onbekend. Het zou mogelijk geweest zijn om in elk gewoon huis gastvrijheid te vinden, maar het lijkt er op dat de gastheer in dit geval een bekende was van Jezus en zijn familie of van een van de apostelen. De geschiedenis van de keuze van de zaal voor de *Seder*maaltijd is in twee versies bewaard gebleven. De ene is van Lukas, en wordt later door Markus herhaald. De andere is van Mattheüs. Laten we eerst Lukas citeren: „Toen kwam de dag van de ongezuurde broden, waarop het Paaslam geofferd moest worden. Dus zond Jezus Petrus en Johannes en zei: 'Ga heen en bereid het Paasmaal voor ons, dat we het kunnen eten.' Zij zeiden tot hem: 'Waar wilt U dat wij het klaarmaken?' Hij zeide tot hen: 'Zie, als jullie de stad zijn binnengekomen, zullen jullie een man tegenkomen die een kruik water draagt; volg hem in het huis dat hij binnengaat en zeg tegen de huiseigenaar: De Meester zegt U: Waar is het vertrek, waar ik met mijn discipelen het Pascha kan eten? En hij zal jullie een grote bovenzaal wijzen, die van alles voorzien is; maak het daar klaar.' En zij gingen heen en vonden het zoals hij het hun verteld had en zij maakten het Paasmaal klaar. En toen het uur aangebroken was zat hij aan tafel en de apostelen met hem” (Lukas 22 : 7-14).

Voordat we de geschiedenis in Lukas vergelijken met die in Mattheüs moeten we eerst een interessant gegeven bezien. Zoals we nog zullen zien, is het heel goed mogelijk dat de geschiedenis in Lukas niet helemaal historisch is, maar tenminste één onderdeel ervan zou het wel kunnen zijn, één dat bij Mattheüs niet voorkomt en Lukas bewaarde dat juist wel omdat hij het uit de eerste hand gehoord had van Jezus' discipelen. Lukas vermeldt n.l. dat het Avondmaal in een *bovenzaal* gehouden werd. Dit wijst er op dat de zaal in elk geval klaar was voor mogelijke gasten onder de pelgrims die naar Jeruzalem kwamen en dat de huiseigenaar en zijn gezin hun *Seder*maaltijd in een aparte kamer hielden. Het normale Griekse woord voor een bovenzaal is niet identiek met dat wat Lukas gebruikt: het wordt genoemd als de ontmoetingsplaats van de eerste Christelijke gemeenschap na Jezus' dood (Handelingen 1 : 13). In Handelingen 2 : 2-3 wordt vernomen dat in datzelfde huis het Pinksterwonder gebeurde, toen de discipelen vervuld werden met de Heilige Geest en in veel talen begonnen te spreken. Het noemen van een „bovenzaal” in de geschiedenis van het Laatste Avondmaal in Lukas en in Markus, en in de Handelingen, heeft de overlevering doen ontstaan dat die zaal óók de ontmoetingsplaats was van de eerste Christelijke gemeente. Dit heeft weer geleid tot het aanwijzen van de traditionele zaal van het Laatste Avondmaal op de plaats waar die nu in Jeruzalem wordt getoond, zodat het in de ogen van vele Christenen tot een heilige plaats is geworden.

Het Coenaculum (de bovenzaal)

Hetgeen heden ten dage het „Coenaculum” wordt genoemd – zegt Prof. Avi-Jonah – is een hal uit de tijd van de kruistochten die gebouwd is boven wat bij overlevering het graf van David zou zijn. Deze overlevering dateert uit een vrij late periode en in feite is er in het Nieuwe Testament geen enkele aanwijzing waar dit Laatste Avond-

maal van Jezus met zijn discipelen geeten is. Wij kunnen wel aannemen, daar het huis naar de maatstaven van die tijd heel behoorlijk was ingericht, dat het in de Bovenstad geweest moet zijn, dat is in het meer gegoede deel, waar men het Coenaculum nu ook laat zien. Het is tamelijk dicht bij een ander traditioneel gebied, n.l. het huis van de Hogepriester, Kajafas. Feitelijk is er vóór de Byzantijnse periode in de Christelijke overlevering geen enkele aanwijzing wat betreft de plaats waar het Laatste Avondmaal gehouden is. Prof. Safrai twijfelt er aan of de plaats die nu aangewezen wordt wel de juiste is. De plaats is eigenlijk te mooi. „We kunnen niet aannemen dat Jezus en zijn discipelen een aristocratische woning zouden kiezen. Weliswaar was het huis voorzien met het beste van alles, maar we moeten niet vergeten dat het de avond voor het Paasfeest was en zelfs een eenvoudige Jood zou zijn huis helemaal klaar hebben en voorzien van al het mogelijke, bij zo'n gelegenheid. Tegen de achtergrond van de sfeer in het algemeen waarin Jezus' gangen zijn beschreven zou ik geneigd zijn te suggereren dat we de plaats ergens in de Benedenstad moeten zoeken, zelfs al is het dan een minder romantische en indrukwekkende plaats”, zegt Prof. Safrai.

De voorbereiding van de Sedermaaltijd en Jezus' instructies

Laten we teruggaan naar het verhaal hierover in Lukas en in Markus. Jezus zond zijn discipelen uit en gaf hun een teken: ze zouden een man ontmoeten die een kruik water droeg die ze moesten volgen; want in zijn huis was een ruimte gereed waar Jezus en zijn discipelen behoorlijk aan tafel konden zitten. Er zijn geleerden, die dit verhaal op een natuurlijke manier uitleggen, n.l. dat Jezus wist wie de man was en vanwege zijn speciale omstandigheden van te voren afgesproken had dat deze kennis uit Jeruzalem een kruik water zou dragen bij het treffen met zijn discipelen en dat dit een herkenningsteken zou zijn.

Uit zo'n verklaring zou af te leiden zijn dat er een soort complot bestond tussen Jezus, die in gevaar was na zijn aanvallen op de priesters, òf omdat hij de aanvoerder zou zijn van een bende Zeloten in een opstand tegen Rome, en de ontmoeting met de huiseigenaar en het samenkomen in diens huis zou een onderdeel zijn van een plan om de revolutie te lanceren. Maar iedereen die de kunst van het verhalen vertellen verstaat, zal opmerken dat deze uitleg erg vergezocht is en dat er bovendien in het verhaal zoals het verteld wordt, geen aanwijzing van te vinden is. Is het geloofwaardig dat een man rond zou lopen met een kruik water, totdat hij Jezus' discipelen ontmoet zou hebben? Er is geen element van intrige in het verhaal, maar het behoort tot die soort verhalen die bedacht zijn om de profetische macht van de hoofdpersoon te illustreren. Er zijn geleerden die de aandacht gevestigd hebben op I Samuël 10: „Als U vandaag van mij zult zijn heengegaan, zult U twee mannen ontmoeten . . . Dan zult U daarvandaan verdergaan en bij de eik van Tabor komen; daar zult U drie mannen ontmoeten, die naar het huis Gods te Bethel opgaan, één zal drie bokjes dragen, een ander drie broden en de derde een kruik wijn . . .”

Het verslag in Lukas en Markus over de keuze van de plaats van het Laatste Avondmaal valt in die categorie: het bedoelde Jezus naar voren te doen komen als een man Gods, begiftigd met ongewone wondermacht en naar alle waarschijnlijk-

heid werd dit verhaal verteld in de jonge Christelijke gemeente, waar Lukas er van gehoord heeft.

In Mattheüs (hfdst. 26 : 17-18) is het verslag eenvoudiger en geloofwaardiger: „Op de eerste dag van het feest der ongezuurde broden kwamen de discipelen tot Jezus en zeiden: 'Waar wilt U dat wij voorbereidselen maken voor U om het Pascha te eten?' Hij zeide: 'Ga naar de stad tot die-en-die en zeg tot hem: De Meester zegt, mijn tijd is nabij; bij U houd ik met mijn discipelen het Pascha'.”

Jezus kende de man, zoals hij ook de mensen kende bij wie hij overnachtte buiten Jeruzalem, tijdens zijn laatste bezoek. Wij weten zijn naam niet, evenmin als de naam van die anderen: hij bleef dus ook bij de eerste Christenen onbekend en zo kon er uiteindelijk geen discipel en heilige van gemaakt worden, wat zeker het geval zou zijn geweest, als de naam van de huiseigenaar onder wiens dak Jezus zijn laatste Sedermaaltijd gebruikte bewaard zou zijn gebleven.

De Jeruzalemse traditie om gastheer te zijn voor pelgrims

De vraag rijst: is het redelijk om te denken dat Jezus naar Jeruzalem kon komen met twaalf discipelen en dan welkom geheten zou worden voor de Sedermaaltijd door een inwoner van die stad, mogelijk iemand die hem kende, maar misschien zelfs door een onbekende? Hierop antwoordt Prof. Safrai: De vraag is een goed voorbeeld van wat ik in het begin zei, n.l. dat alhoewel er geen direct bewijsmateriaal over Jezus en zijn proces in de Talmoeed is, er in onze bron toch veel te vinden is dat een licht werpt op veel dat de culturele achtergrond en gang van zaken van de tempel betreft. Wat de specifieke vraag over de gastvrijheid aan Jezus betoond in het huis van een vreemde betreft, behoeven we in deze gebeurtenis niet direct een getuigenis van een speciale geestelijke verwantschap tussen de huiseigenaar en Jezus en zijn discipelen te zien, en ook niet een soort wonder.

De Wijzen in Israël hebben generaties lang bij de inwoners van Jeruzalem de deugd van gastvrijheid aangemoedigd en ook de hartelijke begroeting van de pelgrims. Aan de andere kant moet het ook weer niet als een blijk van uitzonderlijke gastvrijheid beschouwd worden.

We moeten het liever zien als een economische attractie voor de inwoners, die heus goed betaalde.

De Talmoeed schrijft voor dat er in Jeruzalem geen betaling mag worden gevraagd voor bed of kamer, omdat Jeruzalem niet aan een van de stammen was toegewezen en niet als definitief eigendom van de burgers ervan beschouwd kon worden: het behoort aan heel Israël toe. Daarom waren de mensen van Jeruzalem zo gastvrij, zelfs als het betekende dat ze er geld bij inschoten. Een passage in de Talmoeed vermeldt, dat er tijdens het Loofhuttenfeest veel mensen buiten sliepen en hun eigen huizen aan de pelgrims aanboden. Verder wordt verteld dat de huiden van de offerdieren door de pelgrims aan hun gastheren werden aangeboden: en de pelgrims deden inderdaad hun uiterste best om schapen te kopen met een mooie dikke vacht, zodat de huiden van de offerdieren veel waarde hadden als afscheidscadeaus.

Ook moeten we niet vergeten dat iedere pelgrim behalve het Paasoffer ook nog andere offers bracht, zoals de Shelamim en vruchtbaarheidsoffers. Er bestond dus

een lange reeks van extra offers en hoewel de Christelijke overlevering om niet moeilijk te begrijpen redenen daar geen bijzonderheden over heeft bewaard, kunnen we aannemen dat er voor iedere pelgrim wel een paar waren, zodat een huiseigenaar uit Jeruzalem, die om logies werd aangeklampt, die plicht graag en gewillig op zich nam.

Het Laatste Avondmaal – Jezus' toespraak

Nadat we de gewoonte van Jeruzalemmers over het verwelkomen van pelgrims op hoge feesten bekeken hebben, zullen we nu teruggaan naar de beschrijving van het Laatste Avondmaal in het huis van de onbekende gastheer. We hebben al vastgesteld dat Lukas de meest originele beschrijving bewaard heeft, vergeleken met de andere evangeliën. De korte, bondige en onversierde versie ervan lezen we in Lukas' woorden, die een sterke uitstraling hebben (hfdst. 22 : 14-38). Hij schijnt hier in het algemeen te hebben overgeschreven, met maar heel weinig veranderingen, uit die eerdere bron, die alleen een verzameling gezegden van Jezus was.

Prof. Flusser zegt dat geleerden de passage in Lukas moeten vergelijken met de gedeeltes die daaraan parallel lopen in de andere twee synoptische evangeliën, maar hij beveelt de lezing van dit evangelie *in zijn geheel* sterk aan: alleen op die manier kan men kennis nemen van het materiaal over Jezus zoals het gedurende zijn leven verzameld was en samengevoegd door zijn eerste discipelen. De kern van dit gedeelte kan beschreven worden als een afscheidstoespraak van Jezus, gericht aan zijn discipelen, voordat hij naar Gethsemané ging, buiten Jeruzalem. Het is natuurlijk onmogelijk voor ons om de hele toespraak te kennen en de discussie die erna plaatsvond, maar de schrijver van die eerdere bron dacht er in elk geval anders over. Het is heel belangrijk om op Jezus' woorden te letten, zoals Lukas die beschreven heeft, woorden gericht aan de verrader die hem in handen van de tegenpartij overleverde. Jezus zei alleen maar dit (in Lukas 22 : 21): „Maar zie, de hand van hem die mij verraadt, is aan tafel”, en hij voorspelde het eind van de onbekende tipgever. Markus, in hoofdstuk 14 : 18-21, en Mattheüs, in hoofdstuk 26 : 21-22, weiden hier nog over uit, misschien op basis van een mondelinge overlevering waar Markus over beschikte, en waar Mattheüs het weer van overnam. Markus zegt niet uitdrukkelijk dat Jezus werkelijk wist wie hem verraden zou en hem aan zijn vijanden zou overleveren. Maar hoe kon het bestaan dat Jezus, zoon van God, zijn verrader niet zou kennen? Daarom, om deze tegenstrijdigheid te corrigeren, voegde Mattheüs er een zin tussen, aan het eind van het verhaal (hfdst. 26 : 25) waarin Judas die de verrader geweest zou zijn, hem gevraagd zou hebben: „Ben ik het, Meester?” en Jezus antwoordde: „Gij hebt het gezegd.” Dus, volgens Mattheüs wist Jezus al wie zijn verrader was, en dat is ook het geval bij Johannes (hfdst. 13 : 21-30), waar Jezus aan Judas Iskariot, als een soort extra bevestiging, een stuk brood geeft, waardoor de Satan bezit van hem nam. En Johannes gaat nog verder, door Jezus tot Judas te laten zeggen: „Wat gij moet doen, doe dat snel.” De overige deelnemers begrepen niet wat dat inhield.

De zaak Judas

In de oudere bronnen vinden we dus, dat Jezus een van zijn discipelen van verraad verdenkt, maar niet aanduidt wie het is. Johannes schrijft de daad van Judas Iskariot aan hebzucht toe, maar over het algemeen beschouwen de geleerden dit niet als het voornaamste motief achter het verraad. We hoeven ons niet te verdiepen in alle onderdelen van de verschillende en vaak bizarre speculaties van de geleerden, wat betreft Judas' verraad. We beperken ons tot twee essentiële gezichtspunten:

Volgens de een was Judas een Jood, die een intens enthousiast nationalist was en die teleurgesteld werd door Jezus' passiviteit en zijn onwil om een opstand tegen de Romeinen te organiseren; hij had lang en tevergeefs op die beslissende daad van Jezus gewacht. Volgens het tweede gezichtspunt, één met een meer Christelijke inslag, geloofde Judas, zoals ook later de Christenen deden, dat Jezus' dood redding zou brengen, maar hij realiseerde zich dat Jezus niet vurig verlangde naar een verzoeningsdood. Daarom verried hij Jezus, om zo zijn dood zeker te stellen. Wij kunnen deze beide wilde gissingen afwijzen, des te meer, omdat de tweede helemaal onredelijk is. Het kan zijn dat Judas Iskariot Jezus aan de priesters overleverde, omdat zij beloofden hem voor het schandelijk verraad te betalen. Het kan ook zijn, zoals we in een passage van het Joods-Christelijke evangelie lezen, dat hij Jezus aanbracht, omdat de tempelautoriteiten hem chanteerden dit te doen. Misschien kozen ze hem als tussenpersoon omdat ze zijn slappe karakter kenden. In elk geval vertelt het evangelie van Mattheüs dat hij spijt had van wat hij gedaan had en dat hij het geld probeerde terug te geven en zich tenslotte ophing aan een boom.

In de Handelingen der Apostelen lezen we echter dat Judas Iskariot, door Goddelijke vergelding, een onnatuurlijke dood stierf, en in de Apocriefe evangeliën vinden we nog andere beschrijvingen van zijn einde. Het is niet onwaarschijnlijk dat Judas vluchtte, na Jezus' dood: hij moest zeker voor zijn eigen leven vrezen, omdat hij verantwoordelijk was voor de dood van een Jood, door Romeinse handen. En zo is het niet moeilijk om te zien hoe tegenstrijdige verhalen in omloop kwamen.

Was Gethsemané een poging om te ontsnappen naar de Essenen in de woestijn van Judea?

Het is niet onmogelijk, dat Jezus zich begon te realiseren dat hij in gevaar was vanwege zijn voorspelling van de verwoesting van de tempel of misschien vanwege zijn gedrag daar ten opzichte van de verkopers en de venters. Dus ging hij met zijn discipelen de stad uit en ging naar Gethsemané (letterlijk: een plaats waar olijfolie geperst wordt). Volgens de overlevering moest Jezus op deze plaats tot het gewichtige besluit komen om een arrestatie onder ogen te zien of in de anonimiteit te verdwijnen en zijn roeping te verzaken. Zoals wij weten besloot hij zich gevangen te laten nemen en zijn verantwoordelijkheid niet te ontlopen.

Het is duidelijk dat Jezus voor zijn arrestatie vreesde en uitstel zocht voor gebed en meditatie. Hij wilde dus niet in de stad blijven, waar onmiddellijke arrestatie dreigde. Volgens de overlevering – en dat is zelfs heel waarschijnlijk – trok hij zich terug in de vallei van Kidron, aan de voet van de Olijfberg. De naam spreekt voor zichzelf, evenals de naam van die heuvel – een plaats waar olie geproduceerd wordt, of, om

meer precies te zijn, (in het Aramees) een oliepers voor de vruchten van de olijfbomen, die zonder twijfel volop op de hellingen groeiden. Van de beek Kidron uit was het mogelijk om de woestijn van Judea in te gaan en zo te verdwijnen naar de woonplaats van de Essenen, of naar andere woestijnbewoners. Maar daar koos Jezus niet voor, hij bleef in Gethsemané en werd daar, na identificatie door Judas, gegrepen.

Wij zijn nu aangeland bij het tragische moment in Jezus' leven: hij had de zaal van het Laatste Avondmaal verlaten; hij had ook de stad verlaten, hij was nu in de hof van Gethsemané. Vreemd genoeg komt die naam niet in het Lukas-evangelie voor. Prof. Flusser zegt, dat hij persoonlijk er niet aan twijfelt, dat deze overlevering juist is, want de Olijfberg zelf is duidelijk een geschikte plaats om een oliepers te installeren. Alles wijst er op (naar Prof. Flussers mening), dat Gethsemané niet een door Markus bedachte naam is, hoewel die niet in het Lukas-evangelie voorkomt, dat volgens Dr. Lindsey de hoogste authenticiteit bezit. Prof. Flusser neemt aan, dat Markus de naam Gethsemané van horen zeggen heeft, zoals hij ook de namen van Jezus' broers heeft, die Lukas ook weglaat. Op dat punt schrijft Dr. Lindsey: „Ik moet toegeven dat mijn ervaringen wat betreft de toevoegingen in Markus niet helemaal eensluidend zijn. Soms heb ik het gevoel dat er een aannemelijke oorzaak voor is. Alles wat Lukas zegt is, dat Jezus naar een zekere plaats kwam en tegen zijn discipelen zei: 'Bidt, dat jullie niet in verzoeking komt'. In Lukas 22 : 39 vinden we: 'En hij ging naar buiten en ging, zoals zijn gewoonte was, naar de Olijfberg, en zijn discipelen volgden hem', maar de naam Gethsemané wordt daar niet genoemd.”

Het Halakha-aspect van het vertrek naar Gethsemané

Volgens Prof. Safrai is er nog een ander probleem betreffende Gethsemané, dat bespreking verdient. Het verhaal van Gethsemané en Jezus die naar de Olijfberg gaat, nadat het Paasmaal voorbij is, is het enige waarin Jezus niet de Halakha-traditie volgt. In het verhaal over het arenlezen, als daar al sprake is van een overtreding tegen de Halakha, verdedigt Jezus alleen maar zijn discipelen; er wordt niet gezegd, dat hij zelf zondigde. Volgens de Halakha moet men na het offeren van het Paasoffer binnen de muren van Jeruzalem blijven en de stad niet verlaten. Dit onderdeel van de Halakha is gebaseerd op Tannaïtische bronnen en het is niet aan te nemen dat dit een latere, strengere opvatting is.

Jezus' daad kan alleen verklaard worden doordat hij onmiddellijk gevaar voorvoelt en dat dwong hem Jeruzalem te verlaten en te ontsnappen naar de woestijn. Misschien had hij wel met de gedachte gespeeld om asyl te zoeken bij de Essenen, die gewoonlijk niet voor het Paasoffer opgingen naar Jeruzalem, maar voelde hij, bij nadenken onderweg, dat dit niet de juiste weg was. Dit zou geleid kunnen hebben tot de oproep aan zijn discipelen om te bidden, dat zij niet in verzoeking zouden vallen. Het bijkomstige feit dat het Jezus door de Halakha verboden was om de stad uit te gaan na het Paasoffer, dat hij wettelijk verplicht was in Jeruzalem te blijven, en niettegenstaande dat toch vertrok – dit ene onderdeel in heel Jezus' geschiedenis roept een vraag op, waarover nog niet gesproken is en die om een antwoord vraagt. Prof. Flusser is echter van mening dat Jezus de Halakha nog niet eerder overtrad, en

het in dit geval óók niet deed. Het is waar, dat het op de avond van de *Seder* verboden was Jeruzalem uit te gaan, maar volgens Halakha had Jezus daar de vrijheid toe als hij voelde, dat zijn leven in gevaar was, dat de dood hem bedreigde, en we hebben al gezien, dat zijn Laatste Avondmaal overschaduwde werd door een voorgevoel van gevaar. Dus begaf hij zich naar Gethsemané om zijn leven te redden, en ontvluchtte daarbij de stad. Alleen Lukas (hfdst. 22 : 39, maar zie ook Johannes 18 : 2) kon of wilde de omstandigheid van Jezus' vlucht van de stad naar Gethsemané niet begrijpen en zegt dat hij op weg ging „zoals zijn gewoonte was” naar de Olijfberg.

Jezus' zielelijden en de arrestatie

Het is één van de meest aangrijpende passages in het Nieuwe Testament, wat de bronnen te vertellen hebben over de uren die Jezus in Gethsemané doorgebracht heeft en het laat een niet mis te verstane indruk na van Jezus' worsteling om zijn eigen voortbestaan. Het is wel duidelijk, dat toen hij zich in Gethsemané verborg, er nog geen besluit gevallen was om te vluchten, òf om naar de stad terug te gaan en zijn lot te aanvaarden, want dat zou een beslissing zijn die neerkwam op een zekere dood. Hij bad tot zijn God: „Vader, indien Gij wilt, neem deze beker van mij weg; maar niet mijn wil, maar Uw wil geschiede” (Lukas 22 : 42). Hij vond zijn discipelen slapende en zei tot hen: „Waarom slapen jullie? Sta op en bidt dat jullie niet in verzoeking valt.” Volgens de bronnen staat het vast, dat Jezus zijn discipelen vroeg om te bidden, zodat ze niet in verzoeking zouden vallen, maar zijn verdere woorden – „De geest is wel gewillig, maar het vlees is zwak” (Mattheüs 26 : 41) en evenzo zijn gebed tot zijn Hemelse Vader om de beker van hem weg te nemen – lijken bijna een toevoeging van een latere schrijver geweest en waarschijnlijk heeft Jezus volstaan met zijn discipelen te vragen om te bidden dat hijzelf niet in verzoeking zou vallen. En wat is deze verzoeking? Het is wel duidelijk dat de betekenis ervan is dat Jezus het met zichzelf nog niet eens is of hij uit voorzorg voor zijn leven zou moeten vluchten. De ogenschijnlijke gevolgtrekking hieruit is, dat hij niet als zoenoffer wilde sterven, niettegenstaande de inhoud van het Christelijk dogma. We hebben gezien dat in de originele tekst in Lukas het zoenoffer voor het verbond niet voorkomt in Jezus' woorden, die hij tijdens het Laatste Avondmaal gesproken heeft. Een wetenschappelijk onderzoek van de eerste drie evangeliën laat inderdaad zien, dat in de eerste versies helemaal niets gezegd wordt over Jezus' dood als een verzoening. In de originele tekst van Lukas is deze gedachte helemaal niet aanwezig. Zoals de meeste Joden de hele geschiedenis door, heeft Jezus niet uit zichzelf de dood gezocht, om de Heilige Naam te verheerlijken, maar toen zijn dood door heidense handen onafwendbaar was, was hij stil en onderwierp zich eraan. Het drama van Gethsemané is dat Jezus weifelde tussen vluchten en afwachten, of misschien teruggaan naar de stad. Zijn eigen leven redden, stond gelijk aan verraad aan zijn roeping, zoals hij die verstond. Hij was een man, die geestelijk bereid was om te sterven, hoewel zijn sterfelijk lichaam, zijn menselijke natuur, zwak was. De aarzeling doet geen afbreuk aan zijn gestalte: het leven van een man die er geen waarde aan hecht is beslist niet zo kostbaar als dat van een man die voor de dood terugschrikt. Dat de discipelen in Gethsemané slaperig werden, duidt er op dat er veel tijd verliep, waarin Jezus bad en

zijn innerlijk conflict – te leven of te sterven – uitvocht. Maar tenslotte komen Judas Iskariot en de tempelwachters er aan. Volgens Johannes (hfdst. 18 : 3) waren er ook legionnaires bij – soldaten van een Romeinse escorte, in 't Grieks *speira* –. Opdat degenen die Jezus moesten arresteren hem in het donker konden herkennen, kuste zijn discipel Judas hem. In het daarop volgende rumoer sloeg een andere discipel naar de knecht van de Hogepriester, maar Jezus verzocht om hem ongemoeid te laten. En Jezus werd gegrepen en meegenomen naar het huis van de Hogepriester.

De ligging van Kajafas' huis

Volgens Prof. Avi-Jonah is de traditionele ligging van het huis van Kajafas op de plaats die nu Sionsberg genoemd wordt, en dat is een deel van de Bovenstad. We hebben er geen andere informatie over dan wat de evangeliën er over zeggen. We hebben echter wel nadere gegevens over het huis van de Hogepriester, dat dicht bij het Hasmonëisch paleis stond, later het paleis van de koningen der Herodes-dynastie, omdat zowel de residentie als het paleis beide afbrandden toen de opstand tegen Rome uitbrak. Het lijkt daarom waarschijnlijk dat het huis van Kajafas in de Bovenstad lag, maar we kunnen er niet zeker van zijn, of het werkelijk op de door overlevering aangewezen plaats of daar in de buurt stond. Prof. Flusser merkt nog een bijzonderheid op over de naam van de hogepriester naar wiens huis de gearresteerde Jezus werd geleid. Zijn naam was Jozef Kajafas, en, ironisch genoeg, de naam van de apostel die de geestelijke vader werd van alle bisschoppen in de Rooms-Katholieke Kerk, klonk bijna hetzelfde – Cephass –; dit was Simon Petrus, de discipel die ook genoemd wordt in alle gebeurtenissen, die tot Jezus' dood leidden. Beide namen stammen af van het Aramese woord *kepha*, dat rots betekent. Over de naam Kajafas zegt Dr. Lindsey: „Voor zover ik weet komt zijn naam niet voor in Markus en ook niet in Lukas. We vinden hem eerst in Mattheüs en dan natuurlijk ook nog in Johannes en in Handelingen 4 : 6. Dus als we de beproefde en vaak juist gebleken methode volgen, dan moeten we dit als een toevoeging van Mattheüs beschouwen. Waar hij de naam vandaan had, weet ik niet. Wel is mij duidelijk dat het een latere toevoeging is.”

6. WIE VEROORDEELDE JEZUS? (WAS ER EEN ZITTING VAN HET SANHEDRIN?)

De evangeliën spreken over een verhoor van Jezus dat door een niet nader aangeduide Joodse autoriteit na zijn arrestatie is afgenomen. De Griekse term Synedrion, die, letterlijk vertaald „een raad” betekent, wordt door velen die het Nieuwe Testament bestuderen stilzwijgend aangenomen dezelfde te zijn als de fonetisch gelijke Hebreeuwse term „Sanhedrin”, waarmee het Joodse Hoge Gerechtshof wordt aangeduid, dat in Jeruzalem zetelde. Er is in Joodse bronnen veel te vinden over de rechtspositie van dit lichaam in Jezus' tijd, over de gerechtelijke procedures in gevallen van halsmisdad en over de technische mogelijkheden van de buitengewone bijeenkomst van deze raad in de nacht van het Pascha of op de vrijdagmorgen. Hoe verhoudt dat materiaal zich tot de verslagen in de evangeliën?

Het Sanhedrin: Farizeeën contra Sadduceeën

Alvorens in te gaan op de vraag of er een bijeenkomst van het Sanhedrin was, waar, zoals beweerd wordt, Jezus ter dood werd veroordeeld – zegt Prof. Flusser – laten we eerst teruggaan tot de instelling van de Farizeeën ten opzichte van Jezus en van zijn ideeën en zo, in samenhang daarmee, de houding verklaren ten opzichte van de jonge Christelijke gemeente na Jezus' dood. In de Handelingen lezen we hoe Rabbi Gamaliël de Oudere de leiders van de eerste Christenen redde uit handen van de Hogepriester, die een Sadduceeër was. En toen Paulus later voor het Sanhedrin moest verschijnen, werd hij vrijgesproken omdat hij verklaarde een Farizeeër te zijn en zoon van een Farizeeër. De ernstigste botsing tussen Farizeeën en Sadduceeën op het punt van de Christelijke gemeente vond plaats in A.D. 62. De Romeinse Prefect was afwezig, en de Hogepriester, een Sadduceeër, riep het Sanhedrin bijeen voor het proces tegen en de veroordeling van Jacobus, de broeder van Jezus, en nog anderen, ook Christenen. Het vonnis was dood door steniging, en dit werd ook uitgevoerd. De Farizeeën protesteerden hevig en beweerden dat de zitting van het Sanhedrin illegaal was geweest, hoewel de Hogepriester er in geslaagd was om tenminste 23 leden van het Sanhedrin bij elkaar te brengen, allen sympathisanten van hem onder de Sadduceeën, het vereiste aantal voor een proces, waar de doodstraf geëist zou kunnen worden, maar de Wijzen (onder de Farizeeën) konden terecht beweren, dat de zitting, waarop Jacobus ter dood veroordeeld werd, onwettig was geweest, niet alleen omdat de uitspraak ervan niet door de Romeinse Prefect goedgekeurd kon worden, omdat deze buitenslands was, maar ook omdat de zitting zonder voorkennis van de meerderheid, n.l. de Wijzen van Israël, bijeengeroepen was. De Wijzen gingen in beroep bij Rome, en bij koning Agrippa. En als gevolg van deze tussenkomst van de Farizeeën werd de Hogepriester, die de dood van Jacobus, broeder van Jezus, teweeg had gebracht, van zijn hoge post ontheven. Hoe kunnen we deze

duidelijke reacties van de Wijzen (Farizeeën) ten behoeve van de Christelijke gemeente, maar tegen de Sadduceeërs, verklaren? Het betekent dat zij het overleven van Jezus aan de heidenen en de vervolgingen van zijn discipelen als een bewijs van wreedheid zien van de partij der Sadduceeën. Jezus zelf getuigt dat de Farizeeën van die tijd zich schaamden voor hun vaders die er aan meegedaan hadden de profeten te vermoorden (Mattheüs 27 : 21-31). Het lijkt er dus op dat de Farizeeën, vanaf de tijd dat het land Israël onder Romes beheer kwam, er op tegen waren dat de Joden messiaanse bewegingen vervolgden, omdat Rome zich daardoor in interne aangelegenheden van de Joden zou kunnen mengen. Uit het zojuist genoemde getuigenis van Jezus, en ook nog uit andere feiten, waarop we nog terug zullen komen, blijkt, dat de Farizeeën er op tegen waren om Jezus aan de Hogepriester en zijn volgelingen onder de Sadduceeën. Bovendien probeerden zij de eerste Christenen te redden uit de greep van de Sadduceeën, en zoals we al zagen, waren zij verantwoordelijk voor het vervangen van de Hogepriester (een Sadduceeër), die Jacobus, broeder van Jezus, tot de dood had veroordeeld.

Het proces van Jezus

Een paar details uit wat genoemd wordt het proces van Jezus. Het is veelbetekenend dat het verslag van de ter dood veroordeling of van de zg. beslissing dat Jezus zo'n vonnis verdiend zou hebben, alleen in de evangeliën van Markus en Mattheüs gevonden wordt. Als we aan Prof. Lindsey's analyse denken, kunnen we aannemen dat dat onderdeel er door Markus tussengevoegd is en dat Mattheüs het van hem overnam. In het originele verhaal („pM”) wordt geen doodstraf genoemd. Nog een punt van overweging: Op de vraag van de Hogepriester of hij de Christus was, antwoordt Jezus: „En U zult de zoon des mensen zien zitten aan de rechterhand van de macht.” Het is niet aan ons om te beslissen of dit dubbelzinnig antwoord betekende dat Jezus hiermee beleed dat hij zich als de Messias van Israël beschouwde. Markus, en Mattheüs ook, vervolgen dan: „En de Hogepriester scheurde zijn mantel en zei: 'Wat hebben wij nog getuigen nodig? U heeft zijn godslastering gehoord. Wat is Uw besluit?' En zij veroordeelden hem allen tot de doodstraf.” De geleerden hebben geprobeerd allerlei en overtuigende interpretaties te vinden van deze godslastering, wat wel de aanleiding zou zijn geweest dat de Hogepriester zijn mantel scheurde en alle aanwezigen er toe bracht om Jezus ter dood te veroordelen op grond van zijn antwoorden. Het juiste antwoord is tamelijk simpel: dit is een bedenksel van Markus, die een dramatisch element in het onopgesmukte verhaal wilde brengen, zoals het in het Lukas-evangelie staat: „En zij zeiden, wat hebben wij verder nog voor getuigenis nodig? Wij hebben het zelf uit zijn eigen mond gehoord. En toen brachten zij hem voor Pilatus.” Dus begrepen deze Hogepriester en zijn gevolg de woorden van Jezus als een bevestiging van zijn Messias-zijn. Dit was voor hen genoeg, om hem aan de Romeinen over te leveren, want zij wisten dat de Romeinen messiaanse bewegingen van de Joden niet goedkeurden. Alle moeilijkheden van de tussengevoegde zinnen verdwijnen, zodra we ons realiseren, dat Markus in staat was om zelf details erbij te maken, die niet in Lukas gevonden worden.

De procedure volgens de Talmoed bij het vonnissen van halsmisdaden

Wij zullen nu nader bezien welke rol de Hogepriester mogelijkerwijs heeft gespeeld in dit zogenoemde proces van Jezus, op de avond voor het Paasfeest, de avond van de Sedermaaltijd, zoals dat in de synoptische evangeliën beschreven wordt. In de Tannaïtische overlevering komt een volledig gespecificeerd en toch compact verslag voor van de gerechtelijke stappen bij een dergelijk proces. Men zou kunnen tegenwerpen dat het op schrift stellen van de Mishna pas gebeurde toen deze processen tegen halsmisdaden niet meer gehouden werden, en dat veel van de strenge en heel nauwkeurige rechterlijke bevelen en uitvoerige regels tot een latere periode behoren. (Deze regels waren alle ontworpen om de gerechtelijke voortgang veilig te stellen, opdat niemand die onschuldig was, verkeerd beoordeeld en ter dood veroordeeld zou worden.)

Wat we hier hebben is echter een werkelijk goede overlevering, die tenminste de overerfenis van de Joodse wetten weergeeft, zelfs als de actuele praktijken bij strafrechtelijke jurisprudentie zich in die tijd niet meer bezighielden met halsmisdaden. Toegegeven, de beschrijving van het Sanhedrin, zoals die te vinden is in de Tosefta, Baraitha en in de Mishnayoth, afgezien nog van de Sanhedrin-verhandeling zelf, als ook in Tannaïtische en Halakha-Midrashim geven de begrippen van de Farizeeërs weer, maar het valt niet aan te nemen dat de rechtspraak van de Sadduceeën veel verschilde van die van de Farizeeën. Het is ook zeker waar (hoewel we er niet veel van weten) dat de Sadduceeën bepaald harder waren en hun rechtspraak misschien met minder toegeeflijkheid hebben toegepast, maar de basiselementen ervan waren beslist voor beide partijen gelijk aanvaardbaar, zoals de Tannaïtische overlevering ook bevestigt. Laten we dit eens nader bezien.

Ten eerste, het staat bij de Tannaim ondubbelzinnig vast, dat op een feestdag geen recht gesproken kan worden. Op zo'n dag mogen ook de verslagen van een proces niet geschreven worden, en de Tannaim onderstrepen de betekenis van schrijvers tegen gerechtshove, zodat een proces tijdens de tweede tempelperiode zonder protocollen van griffiers ondenkbaar is. Bovendien is een formeel proces, dat 's nachts gehouden zou zijn, onvoorstelbaar. We zouden misschien kunnen spreken van een eerste opheldering, of van een soort beraadslaging, maar niet van een werkelijk nachtelijk proces. Zelfs bij economische rechtszaken bestaat er geen nachtelijk verhoor: in het uiterste geval laat de Mishna toe dat zo'n geding 's avonds afgesloten kan worden, al het gedurende de dag begonnen is. Maar wanneer er sprake is van halsmisdaden wordt er beslist na het invallen van de nacht geen uitspraak gedaan.

Nu nog een misschien wat minder belangrijk detail – dit betreft het aantal bekertjes wijn dat gewoonlijk bij de Sedermaaltijd gedronken werd, ten tijde van de tweede tempel, zoals dat in de bronnen van die periode beschreven staat. Er werden zeker niet minder dan vier bekertjes gedronken en er zijn redenen te over om aan te nemen dat het er nog meer waren. Er zijn beschrijvingen van feestmaaltijden bekend, waar het minimum vier bekertjes was. Hoewel we niet uit kunnen sluiten dat de gewoonten van de Farizeeën en de Sadduceeën in dit opzicht verschilden. In elk geval, volgens de traditie van de Farizeeën mocht iemand die vier bekertjes wijn had gedronken, niet aan een rechtszitting deelnemen.

Het moet gezegd worden dat de beschrijving van het proces van Jezus (als zo'n proces er al geweest is) geen grond vindt in de vastgestelde rechtspleging zoals we die uit de Tannaim-literatuur kennen. Hier moet beslist de nadruk op gelegd worden, omdat dit wel het geval was bij de processen van de eerste apostelen. Met andere woorden, de lezer van de verhalen in het Nieuwe Testament, die op de hoogte is met de Joodse gebruiken, en bekend met de Tannaim-traditie, bevindt zich op bekend terrein als hij de verhalen leest van de processen tegen Jacobus en Paulus. Op die manier werkten de gerechtshoven inderdaad. Maar diezelfde lezer, die het verslag van Jezus' proces doorneemt, begrijpt er niets meer van, niets komt hem bekend voor, niets komt overeen met de Tannaim-bronnen, noch de aanklacht, noch de volgorde, de tijd, de methode of de plaats ervan. Bijvoorbeeld: men laat Jezus schuld belijden als hij terecht staat, maar nergens in de Joodse traditie heeft een bekentenis van een aangeklaagde bindende kracht. Weliswaar wordt aan de beschuldigde na de uitspraak een schuldbelijdenis gevraagd, maar de grond hiervan is dat zijn straf vergelding is voor zijn overtreding. In het proces zelf kan iemand zichzelf verdedigen, hij kan verontschuldigen naar voren brengen, hij kan zijn getuigenis toelichten, en niemand vraagt dat hij bekent. Een bekentenis door de gedaagde gedaan is van geen waarde in een strafzaak: onder de Joodse wet is dat alleen maar het geval in processen over financiële misdrijven.

Het verhoor ten huize van Kajafas – een ondervraging, of een zitting waar een vonnis geveld wordt?

Voor een juist begrijpen van het proces tegen Jezus en de doodstraf die over hem is uitgesproken – zegt Prof. Flusser – moeten we er keer op keer de nadruk op leggen dat dit proces niet alleen in het Johannes-evangelie niet voorkomt, maar evenmin in het Lukas-evangelie. De superioriteit van Lukas boven Markus en Mattheüs is al bewezen, aangezien het duidelijk is (zoals we van dr. Lindsey hebben geleerd) dat zijn evangelie beïnvloed is door de aanpassingen die „onze” Markus heeft aangebracht, die zijn materiaal radicaal heeft omgewerkt, dat heeft weer invloed gehad op het Mattheüs-evangelie.

Het feit dat de ter dood veroordeling nergens in Lukas beschreven staat, niet wanneer de schrijver Jezus' verblijf in Jeruzalem bespreekt, noch daarvoor, is evenzo belangrijk. Lukas' andere geschrift, de Handelingen der Apostelen, is ook een van de boeken van het Nieuwe Testament. In de Handelingen ontziet Lukas zich niet, de Jeruzalemmers te beschuldigen van het feit dat ze er in hebben toegestemd om Jezus aan de Romeinen uit te leveren en daardoor zijn dood veroorzaakt hebben. Dit versterkt nog de stelling dat hij het vonnis niet noemde, eenvoudig omdat het niet in zijn bron, of bronnen, te vinden was.

Jezus' derde profetie over zijn aanstaande dood is van belang voor onze discussie: in het oude document dat de grondslag vormde voor alle drie de synoptische evangeliën worden alle drie de voorspellingen verhaald. De eerste staat in Lukas 9 : 22, Markus 8 : 31-37 en Mattheüs 16 : 21-27; de tweede in Lukas 9 : 43-45, Markus 9 : 30-32 en Mattheüs 17 : 22-23; en de derde, waarover we het nu zullen hebben, in Lukas 18 : 31-34, Markus 10 : 32-34 en Mattheüs 20 : 17-19. In al deze passages legt

Jezus aan zijn discipelen uit dat hij moet sterven. Er zijn gewichtige redenen die geleerden er toe hebben gebracht te concluderen dat die teksten geen authentieke woorden van Jezus weergeven. De schrijver van de voornaamste bron van de synoptische evangeliën heeft het raadzaam geacht om driemaal een aanduiding van Jezus' aanstaand einde op te tekenen, een aanduiding die door hemzelf gegeven zou zijn. Iedereen die Lukas' versie vergelijkt met de weergave van zowel Markus als Mattheüs (terwijl Mattheüs teruggrijpt op Markus), kan niet anders dan de manier waarop Markus pleegt uit te weiden, herkennen. Maar dit is niet het moment om alle drie „doodsprofetieën” in de synoptische evangeliën te bespreken, we zullen ons beperken tot de derde; die is voor onze overwegingen het belangrijkste.

Volgens Lukas (in hfdst. 13 : 31-34) legde Jezus uit dat alles wat door de profeten beschreven is, in Jeruzalem vervuld zou worden, – hij zou overgeleverd worden aan de heidenen en zij zouden hem doden en op de derde dag zou hij opstaan. In tegenstelling hiermee weidt Markus uit over Jezus' woorden, die alleen zijn ondergang door middel van heidense handen weergeven, en Markus vertelt ons wat de Joden Jezus eerst zullen aandoen: „De zoon des mensen zal overgeleverd worden aan de overpriesters en schriftgeleerden en zij zullen hem ter dood veroordelen en hem overleveren aan de heidenen” (Markus 10 : 33 en Mattheüs 20 : 18).

Dus Markus (en Mattheüs in navolging van hem) voegt aan Jezus' woorden toe dat de overpriesters en schriftgeleerden Jezus ter dood zullen veroordelen: een nogal overdadige toevoeging, omdat de groepen Joden die Jezus ter dood zullen veroordelen hierin beperkt zijn tot „overpriesters en schriftgeleerden” en Markus vergat nog „de oudsten” te vermelden die in andere passages samen hiermee genoemd worden. Mattheüs volgt weer karakteristiek zijn Markus-bron en sluit ook de oudsten uit. Hier ligt de sleutel. Niet alleen staat er in Lukas geen beschrijving van „het verhoor”, maar ook de uitspraak van de doodstraf over Jezus wordt helemaal niet genoemd. Tekstverwijzing vanuit het literaire gezichtspunt stelt vast dat de hele „proces-scène” en de uitspraak van het doodvonnis een toevoeging van Markus zijn, ook weer overgenomen door Mattheüs.

Lukas' weglaten van het doodvonnis (dit in tegenstelling tot Markus en Mattheüs) krijgt nog meer betekenis door een analyse van de profetie over de dood die Jezus bedreigde, met betrekking tot het verhaal hoe Jezus aan de Romeinen werd overgeleverd. Als we bovendien op historische gronden, en door middel van tekst-analyse, ertoe besluiten dat er géén samenkomst van het Sanhedrin heeft plaatsgehad, dan moeten we, zelfs zonder de bevestiging die een gevolg is van tekstvergelijking van Lukas met Markus en Mattheüs, als onze volgende stap tot het besluit komen dat er door de Joden helemaal geen doodvonnis over Jezus is uitgesproken, omdat er géén zitting is geweest van een Joods hof. Dit is een uitstekend voorbeeld van de waarde van een literaire analyse bij het oplossen van historische problemen.

Uit het voorgaande lijkt het alsof Lukas midden tussen de historische werkelijkheid en Mattheüs en Markus in staat – er is in zijn evangelie geen spoor van enige heenwijzing betreffende een doodvonnis over Jezus, door een Joods hof uitgesproken, maar: hij zinspeelt wel op een samenkomst van het Sanhedrin (hfdst. 22 : 66). Als we dr. Lindsey's zienswijze volgen, zouden we kunnen beweren dat deze zinspe-

ling op een zitting van het Sanhedrin geleid heeft tot het uitdijen van deze toespelings tot een volledig verslag in Markus en in Mattheüs. Als we de beschrijving in Johannes er buiten laten, waar we vanwege het gebrek aan historische echtheid van die bron niet op kunnen vertrouwen, dan zijn er in feite twee beschrijvingen van het verhoor van Jezus, nl. die van Lukas en die van Markus, terwijl Mattheüs als regel in Markus' voetstappen treedt. Als we deze twee beschrijvingen kritisch lezen, dan staat er maar een heel lichte aanwijzing in over wat ons bekend is over de procedure bij Joodse gerechtshoven.

Maar de bronnen zijn bewerkt en daarom is het soms moeilijk om details vast te stellen. Naar mijn mening ontstaat de moeilijkheid omdat we niet weten hoeveel Lukas aan de hem bekende bron toevoegde. Mattheüs verlaat zich op „onze” Markus en daarom zijn we wat argwanend over details waar hij Markus precies volgt. Het is ook niet makkelijk om te weten of Mattheüs, in *die* gevallen waarin hij afwijkt van Markus en Lukas, zich aan zijn persoonlijke bron hield, of die ook op eigen houtje veranderde.

Het voornaamste, veelbetekenende verschil tussen Lukas en Markus is, dat Lukas helemaal zwijgt over een nachtelijke zitting van het Sanhedrin, maar wél vertelt dat de mensen Jezus leidden van het huis van de Hogepriester naar het Sanhedrin. Op dit punt verschillen Lindsey en ik totaal van mening. Naar mijn mening zijn de betrokken personen 's avonds bijeengekomen en hoewel ze wat veel gedronken hadden, vonden ze het niet moeilijk een paar vragen aan Jezus te stellen, vragen die betrekking hadden op wat hij werkelijk gedaan had, of hij de verwoesting van de tempel had voorspeld, enzovoort. Die hele nacht werd hij in die zaal vastgehouden en door de tempelpolitie gruwelijk wreed bespot. De Sadduceeën geloven niet in een profetische geest en daarom blinddoekten zij hem en sloegen hem en zeiden: „Profeteer nu maar wie U sloeg” (Lukas 22 : 64). Was dit liederlijke taal, typerend voor Sadduceeën of alleen maar een poets van de tempelbewakers? Het is zeker niet vreemd aan de Sadduceeën, want in de Handelingen staat dat de Sadduceeën niet in de Heilige Geest geloofden.

Toen het morgen werd, werd Jezus aan de Romeinen overgeleverd. Dus, volgens Lukas, was er geen proces. En inderdaad, nergens in Lukas staat dat er een proces was, maar alleen dat Jezus, toen de dag aanbrak, naar het Sanhedrin werd gebracht. Ik neig er toe aan te nemen dat het gezelschap helemaal de rechtszaal niet binnenging en dat er gedurende de nacht alleen maar een ondervraging plaatsvond door verantwoordelijke tempelfunctionarissen. 's Morgens werd Jezus overgegeven aan de Romeinse autoriteiten. Aldus de visie van Prof. Flusser over de gebeurtenissen die „in die nacht” plaatsvonden.

En hoe beziet Dr. Lindsey de gebeurtenissen van die nacht?

De geschiedenis in Lukas maakt het heel duidelijk, dat Jezus naar het huis van de Hogepriester gebracht was. In Markus en Mattheüs lezen we dat hij niet alleen naar dat huis gebracht is, maar ook naar het Sanhedrin, dat die nacht in plenaire zitting bijeen was. Lukas zegt dat niet, maar iets eerder vertelt hij de geschiedenis van Simon Kepha (= Cephas), d.i. Petrus, die bij het vuur zit en zich warmt en hoe hij Jezus driemaal verloochende.

Hoe dat dan ook zij, we lezen zeker over tempelbewakers, mogelijk tempelpolitie van de Sadduceeën, die Jezus bespotten en tegen hem zeiden: „Profeteer wie het is die U geslagen heeft.” Het is interessant dat Mattheüs diezelfde zin bewaard heeft, hoewel hij zo afhankelijk is van Markus, die dat niet geschreven heeft. Hier is een van die plaatsen waar Mattheüs en Lukas overeenkomen, hoewel als regel Markus de tussenpersoon tussen hen is. Later zegt Lukas: „Toen de dag aanbrak kwam de vergadering van de oudsten van het volk samen, zowel de overpriesters als de schriftgeleerden.” Lukas spreekt hier zoals altijd over overpriesters, in het meervoud, en niet alleen maar over priesters.

Zoals Prof. Safrai aanduidt, lijkt dit gebruik van het woord „overpriesters” in Lukas op een reeds lang bestaande traditie te wijzen. Zoals de Talmoed hen gewoonlijk als „Zonen van de Hogepriesters” aanduidt, betekent dit mogelijk de gehele groep oudere priesters, m.a.w. een soort directoraat van de tempel, penningmeesters, administrateurs, e.d. De uitdrukking „overpriesters”, in het meervoud dus, geeft daarom een betrouwbare en oprechte overlevering weer, door Lukas bewaard. Vervolgens zegt hij, dat toen de dag aanbrak, er een vergadering van oudsten bijeenkwam, inclusief de overpriesters en schriftgeleerden, en dat Jezus later voor dit „synedron” werd gebracht. Het lijkt me onwaarschijnlijk dat deze zin precies zo gesteld was in Lukas' bron, want de vertaling ervan in het Hebreeuws levert problemen op. Het woord „synedron” is heel vreemd en we moeten daaruit concluderen dat Lukas het gebruikte uit een nog bestaande overlevering en niet regelrecht uit zijn gewone bronnen. Hij zegt dat Jezus in de morgen voor een raad van oudsten werd gebracht die van plan waren hem te ondervragen. Hij gaat dan verder met te zeggen dat zij Jezus de vraag stelden: „Als U de Christus bent, zeg het ons dan.” Maar hij zei tot hen: „Als ik het U zeg, dan zult U het niet geloven, en als ik het U vraag, zult U niet antwoorden.”

Die woorden staan niet in Markus of in Mattheüs, tenminste niet in deze vorm en er is een verborgen aanwijzing in de volgorde ervan.

Jezus zegt dan: „Maar van nu aan zal de zoon des mensen gezeten zijn aan de rechterhand van de macht van God.” Lukas voegt het woord „God” toe, duidelijk als een verklarende aanvulling; Jezus' woorden waren: „Maar van nu aan zal de zoon des mensen gezeten zijn aan de rechterhand van de macht.” Dit herkennen we als een gezegde dat beïnvloed is door Psalm 110 : 1 en door Daniël 7 : 13.

Dan lezen we: „En ze zeiden allen: ‘Bent U dan de zoon van God?’ En hij zei: ‘U zegt dat ik dat ben’.” Dit is precies het verslag van Lukas. En dan schrijft hij verder: „En ze zeiden: ‘Wat hebben wij nog een getuigenis nodig? We hebben het zelf uit zijn eigen mond gehoord’.”

En daar eindigt het verhaal. Er is geen sprake van een proces. Zoals ik het zie is het slechts een ondervraging. Ik kan alleen maar opmerken dat volgens het beste document dat we bezitten, n.l. het Lukas-evangelie, er geen proces geweest is, maar een soort onderzoek, dat er vragen werden gesteld en antwoorden gegeven voor een raad (Synedron), *niet* het Sanhedrin. Het wettelijk systeem van het Joodse gerechtshof ten tijde van Jezus kende geen voorafgaand onderzoek – zegt Prof. Safrai –; daarom is een dergelijke actie tegenstrijdig met een z.g. gerechtelijk onderzoek voor

het Sanhedrin. De Talmoed-bronnen die zich bezighouden met de handelingen van een rechtbank in geval van halsmisdaad sluiten elke mogelijkheid uit van een onderzoek dat aan de formele zitting voorafgaat. Voor zover we weten, was voorafgaand onderzoek bij *niet*-Joodse rechtspraak wel gewoon, b.v. bij het Romeinse systeem van recht, maar niet bij het Joodse. Mogelijk heeft de ondervraging waaraan Jezus werd onderworpen niet het karakter van een rechterlijk verhoor gehad, maar van een soort hoorzitting ten overstaan van de tempelautoriteiten voordat hij voor het echte proces aan de Romeinen werd doorgezonden.

Maar in de erkende Joodse jurisprudentie is ook geen bewijs te vinden voor een aldus beschreven gang van zaken. In die jurisprudentie is alles gebaseerd op getuigen en getuigenverhoor en niet op een bekentenis van de beschuldigde; zijn bekentenis telt niet. En zelfs als Jezus gezegd heeft wat er van hem geschreven staat, dan zie ik niet in wat hiervan ingaat tegen de Talmoed-Halakha. En de Tannaitische overlevering legt daar heel duidelijk de nadruk op.

Prof. Flusser vat de gebeurtenissen die op Jezus' arrestatie volgen aldus samen: Of het gesprek dat in de evangeliën opgeschreven staat 's nachts plaatsvond of de volgende morgen, kan niet definitief vastgesteld worden. Het is onbelangrijk of Jezus al of niet ondervraagd werd over zijn voorspelling van de verwoesting van de tempel. Een onderzoek van de bronnen wijst wel uit dat hem een aantal vragen gesteld werden en dat Pilatus, in de antwoorden daarop, definitief materiaal vond in zijn poging om op een of andere manier de aanklacht dat Jezus zichzelf als de Messias zag, te verifiëren.

Zijn twijfelachtig antwoord was voor de priesters voldoende om hem 's morgens, zonder vorm van proces, aan de Romeinen over te leveren. Ons bronnenonderzoek was alleen bedoeld als een soort leidraad voor lezers, om te proberen de evangeliën aan een onafhankelijk en kritisch onderzoek te onderwerpen. Voor een diepgaand begrip is het de moeite waard om in het kort te overzien wat de evangeliën vertellen.

In Lukas (hfdst. 22 : 54-23 : 1) wordt Jezus na zijn gevangenneming naar het huis van de Hogepriester geleid; Petrus volgt hem van verre en verloochent hem. Die nacht wordt Jezus door de soldaten bespot en toen het morgen werd „kwamen de oudsten van het volk bijeen, overpriesters en schriftgeleerden, en ze leidden hem voor hun Raad, en zeiden: 'Indien U de Christus bent, zeg het ons dan.'” In zijn antwoord geeft Jezus indirect toe dat hij de zoon van God is en zij – naar we aannemen de overpriesters – zeggen dan: „Wat hebben wij verder voor getuigenis nodig? Zelf hebben wij het immers uit zijn mond gehoord.” Waarna de hele vergadering opstaat en hem voor Pilatus brengt.

Markus (hfdst. 14 : 53-65) en Mattheüs (hfdst. 26 : 57-68) vertellen dat Jezus regelrecht voor de Hogepriester gebracht werd, en niet, zoals in Lukas, voor de overpriesters, en de Hogepriester stelde zijn vragen niet pas de volgende morgen, maar diezelfde nacht, toen Jezus voor hem gebracht werd. De overpriesters en het Sanhedrin zoeken tevergeefs naar bewijsmateriaal tegen Jezus, totdat tenslotte twee mannen naar voren komen en getuigen dat Jezus gezegd heeft dat hij de tempel zal afbreken en in drie dagen weer opbouwen. Ongetwijfeld heeft Mattheüs hier wat overgenomen van Markus, maar er is één verschil: volgens Markus was dit getuigenis

vals; in de goede copieën van Mattheüs-manuscripten wordt er niets over gezegd het waar of vals was en volgens Johannes (hfdst. 2 : 19) heeft Jezus werkelijk al een van zijn onheilsvoorspellingen geformuleerd. Hoewel Lukas het niet zo stelt het heel goed mogelijk dat de Hogepriester en zijn helpers werkelijk wilden weten Jezus aldus geprofeteerd had, aangezien de tirades van Jezus tegen een corrupte tempel-administratie klaarblijkelijk de voornaamste reden waren waarom ze in het algemeen een werkelijke bedreiging tegen zichzelf zagen.

De Hogepriester vraagt dan aan Jezus of hij nog iets heeft te zeggen, maar Jezus zwijgt, en als hem gevraagd wordt of hij de Christus is, dan antwoordt hij dat de zonden der mensen gezeten zal zijn aan de rechterhand van de macht, en op dit kritieke ogenblik vertelt Markus (en Mattheüs zoals gewoonlijk herhaalt dat), dat de Hogepriester in afschuw over deze godslastering en smaad zijn kleren scheurt en anderen uitroepen dat Jezus schuldig is en ter dood veroordeeld moet worden. Het is duidelijk dat dit alles een tussenvoeging van Markus is. Het antwoord dat Jezus geeft kan *niet* als godslasterlijk beschouwd worden. De uitspraak, dat hij de doodstraf verdient, staat nergens in Lukas. Markus en Mattheüs vertellen nu over de volgende vergadering, die de vergadering dan over Jezus uitstort, maar Lukas zegt heel duidelijk, dat het de soldaten waren die hem bespotten. En dan komt het verhaal van Petrus' verloochening van zijn Meester.

De zitting op de vrijdagmorgen – een Synedron of een Sanhedrin?

In de morgenuren beraadslagen de overpriesters, de oudsten en de schriftgeleerden (volgens Markus), ze arresteren Jezus en overhandigen hem aan Pilatus. Als Mattheüs (hfdst. 27 : 1-2) dat beraadslagen bespreekt, noemt hij het Sanhedrin niet, maar ook de schriftgeleerden niet, maar stelt heel duidelijk vast dat er twee vergaderingen waren, één in de nachtelijke uren en één 's morgens. Maar Lukas spreekt maar van één vergadering, die in de morgen, en meldt dat Jezus 's nachts overgeleverd werd aan zijn gevangenaanhouders in het huis van de Hogepriester. Het is moeilijk te volgen hoe of waarom er twee vergaderingen konden plaats hebben – een 's avonds laat en een 's morgens. Maar ik heb het gevoel dat Markus en Mattheüs op twee punten gelijk hebben, en Lukas niet – de vergadering werd inderdaad geleid door de Hogepriester en werd ook in zijn huis gehouden, en de Hogepriester en zijn helpers waren er werkelijk op uit om een bevestiging te krijgen van Jezus' voorspelling van de vernietiging van de tempel, en dat is een detail dat bij Lukas niet voorkomt. We hebben ons langdurig beziggehouden met het probleem hoe een speciale vergadering van het Sanhedrin plaats kon vinden op de morgen van het Paasfeest en aan het einde van de vooravond van de sabbath. Het is onlogisch om aan te nemen dat het Sanhedrin een formele zitting bijeenkwam om Jezus te verhoren en het is ook onlogisch, aan te nemen dat zij hem ter dood veroordeeld hebben. We hebben ook vastgesteld dat het besluit om Jezus aan de Romeinen over te leveren heel zeker door de Hogepriester en zijn gevolg genomen is. Onze overtuiging is gebaseerd op een bronnenonderzoek waarbij duidelijk geworden is dat de mannen die hem aan de Romeinen overleverden dezelfde waren als diegenen die de eerste christelijke gemeente na de dood van Jezus vervolgden. Als een kritische lezing van de evangeliën ons ervan overtuigt,

Jezus inderdaad door de Hogepriester en zijn gevolg aan de Romeinen werd overgeleverd, dan wordt dit naar mijn mening bevestigd door de berichten over de vervolging van de eerste christenen door diezelfde groep.

De vraag rijst natuurlijk waarom die verhelderende details niet in de evangeliën voorkomen en we die wel in de Handelingen vinden, die ook een deel van het Nieuwe Testament zijn. Het antwoord hierop vloeit niet alleen voort uit de strekking van de evangeliën, maar ook uit het karakter van hun bronnen. De bronnen werden gedeeltelijk geschreven ter navolging van de Bijbelverhalen, het ging de schrijvers ervan primair om de innerlijke betekenis van ieder verhaal en niet zozeer om de vermelding van exacte details die interessant zijn voor historici in heden en verleden. Voor ons doel is het vooral van betekenis dat in de bronnen van de eerste drie evangeliën de naam van de Hogepriester, die de aanvoerder was van de groep die Jezus aan de Romeinen overleverde, absoluut niet wordt genoemd. Alleen Mattheüs noemt die – Kajafas – en geleerden hebben opgemerkt dat Mattheüs die er tussen gevoegd heeft op grond van informatie die hem ter ore gekomen is. In de andere twee synoptische evangeliën, Markus en Lukas, wordt de naam van de Hogepriester niet genoemd. In het Johannes-evangelie wordt niet alleen Kajafas, maar ook de Hogepriester Annas (Hanan) genoemd.

De Sadduceeën en de eerste Joodse Christenen

Lukas hield zich bij het schrijven van zijn evangelie aan het literaire patroon van zijn bronnen; bij het schrijven van de Handelingen is zijn benadering veel meer die van een Grieks schrijver en historicus, die alles wat hij zelf wist over de personen in dit drama, de identiteit en de partijdige neigingen van ieder van hen, voluit beschrijft voor zijn lezers.

Daardoor is wat hij schreef over de vervolgingen van de eerste Christenen in Jeruzalem, niet lang na Jezus' dood, veelbetekenend, omdat er duidelijk uit naar voren komt, dat degenen die de Christelijke moederkerk in het volgende hoofdstuk van haar geschiedenis verdrukten, niemand anders waren dan de mannen die Jezus aan de Romeinen overhandigden. In Handelingen 4 : 1 lezen we dat „de priesters en de hoofdman van de tempel en de Sadduceeën hen (de eerste Christenen) overvielen, verontwaardigd omdat zij het volk onderwezen en in Jezus de opstanding uit de dood verkondigden.”

De gegeven uitleg, dat de Sadduceeën de Christenen vervolgden omdat deze de leer van de opstanding verdedigden, waar de Sadduceeën niet in geloofden, maar de Farizeeën wel, is beslist een eigen uitleg van Lukas. De geleerden raakten hierdoor in de war, omdat ze zich niet konden voorstellen dat Lukas hier een historisch betrouwbaar gegeven vermeldde en zodoende bevestigde wat we zelf ook zouden concluderen als we de eerste drie evangeliën kritisch lezen, dat de Sadduceeën namelijk met die Christenvervolging doorgingen omdat ze die zelf eerder ontketend hadden door Jezus aan de Romeinen uit te leveren. Deze gevolgtrekking wordt gesteund door de rest van Lukas' verslag van die vervolging door „Annas de Hogepriester en Kajafas en Johannes en Alexander en allen die tot het hogepriesterlijke geslacht behoorden” (Handelingen 4 : 6). Deze zin is van het grootste

belang. Toen hij over Jezus' dood sprak, noemde Lukas geen enkele verantwoordelijke naam: hier worden eerst de namen genoemd van Annas de Hogepriester en Kajafas, maar in samenhang met de vervolging van de jonge Christelijke gemeenschap na Jezus' dood, terwijl in het Johannes-evangelie die namen genoemd worden in verband met Jezus zelf. Wat de namen betreft van Johannes, een typische priester naam, en Alexander, kunnen we wel raden dat deze mannen ook betrokken waren bij de episode van Jezus' dood. Lukas' opmerking dat deze alle vier van het „hogepriesterlijk geslacht” waren, komt goed overeen met de eerdere informatie, dat de vervolgers van de eerste Christenen Sadduceeën waren. Later schrijft Lukas inderdaad nog over „de Hogepriester – en allen die bij hem waren, dat is de z.g. partij van de Sadduceeën” (Handelingen 5 : 17).

Handelingen 5 : 21 vertelt ons dat „de Hogepriester kwam en die bij hem waren en zij riepen de Raad en de hele senaat van Israël bijeen”.

De Christenen werden voor de hoofdman en zijn dienaren gebracht „maar zonder geweld, want zij waren bang, dat het volk hen stenigen zou” (Hand. 5 : 26) en dat is een sprekend voorbeeld van hoe weinig de vervolging van de Christenen aanhanger kreeg en navolging vond onder de Joden. En toen de apostelen tegenover het Sanhedrin stonden, verweet de Hogepriester hen zelf: „We hebben U nadrukkelijk verboden in deze naam te leren, en zie U heeft Jeruzalem vervuld met uw leer en U wilt het bloed van deze mens op ons doen neerkomen” (Hand. 5 : 28). De woorden van de Hogepriester laten duidelijk zien, dat het verhaal van Jezus' dood niet gescheiden kan worden van de verspreiding van zijn leer, en de rol die de Hogepriester en zijn volgelingen gespeeld hadden in het overhandigen van Jezus aan de Romeinen kon nu niet verzwegen worden: dat de verspreiding van die leer naar het buitenland zich liet aanzien inhield, dat de Hogepriester ervan beschuldigd werd dat hij het bloed van Jezus vergoten had.

Het verslag in de Handelingen is in nog een ander opzicht van belang. Alleen Mattheüs zegt (hfdst. 27 : 25) dat het volk tegenover Pilatus de noodlottige woorden geuit heeft „Zijn bloed zij op ons en op onze kinderen”. Deze woorden zijn zeker niet historisch; er zijn veel geleerden die het daar over eens zijn. En alleen uit de verklaring van de Hogepriester, zoals die in Handelingen opgetekend staat, kunnen we vermoeden hoe boos ze zijn over het feit dat hun door de verspreiders van het christelijk geloof ten laste wordt gelegd, n.l. dat zij, de Hogepriesters, verantwoordelijk zijn voor het vergieten van Jezus' bloed. Handelingen vertelt dan verder dat de Farizeeër Rabbi Gamaliël de Oudere, opstond om de eerste discipelen van Jezus, die voor het Sanhedrin stonden, te verdedigen. En dat is nog een bewijs te meer voor onze veronderstelling dat de Farizeeën niet de werkelijke vijanden van Jezus waren.

Twee opvattingen over de omstandigheden van Jezus' dood

De conclusie die we trokken en het analyseren van de bronnen is inderdaad buiten gewoon en verrassend. Er wordt op twee verschillende manieren gedacht over de omstandigheden van Jezus' dood. Een ervan handhaaft de oude idee door het naïeve, anti-Joodse beeld te projecteren dat veel kerkelijke schrijvers in het verleden hadden, die de Joden beschouwden als de schuldigen aan de kruisiging van Jezus, ee

inzicht dat gebaseerd is op secundaire verslagen in twee van de evangeliën. Het is duidelijk dat heden ten dage dat beeld in verschillende vormen te voorschijn komt. Sommigen beweren bij voorbeeld, dat Jezus in zijn leringen en in zijn persoonlijkheid zulke revolutionaire elementen naar voren bracht, dat de Joden, begrijpelijkerwijs van hun standpunt uit gezien, zich probeerden van hem te ontdoen. Anderen wijzen op Jezus' schermutselingen met de Farizeeën en zien tengevolge daarvan de Farizeeën als de schuldigen aan zijn dood, geheel of gedeeltelijk. Degenen die zo denken, zijn het er natuurlijk in het algemeen over eens, dat er een zitting van het Sanhedrin is geweest, waar Jezus ter dood veroordeeld werd.

De andere denkwijze gaat in de tegenovergestelde richting. Deze heeft, naar ik meen terecht, bezwaar tegen welke telastlegging tegen „de Joden” dan ook, dat ze de dood van Jezus veroorzaakt zouden hebben, en poneert, ook weer terecht, dat de Farizeeën geen schuld hebben aan het overleveren van Jezus aan de Romeinen. De meerderheid van deze geleerden verdedigt (naar mijn mening terecht), dat het overleveren niet door een zitting van het Sanhedrin is voorafgegaan, althans niet een formele, geldige zitting, en daaruit volgt dat Jezus niet ter dood veroordeeld is door welke Joodse autoriteit dan ook. Daarenboven benadrukken de aanhangers van deze opvatting het feit dat Jezus door Pilatus, een Romein, ter dood veroordeeld is, op een manier die bij de Joden nooit in gebruik is geweest, maar alleen bij de Romeinen, nl. de kruisdood.

Dan is er nog het feit dat Jezus ter dood gebracht werd als „Koning der Joden”. In het politieke klimaat van die tijd hield deze benaming in dat hij stierf als rebel tegen Rome en de Keizer. Meer en meer hedendaagse geleerden menen dat Jezus in feite veel overeenkomsten had met de Zeloten en sommigen gaan zelfs zo ver dat ze veronderstellen dat hij een oproer tegen Rome in Jeruzalem organiseerde en, omdat die poging mislukte, door Pilatus ter dood werd gebracht. Er is in feite niets dat deze boude beweringen kan staven. Bovendien, en dat is van beslissende betekenis, de prediking en de boodschap van Jezus waren, in essentie, tegenstrijdig met de ideeën van de Zeloten. Aldus komt het inzicht tot stand dat de verantwoordelijkheid voor Jezus' dood, geheel of gedeeltelijk, voor Pilatus is en, tegelijkertijd, dat de stelling van Jezus' oproer tegen Rome geen stand kan houden. Men kan aannemen dat Pilatus of verkeerd beoordeeld heeft, of een opstand tegen de Romeinse autoriteit wilde afwenden, of wel zo uitermate slecht was dat hij plezier had in het vooruitzicht nog weer een Jood ter dood te brengen. Het kan zijn dat de Romeinse wet ter zake van acties tegen de staat zo ondubbelzinnig was dat Pilatus in feite geen keus had dan Jezus ter dood te brengen, wanneer deze bekend had de Messias te zijn. Of Jezus dit werkelijk bekend heeft, is zeer de vraag.

De zaak Barabbas, en de gewoonte amnestie te verlenen

Vele voorstanders van deze denkwijze zijn bijna instinctief verplicht om het belang van de zaak Barabbas te verkleinen, of die zelfs als niet-historisch te verwerpen. Naar mijn mening moeten we hier serieus op ingaan, want Pilatus wilde heel duidelijk Barabbas aan het kruis laten slaan en daarom bood hij aan, Jezus te laten gaan. Aan de andere kant, de geleerden die ik op het oog heb zien de rol door de overpriesters in

het drama van Jezus' dood gespeeld, niet over het hoofd, hoewel ze menen dat zij geen onafhankelijk proces hebben gevoerd; zij zien de overpriesters als medeplichtigen en bondgenoten van de Romeinen; sommigen denken dat de Hogepriester en zijn gevolg de Romeinen min of meer technische bijstand in de ondervraging van Jezus hebben verleend, en dat ze een soort proces-verbaal opgesteld hebben dat een wettige grond zou verschaffen voor zijn kruisiging door Pilatus. De voornaamste fout in deze redenering die, heel begrijpelijk, bijna iedere Joodse onderzoeker onder zijn voorstanders telt, is dan dat het noodzakelijkerwijs gebaseerd is op twijfel aan de bronnen betreffende Jezus' dood, een eigenmachtig afwijzen van zekere feiten daarin en het opnieuw ordenen van wat er dan nog overblijft.

En toch is er een paradoxale mate van overeenkomst tussen veel aanhangers van de tegengestelde meningen. Als de ene richting er vaak toe neigt veel, niet realistisch, de Joden, of de Farizeeën als een groep mensen te beschouwen die om niet nader te verklaren reden tegen Jezus handelen, dan beschuldigt de pro-Joodse en anti-Romeinse richting – voor zover sommige aanhangers daarvan Jezus beschouwen als een rebel tegen Rome – Pilatus van eenzelfde motivatie. Want zelfs als aangenomen wordt dat Pilatus slecht was, had hij toch een verantwoordelijk ambt en moest hij rekening houden met de feiten. Aan de andere kant is het duidelijk dat de overpriesters en het tempel-directoraat een werkelijke bedreiging in Jezus zagen en bevestigen de gebeurtenissen in de geschiedenis van de Christelijke gemeente dat zij actieve instrumenten waren in het uitleveren van Jezus aan de Romeinen. De gewoonte om voor of tijdens het Paasfeest gevangenen vrij te laten, was een soort Romeinse amnestie; hierdoor werd de speciale betekenis van het feest aangeduid. Vele geleerden hebben geprobeerd twijfel te zaaien omtrent deze overlevering van Barabbas en Jezus en de keuze die tussen hen gemaakt zou zijn, omdat er in de Romeinse wetsbronnen niets beschreven staat over zo'n praktijk om gevangenen vrij te laten. In Talmoed-bronnen wordt dit echter wel gevonden – zegt Prof. Safrai –; men vindt daar in de Halakha-gedeelten vermelding van gevallen, waarin Joden of niet-Joden bij de nadering van het Paasfeest stappen ondernemen om iemand vrij te laten; het gaat dan om de vraag of men zo iemand mag toestaan deel te nemen aan het slachtritueel van het paaslam. Met andere woorden, feitelijk wordt er aangenomen dat er op die manier mensen vrijgelaten zijn en dat is waarschijnlijk de oorsprong van het verhaal over Barabbas en Jezus. Maar het is moeilijk vast te stellen in welke mate we hier te maken hebben met een overlevering of met een historisch feit, speciaal wat het maken van een keuze betreft. Het is zelfs nog moeilijker om in te zien hoe het tumult van de menigte Pilatus' keuze beïnvloed zou kunnen hebben, of dat het alleen maar weer een voorbeeld is van de wens, of van de algemene neiging om Pilatus als bijna helemaal onschuldig af te schilderen, door te beweren dat de keuze tussen Barabbas en Jezus niet zijn eigen wil was, maar onder druk van de massa-hysterie gemaakt werd. Het lijkt een historisch feit, dat de Romeinen wel gevangenen vrijgelaten hebben ter gelegenheid van het feest, zoals het ook waar is dat deze gunst aan Jezus niet verleend werd.

Analyse van Jezus' gevangenneming

Uit de manier waarop Jezus gevangen genomen werd, blijkt niet alleen dat de overpriesters nerveus waren om Jezus tijdens het feest in handen te krijgen, omdat ze bang waren dat het volk in beroering zou komen – zoals in Markus 14 : 2 staat – maar ook dat Jezus' woorden over zijn gevangenneming volstrekt ter zake waren. De geschiedenis in Lukas (hfdst. 22 : 47-53) maakt eerst melding van een niet nader omschreven „menigte”, die samen met Judas Iskariot kwam om de handen te leggen op Jezus, maar in hoofdstuk 22 : 50 staat dat een van de discipelen het oor van de knecht van de Hogepriester afsloeg met zijn zwaard; en dat bevestigt de relatie tussen de Hogepriester en de arrestatie. De geschiedenis van de knecht van de Hogepriester wordt ook in de andere evangeliën verteld, hoewel in onderdelen verschillend. Markus (14 : 43) en Mattheüs die hem naschrijft (26 : 47) – deze laatste zonder de schriftgeleerden te noemen – zeggen dat de menigte die gekomen was om Jezus in hechtenis te nemen bestond uit de overpriesters, de schriftgeleerden en de oudsten. Lukas, die op dit punt het meest origineel is, geeft er geen definitieve opsomming van wie het waren die 's nachts kwamen om Jezus gevangen te nemen. Alles wat we horen is dat er een knecht van de Hogepriester bij was, en dat wijst er op dat het de tempelpolitie was. Nog belangrijker om de omstandigheden te verduidelijken is de reactie van Jezus op dat moment; hij zei: „Bent U uitgegaan als tegen een rover, met zwaarden en stokken, om mij te vangen? Dag aan dag was ik bij U in de tempel, lerende, en U greep mij niet” (Mattheüs 26 : 55, Markus 14 : 48-49 en Lukas 22 : 52-53). Hier is Lukas weer trouw aan zijn bron en hij vertelt dat Jezus deze woorden sprak tegen de overpriesters, en de hoofdmannen van de tempel en de oudsten. De „oudsten” schijnen er echter door Lukas zelf bij gezet te zijn, want dat belangrijke detail mist men bij Markus en Mattheüs. Maar Jezus' protest tegen hun komst om hem gevangen te nemen kan niet verkeerd opgevat worden. Het Griekse woord „Lestes” betekende in die dagen Zeloot en klaarblijkelijk gebruikt Jezus het woord in die zin. Waarom kwamen ze in het donker van de nacht om hem „te vangen”, alsof hij een rover was? Waarom niet gedurende de hele dag dat hij in de tempel was? In hedendaagse taal: Jezus vroeg om een dagvaarding: hij beschouwde zijn arrestatie als clandestien en illegaal. Hij had zonder twijfel gelijk, wanneer zijn arrestatie een wettige daad was, verricht op last van een of andere Joodse autoriteit. Wanneer het doel van zijn arrestatie alleen maar was om hem aan de Romeinen over te leveren, dan was dit voor de overpriesters en de tempelpolitie een op zich zelf staande daad om te verhinderen dat hij zou ontsnappen, voordat hij uitgeleverd kon worden. En hij werd in feite de volgende morgen als een rebel aan de Romeinse autoriteit overgeleverd.

Maar Pilatus kon niet zo gemakkelijk overtuigd worden dat Jezus een gevaar was voor de Romeinse heerschappij; hij moest dat persoonlijk beoordelen.

Dus is het duidelijk uit de klacht van Jezus tegen degenen die hem kwamen arresteren, dat hij niet dacht gevangen genomen te worden om dan voor het Sanhedrin gebracht te worden. Ten tweede, het plotselinge en geheime karakter van die arrestatie wijst er niet op dat dit op last van het Sanhedrin gebeurde, maar dat het er toe moest leiden dat Jezus zo snel mogelijk aan de Romeinen uitgeleverd moest worden.

7. DE ROL VAN PONTIUS PILATUS

Zijn portret in de historische bronnen

In 1961 werd op het terrein van het Romeinse theater te Caesarea een inscriptie ontdekt, die Pilatus' positie in Judea definitief duidelijk maakt. In verband met deze ontdekking maakt Prof. Avi-Jonah het volgende portret van Pilatus, zoals dat uit alle historische bronnen naar voren komt: Pontius Pilatus was een man die over de hele wereld berucht werd, en toch was er in zijn eigen tijd heel weinig over hem bekend, zo weinig zelfs, dat we niet eens zijn voornaam weten. Iedere Romein had drie namen, van Pilatus kennen we alleen maar de laatste twee. Om naar de oudste bron terug te gaan, Tacitus noemt Pilatus vluchtig als een van de Romeinse landvoogden, in wiens tijd Jezus al lerende rondging. Josephus schrijft meer over hem en de Joodse filosoof uit Alexandrië, Philo, ook. Hij wordt in het Nieuwe Testament genoemd en ook in het opschrift op die pilaar in Caesarea.

Eerst iets over de man. Hij was een Romeins ridder, een „eques”, dat is een ambtenaar van een van de lagere rangen. Er waren twee soorten ambtenaren te Rome, de senatoren, waaruit de gouverneurs kwamen over de grotere gewesten, bevelhebbers over legioenen e.d., en de ridders, zij die behoorden tot de orde van de „equites”, met een lagere rang, die hoogstens bevelhebber konden worden over de keizerlijke pretoriaanse lijfwacht; dat was trouwens een belangrijke post. Het is wel duidelijk dat toen Pilatus als „commissaris” over Judea benoemd werd, hij al een militaire carrière achter zich had, n.l. de drie stages als bevelhebber die een ridder doorlopen moest hebben, gewoonlijk als subaltern officier in een legioen of als bevelhebber van een hulp-regiment. Toen hij die opdrachten vervuld had, kreeg hij de verantwoording over Judea, in die tijd, in elk geval tot aan de grote revolutie, in Romeinse ogen één van de minst belangrijke provincies. Daarna verdween hij uit het gezicht en dat sterkt onze overtuiging dat hij een niet zo belangrijke persoonlijkheid was. Er is helemaal niets over hem bekend uit de tijd dat zijn termijn als landvoogd over Judea voorbij was. Josephus zegt dat zijn bewind ongeveer 10 jaar duurde en dat is een periode die in de politiek van Keizer Tiberius als volgt werd uitgelegd: landvoogden lijken op bloedzuigers die het bloed uit de provincies wegzuigen en die als ze zich volgezogen hebben, het erbij laten; dus is het beter ze zo lang mogelijk aan te laten blijven zonder hen door nieuwe bloedzuigers te vervangen. Over Pilatus' activiteiten weten we alleen dat hij het met de Joden aan de stok kreeg over de Romeinse vaandels, die hij in Jeruzalem bracht, waarop de beeltenis van de keizer stond; door die dwaze daad ging hij tegen het van oudsher bestaande recht in en riep daarmee de toorn van de bevolking op. Een nuttige daad, in onze ogen althans, was het bouwen van het eerste aquaduct van Jeruzalem, hoewel hij dit weer deed met gelden die voor de tempel-offeranden bestemd waren en daardoor werden de

mensen opnieuw erg boos. Vijf woorden, die ingebeiteld staan op een stuk graniet dat bij recente opgravingen in Caesarea ontdekt is en dat bij het Romeinse theater daar hoorde, zijn het getuigenschrift dat over Pilatus bewaard is gebleven. Het is een geschreven document uit de tijd van Pontius Pilatus zelf en zijn naam wordt erin genoemd.

Nu zijn we niet langer afhankelijk van latere manuscripten. Hier bezitten we een niet te ontkennen feit, uit zijn eigen tijd – de opdracht op een gebouw dat aan keizer Tiberius gewijd was door – en dat is het belangrijkste aspect hiervan – de „praefectus”, de prefect van Judea. Dus nu staat het vast dat de titel van Pilatus niet landvoogd was, zoals Tacitus schrijft. In het Nieuwe Testament wordt hij als „hegemon” aangeduid, dat is stadhouder, bevelhebber, en pas tijdens en na keizer Claudius werd de titel „epitropos”, of landvoogd toegekend aan de officier die met het toezicht op de zaken in Judea belast was.

De plaats waar Pilatus rechtsprak

Prof. Flusser vestigt de aandacht op het feit dat de twee enige, al eerder geïdentificeerde archeologische overblijfselen uit de tijd van Jezus in Jeruzalem, vreemd genoeg precies de gegevens bevestigen die we in het anders zo weinig betrouwbare Johannes-evangelie vinden. Johannes vertelt nl. over de plek die Lithostrotos heet, het plaveisel van Gabbatha, en over de plaats waar het wonder van Bethesda plaatsvond. Geleerden zijn het er nog niet over eens wáár Pilatus rechtsprak; was dat in de burcht Antonia of op een andere plaats? Prof. Avi-Jonah zegt dat dit, wat betreft de topografie van Jeruzalem, een van de grootste problemen is. Er waren drie gebouwen die de stadhouder gebruikt zou kunnen hebben: het paleis van Herodes, het paleis van de Hasmoneeën en de burcht Antonia. Het paleis van de Hasmoneeën kunnen we direct doorstrepen op de lijst, want het was een erfenis van de Herodianen, en als we het verhaal in Lukas geloven dat Jezus ook voor Herodes Antipas verschenen is, dan moet dat wel in zijn eigen residentie gebeurd zijn. De algemene opinie is, dat het proces in de burcht Antonia gehouden is, maar er zijn toch heel wat mensen die het daarmee niet eens zijn en die liever aannemen dat Pilatus in het paleis van Herodes logeerde. We moeten bedenken dat het hoofdkwartier van de stadhouder helemaal niet in Jeruzalem was, maar in Caesarea. Hij kwam alleen bij speciale gelegenheden in Jeruzalem op bezoek en in principe zeker ook tijdens de drie grote feesten, als er kans op ongeregelde bestond, vanwege de grote menigten pelgrims en de sfeer van algemene opwinding die er dan was. Dat Pilatus in Jeruzalem in Herodes' paleis zou logeren, lijkt heel natuurlijk en aannemelijk; dat paleis waar eens Herodes de Grote, Koning der Joden woonde en na hem zijn zoon Archelaus en daarna Agrippa I. Er is geen twijfel aan dat dit paleis Pilatus wel zou bevallen, als Herodes' opvolger. Bij Josephus vinden we ook bijval voor deze redenering; hij vertelt dat de „gevolmachtigde” Cassius Florus aan de voorkant van het paleis een podium liet bouwen en daar rechtsprak.

Als we deze stelling aannemen, dan was er voor Jezus maar een heel kleine afstand te gaan, want Herodes' paleis was vlak naast de poort gebouwd waar heden ten dage de Jaffapoort is, en daarvandaan naar de plaats van kruisiging is maar een paar minuten

lopen. Maar dan stuiten we op de moeilijkheid hoe deze theorie overeenstemt met de geschiedenis van de lange tocht, zoals die in het Nieuwe Testament beschreven wordt, waar Jezus struikelt, Simon van Cyrene het kruis draagt, enzovoort.

Dan blijft er nog de derde overlevering over waarbij de plaats waar recht gesproken wordt toegeschreven wordt aan de burcht Antonia. De Lithostrotos, het plaveisel dat Gabbatha genoemd wordt in het evangelie, kan niet met zekerheid geïdentificeerd worden. In de overblijfselen van de burcht is nog een stenen vloer te zien, maar „lithostrotos” kan zowel stenen plaveisel betekenen als ook mozaïekbetegeling. In latere perioden werd het woord meestal gebruikt om mozaïek aan te duiden.

Bij de argumenten die tegen de burcht Antonia pleiten als de plaats waar het proces gehouden is, is de verklaring die in Mattheüs voorkomt, dat Pilatus tijdens het verhoor een boodschap kreeg van zijn vrouw, dat ze geloofde dat Jezus onschuldig was. De vraag is dan: welke stadhouder zou zijn vrouw naar een fort meenemen? Daaruit wordt opgemaakt dat Pilatus en zijn vrouw in het paleis van Herodes logeerden. Dat is een stelling die nauwelijks overtuigend is, want Pilatus zou best in het ene paleis geloged kunnen hebben en zijn vrouw in een ander; wij weten helemaal niet hoe de echtelijke betrekkingen tussen hen waren. Ten tweede, Antonia was óók een paleis; Josephus schrijft dat een deel ervan, al was het dan een burcht, ingericht was als een paleis. Maar naar onze mening is de voornaamste en doorslaggevende overweging dat het Pilatus' gewoonte was om tijdens zijn verblijf in Jeruzalem toe te zien op wat er in de tempel gebeurde en met het oog op die waakzaamheid is er geen geschikter uitkijkpunt, of één dat dichterbij is, dan vanuit de torens (en speciaal de zuid-oostelijke toren) van Antonia, van waaruit de hele Tempelberg te overzien was.

Daaruit kunnen we misschien veronderstellen dat Jezus terecht werd in Antonia en daarvandaan naar buiten de stad geleid werd. Dit is allemaal aannemelijk vergeleken met wat er in de evangeliën over de beschrijvingen van het drama staat. Prof. Flusser vraagt zich echter af: laten we onszelf de vraag eens stellen: was er wel een proces voor Pilatus? Want we moeten vaststellen dat er in de evangeliën helemaal niet gezegd wordt dat Pilatus Jezus ter dood veroordeelt en we hebben geen grond om aan te nemen dat de uitspraak van zo'n oordeel door een of andere schrijver weggelaten zou zijn, uit de behoefte om Pilatus wat vriendelijker af te schilderen. Tenslotte wordt Pilatus in elk geval weergegeven als de man die Jezus gekruisigd heeft. De evangeliën vertellen echter dat er in Pilatus' rechthuis in elk geval tenminste vier gedaagden waren, Jezus en drie Zeloten, van wie er één Barabbas heette, een man die er van beschuldigd werd een oproer in de stad te hebben gesticht. De vraag rees, wie er met Pasen vrijgelaten moest worden en Pilatus besloot om Jezus te laten gaan, omdat hij Barabbas, de oproerling, ter dood wilde brengen. Maar de overpriesters dwarsboomden hem, door een kleine kliek, waarschijnlijk een stelletje uitschot, op te hitsen om te schreeuwen dat Barabbas vrij moest, en zo werd Pilatus gedwongen daaraan gehoor te geven. Omdat hij er op die manier ingelopen was en notabene Barabbas moest vrijlaten, keerde Pilatus' toorn zich tegen Jezus, een man die helemaal geen gevaar voor het keizerrijk betekende; hij begon hem hardvochtig te behandelen en liet hem tenslotte kruisigen.

De Romeinen traden hard op tegen Jezus en niet tegen hem alleen, maar zijn mishandeling door Pilatus is veelzeggend. Lukas legt de volgende woorden in Pilatus' mond: „Ik zal hem dus geselen en hem dan loslaten”, en als dat niet een geseling was, dan toch een vorm van lichamelijke tuchtiging en we weten heel zeker dat Pilatus een wrede man was. Philo van Alexandrië, de Joodse filosoof die Pilatus gekend had, getuigt hier ook van. Bij zijn opsomming van de zeven zware misdaden die Pilatus tijdens zijn bewind in Judea begaan had schrijft Philo dat hij zelfs mensen zonder vorm van proces ter dood deed brengen. Ik zie niet in waarom wij ook niet zouden kunnen aannemen dat Jezus zonder vorm van proces ter dood gebracht is, zoals het vaak gebeurt in woelige tijden onder een koloniaal despotisme. In zijn bevel om op het kruis van Jezus de spottende titel „Koning der Joden” te schrijven bedoelde Pilatus heel duidelijk een klap voor elke Joods-Messiaanse idee en een venijnige steek voor de Joodse trots.

Jezus tussen Pilatus en Herodes Antipas

We lezen in Lukas dat Jezus voor Pilatus gebracht werd, die hem vroeg: „Bent U de Koning der Joden?” en dat Jezus antwoordde: „U hebt het gezegd.” Velen concluderen daaruit dat Jezus hiermee toegeeft de Koning der Joden te zijn. Ik zet daar een vraagteken achter. Ten eerste is de uitdrukking „Koning der Joden” zonder twijfel typerend voor Romeinen, uit die periode, maar heel de evangeliën door gebruikt Jezus nooit het woord „Jood”. Voor zover wij weten gebruikte hij, als hij het over het volk Israël had, het woord „Israël”, of iets dergelijks, en hij noemde zichzelf zeker geen „Koning der Joden”. En het is maar de vraag of Jezus er werkelijk op uit was politieke macht te verkrijgen. Dus moeten we Jezus' antwoord „U hebt het gezegd” interpreteren als: „Dit is Uw idee, niet het mijne, ik zou het zo niet zeggen.”

We hebben nog niet gesproken over het feit dat Pilatus Jezus naar Herodes doorzond. Volgens Lukas was Herodes toentertijd in Jeruzalem en Jezus werd naar hem toegezonden. Het is opvallend dat op deze plaats voor de eerste keer over Jezus gesproken wordt als over een slachtoffer van kwelling en bespottung; Herodes' soldaten bekleedden hem met een wit kleed en zonden hem naar Pilatus terug, overladen met vervloekingen; en de wachten van Herodes stompten hem. In Markus, Mattheüs en Lukas wordt het verhaal op verschillende manieren verteld. Markus zegt, dat het de Romeinse soldaten waren die sloegen en spotten, en niet Herodes' mannen, een detail waar Lukas helemaal niet over schrijft. Markus vertelt, dat de soldaten van Pilatus Jezus in een purperen kleed staken; als we de bronnen bestuderen en „onze” Markus, dan zien we dat Markus allerlei bijzondere en intrigerende woorden gebruikte, vaak overgenomen uit de Septuagint, en niet uit Lukas, en dat het hele verhaal een bewerking is. Zo bedacht Markus, of hielp bedenken, of verbreidde in elk geval het verhaal van de doornenkroon, die op Jezus' hoofd gezet werd; in Lukas is dat niet te vinden, en de taal, de verteltrant en de woordkeus zijn karakteristiek voor Markus en doen sterk aan de Septuagint denken, waar hij voortdurend uit overneemt.

Nadat Herodes Jezus naar Pilatus teruggezonden heeft, wordt het verhaal over

Barabbas verteld. Lukas neemt niet eens de moeite eerst te vertellen wie Barabbas is, en dat is vreemd, want de naam kwam wel in zijn bronnen voor. Markus geeft een achtergrond-informatie als inleiding. En Lukas schrijft weer niet over een door Pilatus verordende geseling van Jezus; Lukas noemt helemaal geen zweep en klaarblijkelijk stond dat niet in zijn bron. Ik leg hier de nadruk op, zodat wij ontdekken wat er door de Christelijke overlevering aan toegevoegd is en waardoor het beeld radicaal veranderd is. Lukas weet ook niets van de doornenkroon, zoals hij wel meer niet heeft wat andere evangelisten wel weten, meer dan het originele verhaal. Naar mijn idee is Lukas de meest betrouwbare evangelist en hij blijft trouw aan de eerste bron. En dat is ook de mening van dr. Lindsey.

8. WAAROM WERD JEZUS TOT DE KRUISDOOD VEROORDEELD?

Beschrijving in de evangeliën – analyse en taxatie

De ingewikkelde politieke situatie in Judea en de gespannen verhouding tussen Pilatus en de hoofden van de semi-autonome Joodse instellingen in Jeruzalem (nl. het Tempelbestuur, de Hogepriester, het Sanhedrin) waren zonder enige twijfel van invloed op de snelle dramatische afloop van de opschudding die door Jezus' handelingen tijdens de Paasweek in de stad ontstaan was. We moeten de beschrijvingen in de evangeliën bezien in het licht van historische aanwijzingen, waardoor Pilatus' daden verklaard worden. Prof. Flusser legt dat zo uit:

We hebben al gesproken over Jezus' verschijning voor Pilatus en het intermezzo-Barabbas, dat beslissend zou zijn en dat de kruisiging van Jezus zou betekenen. We hebben gezegd dat toen Pilatus inzag dat hij Barabbas moest laten gaan (of hij dat wilde of niet) hij al zijn gal over Jezus uitspuwde. Maar volgens Lukas (hfdst. 23 : 6-12) heeft hij Jezus naar Herodes gestuurd, die ook in Jeruzalem was voor het Paasfeest, omdat hij zich realiseerde dat Jezus uit Galilea kwam en als zodanig onder de jurisdictie van Herodes viel.

„Toen Herodes Jezus zag, was hij zeer verheugd, want hij had hem al geruime tijd willen zien, en hij hoopte een of ander teken te zien. Dus ondervroeg hij hem uitvoerig; maar hij gaf geen antwoord. De overpriesters en de schriftgeleerden stonden hem heftig te beschuldigen. En zowel Herodes als zijn soldaten smaadden en bespotten hem; en daarna deden zij hem een schitterend kleed om en werd hij naar Pilatus teruggezonden. En op diezelfde dag werden Herodes en Pilatus vrienden, want voor die tijd leefden ze in onmin met elkaar” (Lukas 23 : 8-12).

Er is geen twijfel aan: de kern van dit verhaal is historisch en Herodes Antipas had wel degelijk zijn aandeel in de dood van Jezus. Het valt aan te nemen dat hij er best gelukkig mee was dat Pilatus de verantwoording voor de kruisiging had, want zelf had hij al eerder geprobeerd Jezus te doden (Lukas 13 : 31-33), omdat hij hem ervan verdacht de opvolger van Johannes de Doper te zijn (Lukas 9 : 7-9) die al door deze viervorst ter dood gebracht was. De tussenkomst van Herodes bij de gebeurtenissen die tot Jezus' dood leidden wordt door de christelijke uitleggers in Handelingen 4 : 25-28 bevestigd met het begin van Psalm 2: „Waarom woeden de heidenen en bedenken de volkeren ijdele samenzweringen? De koningen der aarde scharen zich in slagorde en de heersers spannen samen, tegen de Heer en tegen zijn Gezalfde.” Deze vreemde bewoording van de passage in Handelingen kan nu verklaard worden met behulp van de in de woestijn van Judea ontdekte zg. Dode-Zeerollen. Lukas schreef dat nl. neer zoals hij dat hoorde uit de mond van de eerste Christenen; hij was immers zelf niet een ingewijde in de typische stijl van de oude Hebreeuwse commentaren (die wij in het Hebreeuws kennen als „Peshet”), zoals wij die ontmoeten

uit de geschriften van de sekteleiden uit de woestijn. Het is bij zo'n exegese o.a. de gewoonte om ieder deel van elke zin te verklaren aan de hand van de geciteerde teksten, zonder aandacht te schenken aan de vraag of de woorden in het enkelvoud of in het meervoud staan. De originele exegese van de eerste Christenen was ongeveer zo: „Zoals gezegd door de mond van David, Uw knecht: Waarom woeden de heidenen en hebben de volken ijdele dingen bedacht? De koningen der aarde stellen zich in slagorde en de heersers waren saamvergaderd tegen de Heer en tegen zijn Gezalfde.” En dit slaat dan op zijn dienstknecht Jezus, die door God gezalfd was en tegen wie de koningen der aarde en de heersers beraadslaagden; daarbij was de koning: Herodes; de heersers: Pontius Pilatus, die samen tegen Jezus samenzweerden in deze stad; de heidenen zijn de Romeinen en de volkeren Israël.

Deze uitleg werd door Lukas in verkorte vorm bewaard; zij was opgeschreven in overeenstemming met de uitleg-technieken die in de Dode-Zeerollen toegelicht worden. En dus staft de in Handelingen bewaard gebleven exegese het historische feit dat er tussen Pilatus en Herodes een verbindingslijn liep waar het de dood van Jezus betreft, en er is een kern van waarheid in Lukas' verhaal, zoals hij dat in zijn evangelie vertelt, dat Pilatus, alvorens Jezus ter dood te brengen, hem eerst naar de viervorst zond om van hem instemming te verkrijgen alvorens tot daden over te gaan. Heel vreemd is de volgende passage uit Lukas (hfdst. 23 : 11): „En Herodes met zijn soldaten smaadden en bespotten hem; en hij deed hem een schitterend kleed om en zond hem zo naar Pilatus terug.”

Onduidelijk al op het eerste gezicht, wordt deze verklaring nog raadselachtiger als we in andere bronnen lezen dat het de *soldaten* zijn die zich schuldig maken aan deze hoon en bespotting (Mattheüs 27 : 31, Markus 15 : 16-20, Johannes 19 : 2-3). Ik weet wel zeker dat in dit geval mijn vriend Lindsey de voorkeur geeft aan de versie van Lukas, boven het verhaal over het geveinsde eerbetoon van de legionairs in de andere evangeliën; hij is in staat daarvoor formidabele taalkundige redenen aan te voeren, maar ik ben er nog niet door overtuigd. In Markus, zowel als in Mattheüs en Johannes, lezen we dat „de soldaten hem wegleidden het paleis in (dat is het *praetorium*, gerechtsgebouw) en zij riepen het hele bataljon bijeen. En zij deden hem een purperen mantel om en vlochten een kroon van doornen en zetten die op zijn hoofd. En zij begonnen hem te begroeten: 'Wees gegroet, Koning der Joden.' En zij sloegen hem met een riet op het hoofd en spuwden op hem en ze knielden neer om hem eer te brengen. En toen ze hem bespot hadden, trokken zij hem de purperen mantel weer uit en deden hem zijn eigen klederen aan. En zij leidden hem weg om hem te kruisigen” (Markus 15 : 16-20).

Deze bespotting door de Romeinse soldaten was zonder twijfel bedoeld om de draak te steken met de messiaanse hoop van de Joden, hoop die zich richtte op het verlangen om zich van het Romeinse juk te bevrijden, door een Koning-Messias. Er zijn twee ongeveer gelijklopende verhalen bekend: de eerste is dat Agrippa, Koning der Joden, een paar jaar na Jezus' dood, Alexandrië bezocht. De ongelovige inwoners van Alexandrië grepen een psychisch gestoorde man, Carabas genaamd, zetten een krans van lisdodden op zijn hoofd, bekleedden hem met stro, gaven hem een staf van papyrus in de hand als scepter en bewezen zo

„koninklijke eer” aan die ongelukkige. En in hem bespotten ze Koning Agrippa zelf.

In een papyrusrol uit de tijd van de regering van Keizer Trajanus vinden we een tweede zinspel op heidense spotternij over de messiaanse hoop van de Joden. Helaas is het een fragment, maar er kan genoeg van ontcijferd worden om ons te vertellen dat ook de Egyptenaren een burlesque koning kroonden en zodoende de spot dreven met de messiaanse hoop van het volk Israël. Die twee gelijkkluidende verhalen geven aan dat de bespottung van Koning Jezus door de Romeinse soldaten historisch kan zijn geweest.

Nog een andere daad van de Romeinen, minder beledigend voor de Joden weliswaar, had te maken met de kruisiging. „Toen zij hem wegleidden, grepen zij ene Simon van Cyrene, die van het land kwam, en zij legden het kruis op hem om het achter Jezus aan te dragen” (Lukas 23 : 26).

In Cyrene in Afrika leefde in die tijd een tamelijke grote Joodse gemeenschap en Simon is misschien als pelgrim naar Jeruzalem gekomen voor het Paasfeest. Markus (hfdst. 15 : 21) schrijft dat hij twee zoons had, Alexander en Rufus, namen die veel voorkwamen bij Joden in de Griekse Diaspora. Zoals Prof. Safrai meedeelt, respecteerden de Romeinen de feestgangers niet altijd en ze onthielden zich er ook niet van hen tot harde arbeid te dwingen en hen corveediensten voor de Romeinse soldaten te laten verrichten. En Simon van Cyrene werd op dezelfde manier gedwongen het kruis van Jezus te dragen en met de soldaten mee te gaan naar de plaats van de kruisiging.

In een Baraitha spreekt Rabbi Yehoshua ben Bathira over de grote weg van de koning, waarvan gedeeltes gereserveerd waren om als legers voor de leeuwen te dienen en waar de pelgrims tot aan hun knieën in het bloed zonken. Dus werden pelgrims gedwongen om aas klaar te maken om de leeuwen van de legioenen of van de overheid te voeden.

In tegenstelling tot de barbaarsheid van de Romeinse overheerser, wordt de Joodse bevolking door een gevoel van medelijden met Jezus bevangen. Toen hij naar de plaats van kruisiging geleid werd volgde hem een grote menigte na en de vrouwen weenden en weeklaagden over hem (Lukas 23 : 27). Bovendien vertelt Markus (in hfdst. 15 : 23) – en Mattheüs volgt hem daarin (in hoofdstuk 27 : 34) – dat „Jezus onderweg wijn met mirre vermengd aangeboden kreeg; maar hij nam die niet.” Dit werd in Israël gewoonlijk aangeboden aan een veroordeelde man die op weg naar zijn dood was, als daad van barmhartigheid, zodat de dronk hem een beetje bedwelmen zou en zo zijn lijden verlichten.

De kruisiging en het lijden

Wat de bijzonderheden van de kruisiging zelf betreft, laten we ons nog kort bezighouden met de laatste woorden van Jezus, zoals die door Markus (15 : 34) en Mattheüs (27 : 46) opgetekend zijn: „Eloi, Eloi, lama sabachthani?” Dit is het Aramees uit Psalm 22 : 2: „Eli, Eli, lama azavtani?” (Mijn God, mijn God, waarom hebt Gij mij verlaten?)

Lukas daarentegen schrijft dat Jezus aan het kruis uitriep: „In Uw handen beveel ik

mijn geest” (Psalm 31 : 6) en mijn collega Lindsey is van mening dat dit werkelijk Jezus’ laatste woorden waren. De meeste hedendaagse geleerden zijn er echter van overtuigd dat Jezus aan het kruis werkelijk die Aramese woorden gesproken heeft die betekenen: „Mijn God, mijn God, waarom hebt Gij mij verlaten?” Zij beschouwen dit als een historisch feit en zeggen dat deze uiting van Jezus een uitdrukking is van grote smart dat hij spoedig moest sterven; een smart die misschien niet past bij de gekruisigde Messias zoals het Christendom die ziet, en juist daarom zien ze deze uitbarsting als echt. Terzelfdertijd nemen zij aan dat de passage in Lukas bedoeld is als „afzwakking van de strekking ervan”.

Het is een veelomvattend probleem, hoewel ik het persoonlijk eens ben met de enkele geleerden die denken dat noch de beschrijving in Markus, noch die in Lukas authentiek is. Naar mijn mening gaf Jezus op het moment van zijn sterven een hartbrekende schreeuw (Markus 15 : 34, Mattheüs 27 : 50), waarvan niemand de betekenis kon vatten. In Markus en Mattheüs roept Jezus uit: „Eloi, Eloi, lama sabachthani”, maar er wordt geschreven dat sommigen van de omstanders zeggen: „Zie, hij roept Elia.” Dit wijst erop dat de onduidelijke klanken verschillend geïnterpreteerd werden en dat hing af van het gehoor van de luisteraars; sommigen hoorden „Elia”, anderen dachten dat het „Eloi, Eloi” was. Naar mijn gevoel doet de opvatting dat dit een uitroep van door zieleangst gekwelde wanhoop was, Jezus geen recht, maar Markus vond het zo goed (waarom, weten wij niet) en Mattheüs volgde hem hierin.

Wat waren dan wel Jezus’ laatste woorden? Volgens Lukas (23 : 24) spreekt Jezus aan het kruis de woorden: „Vader, vergeef hun, want ze weten niet wat ze doen.” Hier worden waarschijnlijk de mannen van Israël mee bedoeld, die zijn uitlevering aan de Romeinen op touw gezet hadden en ik zie geen reden om aan de authenticiteit van deze woorden te twifelen. Stefanus geeft in Handelingen 7 : 60, van eenzelfde gevoelens blijk: „Heer reken hun deze zonde niet toe.” Toch zijn deze woorden in sommige van de meest gezaghebbende manuscripten van Lukas niet te vinden en het lijkt er op dat deze woorden er op zijn laatst in de tweede eeuw uitgeschraapt zijn door anti-Joodse pleitbezorgers, die bezwaar maakten tegen de mogelijkheid dat Christelijke lezers uit het evangelie te weten zouden komen dat Jezus zijn hemelse Vader smeekte om de Joden te vergeven. Deze vreemde ontwikkeling wordt dan nog gesteund door het feit dat de Christenen uit de Joden deze woorden juist onderstreepten.

Een apocrief evangelie van de Christenen dat vóór 180 A.D. ontstaan is, zegt dat juist deze woorden veel Joden er toe brachten Christen te worden. Het zou kunnen zijn dat we hier te maken hebben met een echo van interchristelijk dispuut uit de tweede eeuw, over die woorden in Lukas’ verhaal die duiden op hemelse vergeving voor hen die Jezus’ dood veroorzaakten en niet wisten wat ze deden.

Het opschrift op het kruis

Er was meer dan één manier om de kruisdood nog erger te maken. In het geval van Jezus’ kruisdood is het zeker dat er een opschrift was op het kruis „Dit is de Koning der Joden” (Lukas 23 : 28, Mattheüs 27 : 37, Markus 15 : 26). In Johannes (19 :

19-20) staat dat het opschrift in het Hebreeuws, Latijn en Grieks geschreven was en dat er stond: „Jezus van Nazareth, de koning der Joden”. De uitdrukking „Koning der Joden”, laat duidelijk zien dat het opschrift een vinding van de Romeinen was, want zoals we weten gebruikten de Joden toen het woord „Jood” niet om er zichzelf mee aan te duiden, maar spraken zij van „Israël” en daarom wordt in Mattheüs (27 : 42) en Markus (15 : 32) door de Joden de bijnaam „Koning van *Israël*” gebruikt. Aan de andere kant, Latijn of Grieks sprekende niet-Joden spraken niet over „Israël”, maar over „de Joden”. Als we de niet-Joodse achtergrond van dit opschrift nog verder belichten, kunnen we ook nog vermelden dat de in Masada gevonden vaten, waarin wijn naar Herodes gezonden was, een Latijnse inscriptie hadden: „Herodes Rex Iudaicus” (Herodes, Koning der Joden).

Andere details over de kruisiging zijn vaag en duister. De bronnen verschillen onderling over de plaats van het opschrift. In Markus staat er niets over. Johannes vertelt alleen dat Pilatus het aan het kruis hechtte. De zekerste berichtgeving vinden we in Lukas (23 : 38): „En boven hem was een opschrift”, dat is, op Jezus zelf. Misschien moet dit zo uitgelegd worden dat, als zijn voeten waren vastgenageld, dit opschrift dan tussen de voeten en het hoofd in was. Maar Mattheüs (27 : 37) schrijft dat de Romeinen het opschrift „boven zijn hoofd” aanbrachten.

De doodstrijd

De beschrijving van de kruisiging in de evangeliën geeft geen bijzonderheden over de methode van Jezus' executie. Aanvullingen hierop zijn te vinden in de apocrief-Christelijke bronnen; iedere bron geeft dan weer verschillende bijzonderheden. Het is juist om te zeggen, dat géén van de vroeg-Christelijke schrijvers persoonlijke herinneringen aan deze gebeurtenis had en dat zijn verhaal dientengevolge werd beïnvloed door de omstandigheden en bijkomstigheden waarvan hij getuige was geweest, of die hij gehoord had. Ik vermoed dat dit ook met de evangeliën van Lukas en Johannes het geval is; weliswaar beschrijven ze het actuele proces van de kruisiging niet, maar ze geven wel de uiterlijke verschijning van Jezus weer na zijn opstanding uit de dood en daaruit kunnen we opmaken hoe ze zijn kruisiging zagen. In Lukas (24 : 39) zegt Jezus na zijn verrijzenis: „Zie mijn handen en voeten, dat ik het zelf ben”, en daaruit volgt dat Lukas dacht dat Jezus wonden in handen en voeten had; spijkers worden er niet genoemd, maar we kunnen gevoelig aannemen dat Lukas geloofde dat de wonden ontstaan waren doordat Jezus met spijkers op het kruis vastgenageld was. Volgens Johannes (20 : 20) heeft de opgestane Jezus zijn discipelen „zijn handen en zijn zijde getoond” en dat zou betekenen dat de spijkers alleen door Jezus' handen geslagen waren, zoals dat ook door het verdere verhaal bevestigd wordt, waar een discipel zegt: „Tenzij ik in zijn handen het teken van de spijkers zie en mijn hand in zijn zijde plaats, zal ik niet geloven” (Johannes 20 : 25). Johannes legt de wond in Jezus' zijde al eerder uit (19 : 31-37): „Omdat het de dag van voorbereiding was, en om te voorkomen dat de lichamen op de sabbath aan het kruis moesten blijven (want die sabbath was groot) vroegen de Joden aan Pilatus of hun de benen mochten worden gebroken en ze weggenomen mochten worden. Dus kwamen de soldaten en braken de benen van de een en van de andere, die met hem

gekruisigd waren, maar toen ze bij Jezus kwamen en zagen dat hij al dood was braken zij zijn benen niet. Maar een van de soldaten doorstak zijn zijde met een speer en terstond kwam er bloed en water uit . . . Want deze dingen gebeurden opdat de Schrift vervuld zou worden: 'Van zijn gebeente zal niets worden verbrijzeld', en eer ander Schriftwoord zegt: 'Zij zullen opzien naar hem dien zij hebben doorstoken'.” Volgens Johannes was de wond in Jezus' zijde dus een speerwond, veroorzaakt door een soldaat die zeker wilde zijn dat hij niet meer ademde.

Het breken van de benen was inderdaad een gewoonte bij kruisigingen, maar het kan goed zijn dat het in dit geval niet meer nodig was; Jezus was al gestorven. We moeten dit detail beslist niet als een uitvinding van Johannes zien om aan te sluiten bij de gewone Christelijke typologie, waarbij Jezus het Paaslam is, en de Schriften zeggen dat „hem geen been gebroken zal worden”. Volgens Markus (15 : 44) was „Pilatus zeer verbaasd toen hij hoorde dat Jezus al dood was; en hij liet de hoofdman over honderd komen en vroeg aan hem of zijn lijden voorbij was. En toen hij van de hoofdman hoorde dat hij inderdaad gestorven was, stond hij het lichaam aan Jozef van Arimathea af”.

Hoewel dit verslag alleen maar in Markus voorkomt (en de stijl is zonder enige twijfel ook echt Markus' stijl), kunnen we op basis van wat er in Johannes verteld wordt wel aannemen, dat het algemeen bekend was, dat Jezus vrij snel gestorven was aan het kruis en vanuit deze wetenschap heeft Markus waarschijnlijk het gesprek tussen Pilatus en zijn hoofdman opgesteld.

De passage in Johannes is om nog een andere reden van belang, een die over het algemeen over het hoofd gezien wordt. Zijn woorden wekken de indruk (en dat is een vergissing), dat het een gewoonte was van de Joden om te vragen de op een *vrijdag* gekruisigde lichamen te mogen verwijderen, zodat zij niet op sabbath zouden blijven hangen. Zij deden dit allereerst om het bijbels gebod na te komen dat in Deuteronomium 21 : 22-23 staat: „En wanneer iemand een zonde begaan heeft waarop de doodstraf staat en hij wordt ter dood gebracht en gij hangt hem aan een paal, dan zal zijn lijk gedurende de nacht niet aan de paal blijven, maar gij zult hem diezelfde dag nog begraven . . .” Hieruit volgt duidelijk dat de kruisiging van deze drie mannen, met de sabbath zo dichtbij, voor de Joden een gereede aanleiding was om aan de Romeinen te vragen de lichamen er zo snel mogelijk af te halen. Het gebod om „diezelfde dag” te begraven geldt in essentie voor elke dag en er is een sterke aanwijzing dat de Joden gewoon waren aan de autoriteiten toestemming te vragen om de slachtoffers van kruisiging door de Romeinen te mogen begraven; dit verzoek werd als regel ingewilligd. Dit is niet te verwonderen, want de Romeinen konden moeilijk zo'n verzoek weigeren als dat betekende dat de Joden dan terecht konden zeggen dat dat een schending betekende van de principes van het Joodse geloof volgens de Wet van Mozes.

Door dit verzoek te doen op religieuze gronden, slaagden de Joden erin de straf van de door de staat om politieke overtredingen veroordeelden te verminderen, omdat het bij een kruisiging behoorde om het lichaam aan het kruis te laten hangen totdat het door de roofvogels verslonden was.

Het lukte de Joden in elk geval dit schandelijk lot te voorkomen, door op religieuze gronden voor deze doden te pleiten.

Alle vier evangeliën zijn het er over eens dat Jezus samen met twee rovers gekruisigd werd, aan zijn rechter- en linkerzijde. Ik ben van mening dat dit leden waren van de bende der Zeloten, die door Barabbas geleid werd. En ik ben er zeker van dat dat de reden is waarom het kruis van Jezus tussen hun kruisen in geplaatst werd; hij werd niet alleen feitelijk in plaats van Barabbas gekruisigd, omdat die amnestie gekregen had ter gelegenheid van het Paasfeest, maar Pilatus, die door schuld van de Joden zich zijn werkelijke prooi had zien ontgaan, bedacht bovendien de wrede grap om het kruis van de plaatsvervanger te „versieren” met het opschrift „Koning der Joden”.

Het afnemen van de lichamen van het kruis – De begrafenissen

Wij moeten dus aannemen dat niet alleen Jezus' lichaam van het kruis afgenomen werd, maar ook de twee rovers die met hem gekruisigd waren en dat de drie een Joodse begrafenissen kregen. Uit eerbied voor Jezus spreekt Johannes niet over het afnemen van de lichamen der rovers en alle evangeliën spreken over de begrafenissen van Jezus. De evangeliën schrijven deze goede daad ook alle toe aan Jozef van Arimathea, van wie Lukas zegt: „Er was een man, Jozef, uit de Joodse stad Arimathea. Hij was een lid van de Hoge Raad, een goed en rechtvaardig mens, die niet had ingestemd met hun plannen en daden en hij leefde in de verwachting van het Rijk Gods” (Lukas 23 : 50-51). Markus schrijft over hem als „een geacht lid van de Hoge Raad, die zelf ook in de verwachting van het Rijk Gods leefde” (Markus 15 : 43); Mattheüs zegt (27 : 57), dat hij „een rijk man was, ook een discipel van Jezus”; Johannes (19 : 38) zegt hetzelfde. Mattheüs en Johannes verzwijgen beiden het treffende feit dat Jozef een „lid van de Hoge Raad” was en veranderen zijn verwachting van het Koninkrijk Gods in de gevolgtrekking dat hij een discipel van Jezus was. Zij (Mattheüs en Johannes) zeggen niet dat hij „geacht was” (Markus), of „een goed en rechtvaardig man” (Lukas), maar alleen dat hij rijk was, een karakterisering die correct schijnt te zijn en in overeenstemming is met de gemeenschappelijke bron van de drie synoptische evangeliën. Dit wordt nog versterkt door het feit dat hij „een lid van de Hoge Raad was”, in het Grieks: Bouleutès, of raadsman, een woord dat in de Hebreeuwse taal kwam via het Griekse woord Boulé. Het betekent een lidmaatschap van de gemeenteraad, en als we aannemen dat in Jeruzalem de stadsraad niet identiek was met het Sanhedrin, dan werd Lukas door het gebruik van het Hebreeuwse woord voor „raadsman” misleid om zo aan te nemen dat Jozef een lid van het Sanhedrin was. (Over het Sanhedrin en de Raad van Jeruzalem zie G. Allon, *History I*, pagina's 67-70.) Onze bronnen informeren ons dat de leden van de raad van de stad vermogende mannen waren (zie bv. *Bereshith Rabba*, hoofdstuk 66, Theodor-Albeck editie, pag. 99 en soortgelijke commentaren). Jozef moet wel een lid van de gemeenteraad van Jeruzalem zijn geweest en niet van zijn geboortedorp Arimathea. Een vergelijking tussen het tractaat Gittin 56b en het Klaagliederencommentaar 1 : 5 (Rabbati) toont aan dat aan het einde van de tweede tempelperiode de drie rijkste mannen van Jeruzalem tegelijkertijd leden van de gemeenteraad waren. Een van hen was Nakdimon (Nicodemus) ben Gorion, en dat is voor ons nogal van belang omdat volgens Johannes 19 : 39 een zekere Nicodemus zich ook om de begrafenissen van Jezus bekommerde.

En dan lezen we ook nog in Johannes dat hij (Nicodemus) vroeger al met Jezus had gesproken; Jezus noemde hem „een leraar in Israël” en er wordt ook gezegd dat „een van de Farizeeën was, behorend tot de voornaamsten der Joden” (Johannes 1-10). Evenals Jozef van Arimathea, was Nicodemus niet in Jeruzalem geboren. Net als Jezus zelf, kwam ook hij uit Galilea (Joh. 7 : 50-52). Het is dus heel waarschijnlijk dat deze Nicodemus dezelfde is als de invloedrijke Nakdimon ben Gorion, die, zoals we uit Talmoed-bronnen weten, in nauw contact stond met de autoriteiten en net als Jozef van Arimathea een rijk man was en lid van de gemeenteraad van Jeruzalem. Het verhaal in de evangeliën, dat Nicodemus en Jozef samen voor de begrafenissen van Jezus zorgden, valt daarom niet te betwisten. Alleen maakt Johannes van Jozef van Arimathea de voornaamste deelnemer in deze toch zo dramatische gebeurtenissen, de begrafenissen.

Het was voor de raadsheren van Jeruzalem heel gewoon om op deze manier van hun bevoegdheid te doen blijken. Als de rijkste en meest geachte hoogwaardigheidsbekledde van de stad vonden zij eenvoudig dat het hun plicht was dit te doen en door hun positie en functie hadden ze gemakkelijk toegang tot de Romeinse autoriteiten. Dat maakte het voor hen gemakkelijker om om het lichaam van Jezus te vragen. In de evangeliën kunnen wij geen aanwijzing vinden of ze ook voor de begrafenissen van de twee rovers zorgden; misschien hebben daar hun families voor gezorgd. Wat de verklaring betreft dat „Jozef van Arimathea leefde in de verwachting van het Rijk Gods”, dit moet beslist niet als een invoeging door de Christenen gezien worden, want deze woorden geven niet aan dat hij een voorstander van Jezus was van de Christelijke leer in het bijzonder.

9. JEZUS' LAATSTE SCHREDEN

Over de kruisdood

De manier waarop Jezus ter dood werd gebracht, is karakteristiek voor de Romeinen. Een kruisiging is niet de manier waarop een Joods hof tot executie besluit. Dat kent vier vormen van executie en heel zeker is de kruisdood daar niet bij. Zeker, in Joodse geschriften wordt er vaak over gesproken, maar dan worden er altijd kruisigingen beschreven, waartoe een niet-Joodse rechtbank besloot. De Joden hebben daar part noch deel aan. Wij weten uit de bronnen dat er door de Romeinen in Palestina en daarbuiten duizenden mensen gekruisigd zijn; de Romeinen lieten de veroordeelden eerst door de stad marcheren, zodat iedereen het kon zien en beven. Alleen Alexander Jannaeus heeft, zoals Josephus vertelt, zijn tegenstanders tot de kruisdood veroordeeld, zoals het ook in een van de Dode-Zeerollen staat; de slachtoffers waren zijn vijanden onder de Farizeeën. Tenzij ik het verkeerd heb – zegt Prof. Flusser – werd de kruisdood door de Romeinen overgenomen van de Parthen en ook in Carthago werd deze manier van ter dood brengen wel toegepast. Maar het is in elk geval heel zeker dat het tijdens of vóór Jezus' tijdperk geen Joodse straf was.

De authenticiteit van de Via Dolorosa

Als we er aan vasthouden dat de plaats waar Pilatus rechtsprak de Lithostròtos was in de voorhof van de burcht Antonia, dan reconstrueert Prof. Avi-Jonah Jezus' laatste tocht naar zijn bestemming op Golgotha aldus: De poort die het dichtst bij de burcht was, was de tegenwoordige Damascuspoort, maar het was niet mogelijk daar dichtbij een plaats te vinden waar de kruisiging kon plaatsvinden, omdat daarbuiten zich de houtopslag van de stad bevond. Het is daarom waarschijnlijk dat Jezus weggeleid werd door de handelswijk, dat is door het Tyropoeondal, ergens niet ver van de tegenwoordige Kerk van het Heilig Graf, als we ons houden aan de opgravingen van Kathleen Kenyon. Het was buiten de stadsgrenzen en daar werd Jezus ter dood gebracht. Het pad waarover hij ging, ligt niet minder dan 15 tot 20 meter ónder de Via Dolorosa, zoals we die nu kennen; de puinlaag in het Tyropoeon is dikker dan op andere plaatsen in de stad. In de Excurs I is te lezen hoe Prof. Benjamin Mazar denkt over de mogelijke weg die Jezus gevolgd zou kunnen hebben naar Golgotha.

Hoe belangrijk de ontdekkingen van de archeologen, rondom de Tempelberg gedaan, ook zijn, men is nog steeds erg voorzichtig om definitieve conclusies te trekken over de plaats waar Pilatus over Jezus geoordeeld zou hebben. Daarom kan de eerste Statie van de kruisweg helaas nog niet met zekerheid vastgesteld worden. Er zouden nog meer archeologische bewijzen moeten worden aangevoerd om de plaats te kunnen vaststellen, waarvandaan Jezus vertrokken is op zijn laatste gang.

10. DE PLAATS VAN HET GRAF

De plaats waar Jezus gekruisigd werd, wordt gewoonlijk binnen de muren van de Oude Stad Jeruzalem aangewezen. Jezus werd in A.D. 32 als Jood ter dood gebracht, en binnen de muren van de stad mocht, in overeenstemming met de Joodse Wet, geen begrafenis plaatsvinden. Het probleem van de moderne archeologie is dus, de ligging vast te stellen van de muren in Jezus' tijd. M.a.w., is de plaats van Jezus' graf buiten de stadsmuren van die tijd?

Prof. Flusser merkt hierover op: We hebben het aan de opgravingen van Miss Kenyon te danken dat de betekenis van de Kerk van het Heilig Graf weer eens naar voren gehaald is. Tot dusver hadden we vast geloofd dat Golgotha, of de heuvel of rots waarop Jezus gekruisigd werd, beslist niet in die buurt kon zijn. Miss Kathleen Kenyon, de Engelse archeologe die opgravingen deed in de buurt van de Kerk van het Heilig Graf, in de jaren die aan de eenwording van Jeruzalem voorafgingen, ontdekte dat de funderingen van de z.g. „Tweede Muur” oostelijk lagen van de plaats waar de traditie Jezus' graf had gelocaliseerd.

Agrippa I (A.D. 41-44) was het, die de stadsmuren naar buiten verlegde en daardoor kwam het graf toen binnen de stad te liggen. Prof. Avi-Jonah legt deze ontdekking en de betekenis ervan voor onze beschouwingen aldus uit: Miss Kenyon groef tot op de harde onderlaag, op de open plek naast de Duitse Kerk, die dicht bij de Basiliek van het Heilig Graf ligt, iets ten oosten daarvan. Zij vond een greppel, waarin zich een mengsel van aarde en allerlei scherven bevond; de helft dateerde uit de 7e eeuw v. Chr., of de Israëlitische periode, de andere helft uit de eerste eeuw A.D. Dit was duidelijk een opgehoogde plek, die daarna gelijkgesteld was en voorbereid voor bouwwerkzaamheden binnen de stad ten tijde van de totstandkoming van Aelia Capitolina in de tweede eeuw en voor dat doel werd materiaal uit vroegere tijden gebruikt. Het is daarom waarschijnlijk dat het gebied van de Basiliek van het Heilig Graf in de periode van de Tweede Muur buiten de stadsmuren lag en pas binnen de grenzen daarvan kwam bij het bouwen van de Derde Muur in de tijd van Agrippa I.

Over andere mogelijke situeringen van de plaats van kruisiging voegt Prof. Avi-Jonah hier nog aan toe: Het is waar dat de burcht Antonia nog een andere „Deka”-poort had, aan de oostkant, maar die voerde regelrecht naar de Thaddeüs-poort van de Tempelberg, vlakbij het bad Bethesda en zo naar een stuk grond dat veel te dicht bij de Tempel lag om er kruisigingen te doen plaats hebben. Dus blijft ons niets anders over dan de route via het Tyropoeondal; dat zou betekenen: omhoog tot aan het handelscentrum, en dan de uitgang nemen door de Tweede Muur. Zoals ik al uitlegde, kwam deze buurt later binnen de stadsmuur, tijdens de regering van Agrippa I, maar toentertijd was het nog open terrein en dientengevolge zou het

toegestaan zijn daar te begraven. Dit is ook de langste weg, èn die welke het meest met de berichten in de evangeliën en de traditie overeenkomt.

De opstanding uit de dood

Prof. Flusser zegt over de betekenis van Jezus' graf voor de Christelijke gelovigen: Het verhaal over het graf en de gebeurtenissen die na de begrafenis plaatsvonden is buitengewoon belangrijk voor het geloof dat hij uit de dood opstond. Als bewijs voor zijn opstanding voeren de evangeliën niet alleen zijn verschijning aan zijn getrouwen aan, maar ook het feit dat het graf leeg bevonden werd, hoewel het na zijn begrafenis zorgvuldig gesloten was met een zware rollende steen. Er bestaat nogal wat twijfel over dit „Heilig Graf”, dat, zoals de Christelijke kerken aannemen, zich in de Basiliek van die naam bevindt. Men geeft dan als reden voor deze twijfel op dat het voor de Joden verboden was hun doden binnen de stadsmuren te begraven, en archeologisch onderzoek wijst er op dat het graf binnen de muren was.

Maar we hebben al opgemerkt dat volgens Miss Kenyon dit heilig graf ten tijde van Jezus' kruisiging buiten de muren lag. Als zij gelijk heeft, dan is de graftombe in de Basiliek misschien de werkelijke rustplaats van Jezus. Een andere plaats, die voor het graf van Jezus gehouden werd is het Graf van Gordon. Er is geen twijfel aan dat de ligging van dit graf in die tijd buiten de muren was.

Wanneer in die dagen een Israëliet begraven werd, dan werd zijn gebeente na enige tijd verzameld en in een beenderurn gelegd in datzelfde graf. Was het de bedoeling dit ook met Jezus te doen? Het zou kunnen zijn dat de graftombe een tijdelijke was; het was belangrijk om hem snel te kunnen begraven met het oog op de naderende sabbath en misschien was het de bedoeling het lichaam daar te laten rusten totdat de beenderen verzameld konden worden, of, als alternatief, het lichaam aan zijn familie kon worden overgedragen, om dan in Jezus' woonplaats ter ruste te worden gelegd.

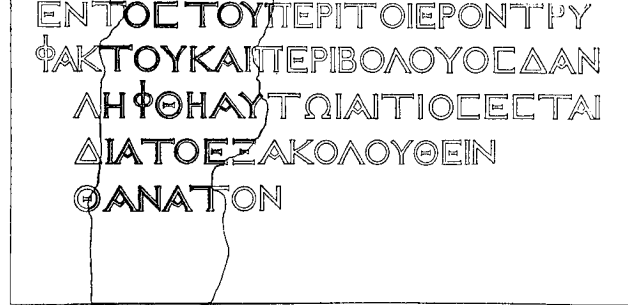
In elk geval, toen het nieuws de ronde deed dat het graf leeg was, waren de Joden geneigd te veronderstellen dat de discipelen van Jezus het lichaam gestolen hadden, zodat zij zouden kunnen verkondigen dat hun Messias uit de dood verrezen was. Deze verdenking wordt in het Mattheüs-evangelie beschreven (Matth. 28 : 13-15). Ik ben ervan overtuigd dat dit als een tegenbeschuldiging rondgestrooid werd, nadat het gerucht over het lege graf ontstond en dat het geen verder onderzoek verdient. Nu is het Johannes die ons op de meest betrouwbare manier over het graf van Jezus inlicht. Hij schrijft (Joh. 19 : 41-42): „En er was ter plaatse waar hij gekruisigd was een tuin en in de tuin een nieuw graf waarin nog nooit iemand bijgezet was. Dus vanwege de Joodse Dag van Voorbereiding en omdat het graf dichtbij was, legden zij Jezus daarin.” Van de twee hierop betrekking hebbende details is dit er een van, dat het graf dichtbij de plaats van kruisiging was. Dit kunnen we goed begrijpen, om de al eerder genoemde redenen en Johannes schrijft daar ook heel duidelijk over; Jezus werd dichtbij de plaats waar hij gekruisigd was begraven omdat het de avond voor de sabbath was en de begrafenis moest snel plaatsvinden; bovendien was deze begraafplaats misschien alleen maar als een tijdelijke bedoeld.

Het is moeilijk om de beschrijving van Johannes te doen overeenstemmen met die in

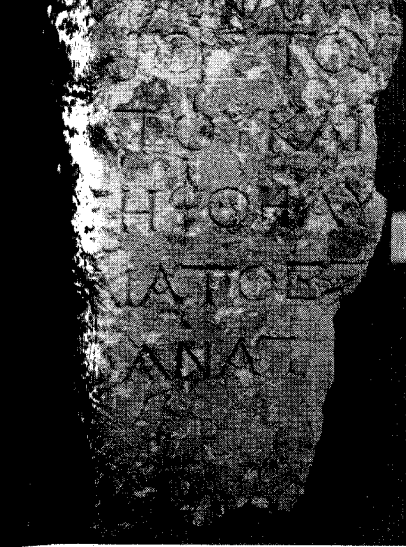
Mattheüs 27 : 60 en met het apocriefe evangelie van Petrus, namelijk dat dit de graftombe van Jozef van Arimathea zelf was. Want, waarom zou Jozef van Arimathea een graftombe nodig hebben vlak bij de plaats van kruisiging? Niettegenstaande dat, wij moeten toch serieus bereid zijn die mogelijkheid te onderzoeken en daarbij niet vergeten dat het alleen maar in het evangelie van Mattheüs staat.

Volgens het verhaal in de eerste drie evangeliën was het graf in een rots uitgehouwen; volgens Mattheüs, Lukas en Johannes was het een nieuw graf en nog niet gebruikt. Dat Mattheüs en Lukas hier overeenstemmen is een van de vele aanwijzingen die Lindsey's stelling versterken dat Mattheüs en Lukas niet teruggaan op „onze” Markus. Toen „onze” Markus zijn bron bewerkte, vergat hij eenvoudig te zeggen dat het graf van Jezus nieuw was.

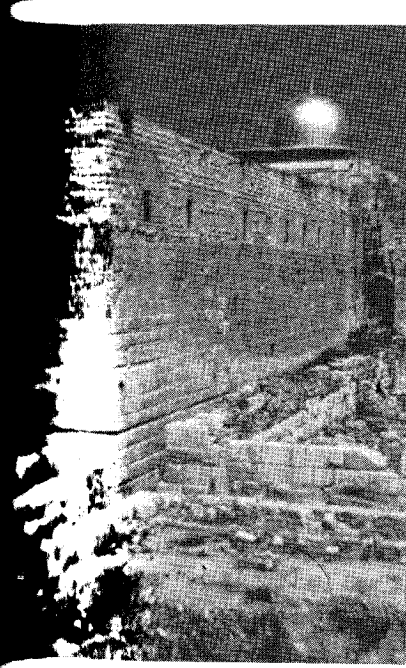
Zo eindigt dan onze verhandeling over Jezus in Jeruzalem. Wij hebben vele bekende en sommige tot nu toe onbekende feiten belicht. Wij hebben ons gerealiseerd hoeveel verder we kunnen komen als we van historische en archeologische bevindingen gebruik maken, als ook van de methode van tekst-kritiek. In de Christelijke wereld is het hoofdstuk over de laatste nachtwake van Jezus in Jeruzalem allereerst een zaak van geloof en opvoeding. Voor ons, Joden, het volk van Jezus, is het een ondeelbaar onderdeel van de kronieken van ons volk.

18a

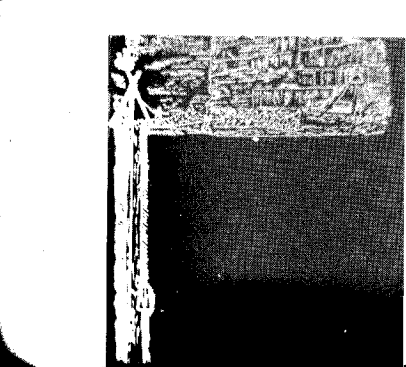

18

19

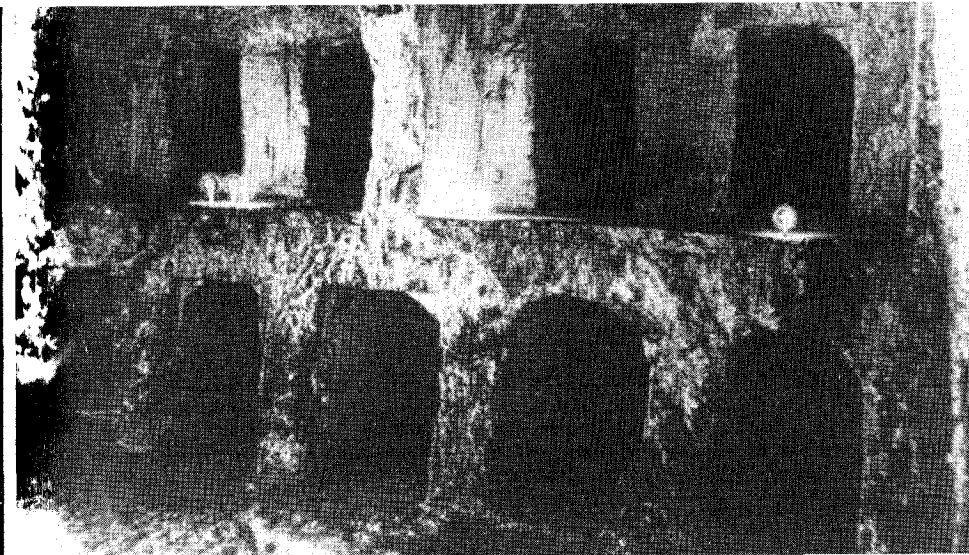
18 Zoals bij heiligdommen in de oudheid gebruikelijk was, bestond de Tempel in Jeruzalem uit verscheiden afdelingen en bestonden er voor het betreden van elk van die afdelingen aparte regelingen. Het Heilige-der-Heiligen mocht alleen door de Hogepriester betreden worden en dan nog slechts 1 maal per jaar, op de Grote Verzoendag. In de rest van de Tempel en in het priesterhof ervóór mochten slechts de priesters en, bij uitzondering voor bepaalde handelingen, de mannen zich ophouden. Vrouwen mochten niet verder komen dan het voorhof van de vrouwen, het buitenste hof van het tempelcomplex binnen de afscheiding. Het Tempelplein buiten de lage afscheiding was ook vrij terrein voor niet-Joden (de „gojim“). Het was hun streng verboden verder binnen te komen en de Romeinse overheid had op overtreding zware straffen gezet, zelfs de doodstraf. Wie van zo'n grensoverschrijding al verdacht werd, kon rekenen op de woede van de volksmenigte. Om incidenten te voorkomen, waren er plaquettes met opschriften aan het afscheidingshek bevestigd die niet-Joden waarschuwden niet verder te gaan. Een van die opschriften is in 1870 gedeeltelijk teruggevonden, zoals de foto toont. De volledige tekst luidde: „Een vreemdeling (d.i. niet-Jood) mag niet binnentreden binnen de grenzen van deze afscheiding rond de Tempel en het tempelhof. Wie betrapt wordt op overtreding zal voor de rechter worden gedaagd en ter dood worden veroordeeld.”

20

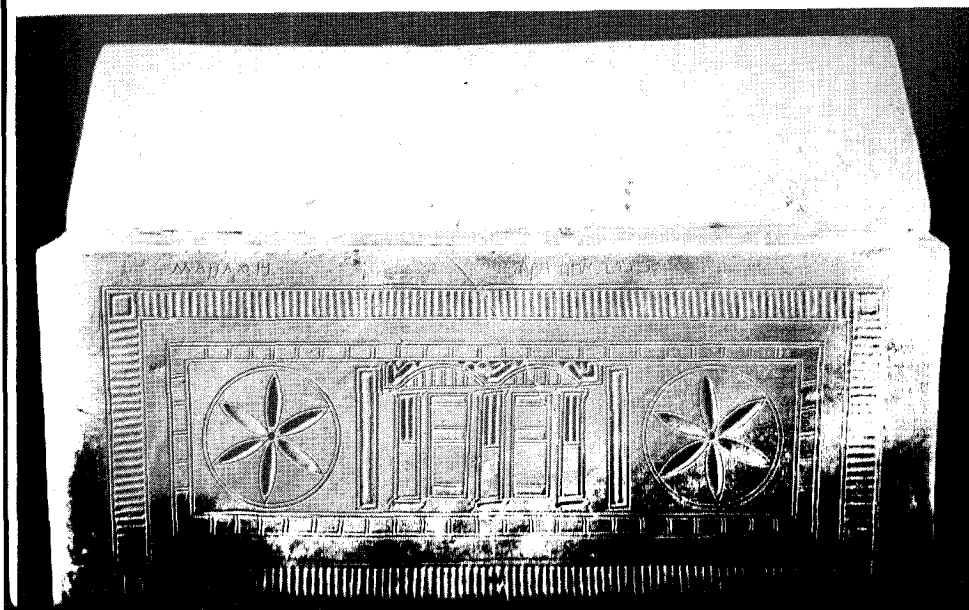
19 In de zuidwesthoek van het tempelplein zijn de Herodiaanse resten nog duidelijk te herkennen. De constructies op de voorgrond stammen uit een latere periode.

20 Om de fundamenteën van de Herodiaanse steunmuur van het tempelplein te bereiken groef de pionier van het onderzoek in Jeruzalem, Charles Warren, in het midden van de vorige eeuw mijnschachten rondom de Haram.

20 Ten noorden van de Oude Stad, in de wijk Sanhedria, vindt men de graven van het Sanhedrin. De grafkamers in deze wijk werden in het begin van de 17e eeuw ontdekt. In 1949 legde men 21 graven bloot; later vond men er bovenop een heuvel, die iets zuidelijker lag, nog 20. De opgravingen gaan echter nog verder. Grafkamers als deze werden meestal in steengroeven aangelegd, waarvan men het overige materiaal voor bouw elders had gebruikt. Zij dienden van ca. 150 v. Chr. tot ca. 70 na Chr. als begraafplaats voor de aanzienlijke families uit de stad, waarschijnlijk vooral voor leden van het Sanhedrin.

21 Het hier afgebeelde ossuarium is afkomstig uit een rotsgraf in Jeruzalem, dat met een rolsteen (vgl. afb. 19) was afgesloten. De kist is versierd met 2 rozetten en een afbeelding die een huisgevel suggereert. Links boven staat een inscriptie in het Grieks, „Marianne”; rechts staat in het Hebreeuws: „Mirjam, vrouw van Chezzekiah (Hizkia)”.

Excurs 1

RECENTE ARCHEOLOGISCHE ONTDEKKINGEN IN JERUZALEM MET BETREKKING TOT HET ONDERWERP VAN HET SYMPOSIUM

door Prof. Benjamin Mazar

Wanneer we de verslagen in de evangeliën accepteren, dan is Jezus, zoals Prof. Avi-Jonah aangetoond heeft, vanuit Galilea in Jeruzalem aangekomen via de Jordaan-vallei die zich langs vele Joodse nederzettingen uitstrekte tot aan Jericho. Vanuit Jericho ging hij op naar Jeruzalem. Alvorens Jeruzalem binnen te gaan, trok hij door twee Joodse gehuchten – Bethanië (nu El-Azaryeh) en Bethfagé op de Olijfberg. Vanaf de Olijfberg daalde hij, op een ezel gezeten, af naar de beek Kidron, samen met zijn discipelen.

Om de Tempelberg te bereiken moesten zij van de beek Kidron uit omhoog klimmen tot een poort in de Oostelijke stadsmuur, naar alle waarschijnlijkheid dichtbij Qeren Ophel („de hoorn van Ophel”), niet ver van de zuidoosthoek van de Tempelberg. Deze poort leidde, dat is zeker, naar een deel van de Benedenstad, ons uit Flavius Josephus bekend als Ophlas, en uit de Bijbel als Ophel. Kort geleden vonden we, ten zuiden van de Zuidelijke Muur, monumentale trappen waarlangs de mensen vanuit de Benedenstad omhoog gingen tot aan de geplaveide straat die voor de twee poorten in de Zuidelijke muur van het gebied van de Tempelberg loopt, de Hulda-poorten die in de Misjna genoemd worden, Tractaat Middot, I, 3.

De monumentale trappen voor de westelijke Hulda-poort – de „Dubbele Poort” – zijn heel indrukwekkend: voor een deel zijn ze in tamelijk goede conditie bewaard gebleven met nog sporen van een geplaveid plein er tegenover en dat was klaarblijkelijk de ontmoetingsplaats voor de stromen pelgrims, die daar samenkwamen voordat zij het gebied van de Tempelberg binnengingen. Dus ook Jezus moest de dertig treden omhooggaan die van het plein leidden naar de geplaveide straat voor de Hulda-poorten. Josephus beschrijft in detail de Koninklijke Zuilengang door Herodes in de vorm van een basilica gebouwd boven het zuidelijk deel van de buitenste hof van de Tempelberg, langs de hele lengte van de Zuidelijke Muur; hij beschrijft het als „een onderneming die meer dan iets anders onder de zon het waard is vermeld te worden” (*Joodse Oudheden*, XI, 411-416).

Via de twee Hulda-poorten, door passages die onder de koninklijke zuilengang lagen, kon men de binnenste hof van de Tempelberg binnengaan. Zoals de Misjna vertelt: „de twee Hulda-poorten van het zuiden dienen als ingang en als uitgang.” Het is daarom mogelijk dat de evangeliën bedoelden te zeggen dat Jezus het gebied van de Tempelberg binnenging door een van de Hulda-poorten, waarschijnlijk de oostelijke Hulda-poort, die als de „Driedubbele poort” bekend stond, aangezien „allen die de Tempelberg binnengaan daar van rechts binnenkomen, er rond omheen gaan en naar links er uit gaan” (Middot, I, 3).

Als de beschrijving in de evangeliën ons toestaat om met enige zekerheid de plaats binnen de Tempelberg aan te wijzen waar Jezus de tafels van de geldwisselaars omverwierp en de kramen van de duivenverkopers, dan kunnen we moeilijk aannemen dat dit gebeurde in een van de binnenhoven van het tempelcomplex. Het lijkt waarschijnlijker dat de evangelisten aan de Koninklijke Zuilengang dachten, die, hoewel in Herodes' tijd een deel van de ruimte om de tempel was, toch een op zichzelf staand geheel vormde.

Zoals het in de loop der tijd bij de opgravingen ten westen en ten zuiden van de Tempelberg duidelijk werd, was de enige poort die toegang gaf tot de Zuilengang in de Westelijke Muur gebouwd en daar vandaan ging het omhoog, vanaf de brede geplaveide straat de monumentale trappen op.

Het wordt ook duidelijk dat er in de nabijheid van „Robinsons Boog” een van de belangrijkste markten van Jeruzalem was, waarschijnlijk de *Beneden-Markt*, d.i. de markt van de Benedenstad, die zich voornamelijk in het Tyropoeondal bevond. We moeten nog vermelden dat de vier ruimten in de pijler die Robinsons Boog in het westen ondersteunde, met openingen naar de straat waarvan we spraken, in feite winkels waren die benodigdheden voor de tempelbezoekers verkochten. En het is ook niet onmogelijk dat de Koninklijke Zuilengang (gebouwd in de vorm van een basilica met een gangpad in het midden en twee zijbeuken) bedoeld was als centrum voor de handel die verband hield met het tempelritueel. Dáár kon ook vreemd geld, en speciaal Romeins geld, ingewisseld worden voor munten van Jeruzalem.

Vondsten als de stukken van een stenen gebruiksvoorwerp dat in de ruïnes opgegraven is, met het woord „Qorban” (offer) in Hebreeuwse letters er op, en een afbeelding, ondersteboven, van wat óp twee duiven lijkt, kunnen in dit verband direct van toepassing zijn; deze scherven konden iets te doen hebben gehad met het offer van zwangere vrouwen (Leviticus 12 : 5) of van lijdens aan nachtelijke verontreiniging (zaadvloeiing) (Leviticus 15 : 14). De veronderstelling van Gustav Dalman (die men nu verlaten heeft) lijkt waarschijnlijk – dat de Koninklijke Zuilengang niets anders was dan de plaats van de „winkels” (hanuyot) en daarom niet in de onmiddellijke nabijheid van de Tempelberg kon zijn, waar het Sanhedrin 40 jaar voor de verwoesting van de tweede tempel naar werd overgeplaatst.

We moeten ook de geplaveide straat nog noemen die van de zuidelijke punt van de Tempelberg helemaal langs de zuidelijke muur liep, tot aan de Hulda-poorten en het geplaveide plein ten zuiden daarvan. Een fragment van de hoeksteen van de zuidwestelijke hoek van de muur werd aan de westkant van die straat gevonden, met van binnen een holte waarin een man zou kunnen staan om uit te kijken op de beneden- en bovenstad van Jeruzalem. Op de gladde rand van die nis was in kolossale letters gegraveerd: „Le'beth hatteqia le' har” . . . (naar de plaats van het bazuingeschal, om aan te kondigen).

Dit is duidelijk een aanwijzing voor de plaats waar een priester iedere avond voor de sabbath de bazuin liet klinken om het begin van de sabbath aan te kondigen en 24 uur later het einde: de eerste bazuinstoot was om de mensen te vragen met hun werk op te houden en de tweede om hun werk te hervatten (*Joodse Oorlogen*, IV, 582).

Ik neem aan dat de bedoeling van de evangelisten bij het vertellen van Jezus' daad in de tempel is te verklaren dat Jezus naar Ophel kwam en daarvandaan verder ging langs de weg die parallel loopt met de hele lengte van de Zuidelijke Muur, tot aan de verbinding met de hoofdweg die parallel liep met de Westelijke Muur. Hij zou dan de trappen beklimmen hebben die naar de Koninklijke Zuilengang voerden, waar gehandeld werd in waren die voor tempelgebruik bestemd waren en waar ook een plaats gereserveerd was voor het toespreken van de menigten mensen die in de Zuilengang samenkwamen.

HET TESTIMONIUM FLAVIANUM. JOSEPHUS' WOORDEN OVER JEZUS HERONTDEKT

door Prof. David Flusser

In het begin van onze verhandeling spraken we over de passage in de *Joodse oudheden* van Flavius Josephus, waar over Jezus gesproken wordt. De meeste geleerden hebben terecht onderkend dat deze zin in zijn actuele vorm nooit door de Joodse historicus geschreven kon zijn, maar door een Christen is ingevoegd. Of, als een andere mogelijkheid, deze zin is wel door Josephus geschreven, maar is herschreven door een Christen. Wij namen dat laatste aan.

Onze veronderstelling is nu door een heel belangrijke ontdekking bevestigd; de originele passage van Josephus werd, in een oude Arabische vertaling, ontdekt door Prof. Shlomo Pines van de Hebreeuwse Universiteit in Jeruzalem.¹ De tekst staat in een historisch werk uit de tiende eeuw, in het Arabisch geschreven door de Christen Agapius. Prof. Pines denkt dat het heel waarschijnlijk is dat Agapius de passage vertaalde vanuit een verloren Syrisch origineel, waarvan de uiteindelijke bron een vroeg exemplaar was van de Kerkgeschiedenis, geschreven door de kerkvader Eusebius.²

Verschillende geleerden hebben al opgemerkt dat dit werk diverse keren herschreven en bewerkt is door de schrijver. De eerste bewerking is, naar verondersteld wordt, in het jaar 311 geschreven en de definitieve bewerking is uit het jaar 324 of 325. Eusebius was Bisschop van Caesarea in Palestina en had toegang tot de beroemde Christelijke bibliotheek aldaar. Daar kon hij gemakkelijk een manuscript van Josephus vinden, waarin de passage over Jezus in de originele vorm bewaard was gebleven; hij zou het in een van de vroege bewerkingen van zijn Kerkgeschiedenis tussengevoegd kunnen hebben en vandaar kon het in het Syrisch vertaald zijn en van het Syrisch in het Arabisch. In de definitieve versie van zijn Kerkgeschiedenis komt het Testimonium Flavianum in de latere, gechristianiseerde formulering voor. Dit feit valt gemakkelijk te verklaren; Eusebius kon deze passage, zeker ook in de tegenwoordige, herschreven vorm in de Bibliotheek van Caesarea vinden, in handschriften van de Joodse Oudheden van Josephus; hij verbeterde die en maakte er een meer orthodox-Christelijke weergave van. We kennen nog een interessant, gelijkloidend verhaal bij Eusebius; in zijn verhandelingen die hij vóór het Concilie van Nicea schreef, haalt hij altijd Mattheüs 28 : 19 aan in de originele bewoordingen, zonder de drieënheidsformule. Omdat hij na het Concilie ervan verdacht werd niet rechtzinnig te zijn, noemde hij later bij aanhaling van deze tekst altijd de drieënheidsformule er bij. Zoals we al zagen, de eerste editie van de Kerkgeschiedenis werd vóór het Concilie geschreven en de definitieve kwam na het Concilie klaar. Dus bestaat de mogelijkheid dat als Eusebius Josephus' woorden over Jezus in zijn vroegere editie (of edities) in hun originele vorm aanhaalt, hij later, omdat er ernstige verdenkingen gerezen waren over zijn Christelijk geloof, deze originele tekst, als voorzorgsmaat-

regel, verworpen heeft, en dat hij toen begon de meer orthodoxe versie van het Testimonium Flavianum te gebruiken. Maar de pas weer ontdekte tekst is belangrijker dan veronderstellingen. We geven de tekst hier weer in de vertaling van Prof. Pines, samen met de tussengevoegde en aangepaste Christelijke tekst.

Weergave van de Arabische tekst

In die tijd was er een wijs man, die Jezus werd genoemd. En zijn gedrag was goed en hij stond als deugdzaam bekend (*een andere lezing*: zijn onderwijs was voortreffelijk).

En vele mensen onder de Joden en onder andere volken werden zijn discipelen. Pilatus veroordeelde hem tot de kruisdood. En zij die zijn volgelingen geworden waren, lieten dit discipelschap niet varen. Zij vertelden dat hij aan hen verschenen was, drie dagen na de kruisiging en dat hij in leven was; dientengevolge dacht men dat hij de Messias (de Christus) was, over wie de profeten wonderen verhaald hebben. En de mensen die zich naar hem Christen noemen, zijn tot op deze dag nog niet verdwenen.³

Weergave van de Griekse tekst

In die tijd leefde Jezus, een wijs man, als men hem inderdaad een man hoort te noemen. Want hij was iemand die verbazingwekkende daden verrichtte en hij was een leraar van mensen die de waarheid graag aannemen. Hij bekeerde veel Joden en velen van de Grieken. Hij was de Messias. Toen Pilatus, nadat hij hem door mensen van het hoogste aanzien onder ons had horen beschuldigen, hem tot de kruisdood veroordeeld had, hebben zij die hem als eerste lief hadden gekregen, dit niet opgehouden te doen. Op de derde dag verscheen hij aan hen, weer tot leven gewekt. Want de profeten hadden dit en tienduizenden andere wonderen al over hem voorspeld. En de groep Christenen, mensen die zich zo naar hem noemen, is tot op heden nog niet verdwenen.

Het is niet onze taak om aan te tonen waarom de Arabische weergave van Josephus' woorden over Jezus een vertaling zou kunnen zijn van een door Josephus geschreven tekst, terwijl de Griekse tekst heel zeker door een Christen bewerkt is; voordat de ontdekking gepubliceerd werd, was het niet mogelijk om te zien hoe knap de „kerstening” van de Joodse tekst was – zelfs een van de meest overtuigend-Christelijke zinnen van deze passage is geworteld in het Joodse origineel.

In de Griekse tekst over Jezus wordt gezegd dat hij „een wijs man was, als men hem inderdaad een man hoort te noemen”. De originele bewoording (in overeenstemming met de Arabische tekst) luidt: „In die tijd was er een wijs man, die Jezus genoemd werd”. Het is ook interessant om te zien dat op die punten waar de originele tekst van Josephus afwijkt van de historische werkelijkheid, deze ook verschilt van de verklaringen van de evangeliën. Josephus zegt, zowel in de Arabische versie als in de Griekse tekst, dat „velen onder de Joden en de andere volken werden zijn (Jezus') discipelen”. Volgens de evangeliën waren alle discipelen Joden en dit is zonder twijfel historisch juist. Josephus schreef zijn *Joodse oudheden* vijftig jaar na de kruisiging en wist van het bestaan van een menigte niet-Joodse Christenen en ging daarom uit van de veronderstelling dat Jezus tijdens zijn leven vele niet-Jo-

den tot zijn discipelen maakte.⁴ Uit de evangeliën is bekend dat Jezus door Pilatus als „Koning der Joden” ter dood gebracht werd. Deze aanklacht was stellig gebaseerd op de geruchten, die waarschijnlijk ontstaan waren door wat Jezus over zijn eigen missie dacht, dat hij de Messias was, en voor de Romeinen betekende een Messias een man die er op uit is Koning der Joden te worden. Het is onwaarschijnlijk dat Jezus zulke politieke aspiraties had, maar de verdenking, dat hij zelf dacht de Messias te zijn, was heel zeker de hoofdoorzaak voor zijn dood door Romeinse handen. Hiervan is in de passage van Josephus niets te vinden, hij spreekt over het geloof in Jezus als Messias in een heel ander verband. In de Arabische versie staat dat „de discipelen dachten dat Jezus de Messias moest zijn, over wie de profeten wonderen verhaald hebben, omdat zij geloofden dat hen drie dagen na de kruisiging een levende Jezus verschenen was”. Dit betekende dat voor Jezus’ discipelen zijn verschijning na zijn dood het uiteindelijke bewijs was voor zijn Messias-zijn. Ook hier weer zijn de veranderingen, door de hand van een Christen in onze Griekse Josephus aangebracht, veelzeggend. In de Griekse tekst lezen we eenvoudig dat de weer tot leven gewekte Jezus aan zijn discipelen verscheen en niet dat zij *vertelden* dat hij hun verschenen was.

Volgens de Arabische tekst lezen we dat men dacht dat Jezus de Messias was, terwijl we in de Griekse tekst alleen maar lezen: „Hij wàs de Messias.” Ook is de zin over Jezus’ Messias-zijn door de hand van de Christelijke schrijver uit elkaar gehaald: hij zet de zinsnede dat Jezus „de Messias was” vóór dat hij Pilatus noemt en verandert dan het eind van de zin op een manier zoals dat met het Christelijk denken overeenkomt, n.l.: „want de profeten van God hadden dit en tienduizenden andere wonderen over hem (d.i. over Jezus) geprofeteerd.”⁵

Vóór Prof. Pines’ ontdekking kon niemand zich indenken dat deze verklaring van de Christenen zijn oorsprong had in een vindingrijk hergroeperen van het origineel, waar alleen maar stond dat „men dacht dat Jezus de Messias was, over wie (n.l. de Messias) de profeten wonderen verhaald hebben”. Het valt niet te ontkennen dat dit een sterke vereenvoudiging is van de Bijbelse Messias-gedachte en het is zelfs mogelijk dat Josephus bewust alleen het bovennatuurlijke aspect van de Joods-Messiaanse verwachtingen onderstreepte en de politieke betekenis ervan achterhield. In de *Joodse oorlogen* (VI, 312-313) gaat hij zelfs zo ver om een Bijbelse messiaanse profetie (waarschijnlijk Genesis 49 : 10) zo te interpreteren alsof die op Keizer Vespasianus betrekking zou hebben: „Maar hetgeen hen (de Joden) meer dan iets anders tot oorlog aanspoorde was een dubbelzinnige Godsspraak die in hun Heilige Schriften gevonden werd, waaruit bleek dat in die tijd iemand uit hun eigen land heerser over de wereld zou worden. Zij begrepen hieruit dat die iemand van hun eigen ras zou zijn en velen onder hun wijze mannen kwamen hierdoor op een dwaalspoor. In werkelijkheid betekende het echter de heerschappij van Vespasianus, die op Joodse grond tot keizer werd uitgeroepen.” Hieruit blijkt in welke mate Josephus bereid was om het politieke aspect van Joods-Messiaanse hoop en elke nadruk op de bovennatuurlijke kant van de Joods-Messiaanse gedachte te ontkennen. Zodoende is zijn weglating van de politieke betekenis ervan in deze passage helemaal in overeenstemming met de algemene tendens van zijn geschriften.

Dus is het mogelijk dat hij wel wist dat Jezus door Pilatus ter dood gebracht was als iemand die voorgaf de Messias te zijn, maar dat hij om politieke redenen dit feit niet vermeld heeft en omdat hij een goede indruk had van Jezus en niet de indruk wilde wekken dat hij mogelijk een rebel tegen Rome was. Maar het kan ook zijn, dat Josephus eenvoudig niets wist over de tegen Jezus ingebrachte beschuldiging dat hij „de Koning der Joden” zou zijn, en daarom dit feit niet vermeldde.

Zelfs vóór de publicering van Prof. Pines’ artikel hadden we kunnen vermoeden dat Josephus, als hij over Jezus spreekt, het feit zou noemen dat hij de Messias was (in het Grieks: Christos). Later (in *Joodse oudheden*, XX, 200) als hij over de gewelddadige dood van Jezus’ broeder Jacobus spreekt, noemt hij hem „de broeder van Jezus, die de Christus genoemd werd”.⁶ Dus, als hij over Jezus zelf sprak, zei hij duidelijk dat men geloofde dat Jezus de Christus was (in het Hebreeuws: Messias). Deze woorden vinden we zowel in de Griekse tekst als in de Arabische versie, maar terwijl de door een Christen bewerkte Griekse tekst verklaart dat Jezus de Messias is, zegt de Arabische versie slechts dat zijn discipelen geloofden dat hij de Messias was. Maar het was voor Josephus ook min of meer noodzakelijk om te vermelden dat Jezus door zijn volgelingen „de Christus” genoemd werd, zelfs als deze verwijzing sommigen onder zijn lezers herinnerde aan de politieke gevolgtrekking van de Joods-Messiaanse hoop, iets dat Josephus heel zeker wilde vermijden; als gevolg van de vervolgingen onder Nero waren de Christenen welbekend en het was ook bekend dat deze sekte in Judea ontstaan was. Dus kon Josephus, bij het opschrijven van de geschiedenis van de Joden, tot aan de revolutie tegen de Romeinen er niet omheen, Jezus te vermelden; hij moest ook uitleggen waarom Jezus genoemd werd: Jezus Christus, omdat hieruit de naam van de sekte ontstaan is, de Christenen: „en de mensen die zich naar hem Christen noemen zijn tot op deze dag nog niet verdwenen”.

Een van de belangrijkste bewijzen dat de tekst van de Arabische versie de originele is, is dat de aanklacht tegen de Joden, dat zij Pilatus aangezet hebben om Jezus te kruisigen, er niet in voorkomt, terwijl we in de Griekse tekst lezen dat „Pilatus hem, nadat hij hem door mensen van het hoogste aanzien onder ons had horen beschuldigen, tot de kruisdood veroordeelde”. Dit, met nog andere punten, verleent aan de Arabische tekst een grote waarde, en het is ondenkbaar dat de aanklacht van de Joodse leiders tegen Jezus door de Christenen achterwege zou zijn gelaten, terwijl het gemakkelijk te verklaren is dat deze aanklacht door de hand van een Christelijk schrijver in de originele tekst van Josephus tussengevoegd werd. Hieruit bleek dat in de Arabische versie geen reden te vinden is, waarom Jezus door Pilatus gekruisigd werd,⁷ terwijl dat feit wel in de Griekse tekst voorkomt, n.l. als gevolg van de beschuldigingen door de Joodse leiders. Josephus vermeldt niet dat Jezus ter dood gebracht werd als „Koning der Joden”, misschien met opzet niet, of omdat hij het niet wist. We zagen dat in de Arabische versie van Josephus’ tekst geen spoor te vinden is van hergroepering of herschrijving ervan, maar de mogelijkheid bestaat wel dat een Christelijk schrijver een onaangename zin van Josephus over Pilatus’ motief Jezus te kruisigen gewoon weggelaten heeft.⁸ We kunnen wel raden wat dit motief was, als we Josephus’ woorden over Jezus in de Arabische versie vergelijken met wat hij schrijft over Johannes de Doper (*Joodse oudheden*, XVIII, 116-119):

Josephus over Johannes de Doper:

Johannes was een goed mens en hij had de Joden aangespoord om rechtvaardig te leven . . .

Toen er zich ook nog veel anderen voegden bij de menigten om hem heen, omdat ze door zijn preken in hoge mate aangespoord werden, maakte Herodes zich ongerust. Welsprekendheid die zo'n grote uitwerking op de mensen had, zou tot een of andere vorm van opstand kunnen leiden, want het leek er op dat Johannes hen tot alle mogelijke daden zou kunnen brengen. Herodes besloot daarom om eerst toe te slaan en zich van hem te ontdoen, voordat zijn actie tot een opstand zou leiden, liever dan te wachten tot er een catastrofe ontstond en hij daardoor in een moeilijke situatie verstrikt zou raken en dan pas de vergissing zou inzien . . .

Johannes werd ter dood gebracht.

Josephus over Jezus:

In die tijd was er een wijs man die Jezus genoemd werd. Hij gedroeg zich goed en stond als deugdzaam bekend (of: zijn onderwijs was bijzonder). En veel mensen onder de Joden en de andere volken werden zijn discipelen.

Pilatus veroordeelde hem tot de kruisdood.

Josephus wilde Johannes de Doper, over wie hij met veel lof gesproken had, niet afschilderen als een man die de mensen welbewust tot rebellie tegen Herodes Antipas wilde aanzetten.

Hij zegt alleen, dat Herodes, toen hij het grote succes van Johannes zag, ongerust werd en vreesde dat er een opstand zou kunnen ontstaan, omdat het er op leek dat Johannes de menigte wel tot van alles kon brengen. Dus besloot hij eerst toe te slaan, voordat Johannes' invloed tot een opstand zou kunnen leiden en liet hem ter dood brengen. Zoals we zien, preekt Josephus Jezus ook, en schreef over de velen die zijn discipelen werden. Na deze zin lezen we, nogal abrupt, dat „Pilatus hem (Jezus) veroordeelde tot de kruisdood”. Aldus is het mogelijk dat Josephus in ongeveer dezelfde termen schreef over de oorzaak van Jezus' terdoodbrenging, als die hij gebruikte om de dood van Johannes de Doper te beschrijven. Omdat vele mensen volgelingen van Jezus werden, vreesde Pilatus dat dit tot een opstand zou kunnen leiden en besloot eerst toe te slaan. Zo'n betoog, wat Josephus in een paar woorden zou kunnen samenvatten, zou voor de Christelijke lezer onverdraaglijk zijn, omdat, hoewel Josephus zeker niet schreef dat Jezus een rebellie tegen de Romeinen wilde ontketenen – zijn tekst geeft juist het tegenovergestelde weer – zelfs de vermelding alleen van het feit dat Pilatus Jezus ter dood bracht omdat hij een mogelijke opstand van Jezus' aanhangers vreesde, de loyaliteit van de tegenwoordige Christenen ten

opzichte van Rome hogelijk verdacht zou kunnen maken. Dus is het wel zeker dat wanneer Josephus het feit noemde (zoals hij dit in het geval van Johannes de Doper deed) dat Pilatus Jezus ter dood bracht omdat hij vermoedde dat de invloed die Jezus had, zelfs tegen de wil van Jezus, tot rebellie zou kunnen leiden, een dergelijke gedachtengang bij Pilatus spoedig uit de originele tekst verwijderd zou zijn. Zelfs wanneer deze veronderstelling juist is, betekent dat nog niet dat zo'n redenring door Pilatus historisch vaststaat. Maar het is van belang om het te vergelijken met een zelfde soort overweging – in dit geval door de Hogepriester Kajafas – in het Johannes-evangelie (11 : 47-53): „De overpriesters en de Farizeeën riepen de Raad bijeen. ‘Welke actie zullen wij ondernemen?’ zeiden ze. ‘Deze man doet vele tekenn. Als we hem zo zijn gang laten gaan, zal de hele bevolking in hem geloven. Dan zullen de Romeinen komen en ons onze tempel en ons volk ontnemen.’ Maar een van hen, Kajafas, die dat jaar Hogepriester was, zei: ‘U gebruikt Uw verstand niet, het is meer in Uw belang dat één mens sterft voor het volk, dan dat het hele volk verloren gaat.’” Johannes had dit verhaal zeer waarschijnlijk uit zijn Joods-Christelijke bron.¹⁰ Volgens dit verhaal zag de Hogepriester in Jezus' succes bij het volk een werkelijk gevaar voor de natie en voor de tempel; als Jezus nog meer volgelingen zou krijgen, zou dat tot een tussenkomst door de Romeinen kunnen leiden. Zoals we zagen schreef Josephus dat „velen onder de Joden en andere volken zijn discipelen werden”. Vervolgens schreef hij: „Pilatus veroordeelde hem tot de kruisdood”. We veronderstellen dat een wellicht korte zin, die wat Josephus schreef over Jezus' succes met Pilatus' veroordeling verbond, (zoals hij dat ook deed bij het verslag over Johannes de Doper) door een Christen die het stuk heeft overgeschreven er uitsgelaten werd, n.l. dat de grote aanhang die Jezus verkreeg, Pilatus' achterdocht opwekte en aldus tot zijn dood leidde. Deze zelfde mogelijkheid schemert door in de vrees van de Hogepriester in het Johannes-evangelie. Hierdoor wordt onze veronderstelling nog meer versterkt en als Josephus werkelijk geschreven heeft dat Jezus' succes de oorzaak werd van Pilatus' tussenkomst, omdat hij moeilijkheden vreesde, dan zou Pilatus' daaruit volgende overweging een reële historische mogelijkheid zijn.

En we moeten ook niet vergeten wat wij uit de evangeliën weten, en wat Josephus niet wist of niet wilde weten, n.l. Pilatus' spot over Jezus, „de Koning der Joden”, en de bespottung door de Romeinse soldaten, en het opschrift op het kruis. Hieruit blijkt dat Pilatus wist dat de beweging rond Jezus een messiaanse was; vanwege het politieke element van Joods-Messiaanse hoop zou zo'n beweging makkelijk tot rebellie tegen Rome kunnen leiden, eerder dan tot een eenvoudige religieuze opleving. Om zulke gevaren voor het keizerrijk te voorkomen, heeft hij Jezus ter dood veroordeeld. Prof. Pines heeft het originele Testimonium Flavianum herontdekt, het oudste geschrift waarin over Jezus door een niet-Christen geschreven wordt, een oud getuigschrift over Jezus geschreven, door een Jood. Voor de dialoog tussen Christenen en Joden is het zeker van belang dat de tussengevoegde zin bij Josephus, die over de schuld van de Joodse leiders spreekt aan Jezus' dood, in de meer originele tekst, zoals die in de Arabische versie te lezen is, ontbreekt. Het is ook interessant om te zien dat Josephus' waardering voor Jezus erg positief is; zoals we ook weten dat hij een hog

dunk over Johannes de Doper had. Josephus was heel beslist geen Christen; hij zegt dat de discipelen *verhaalden* dat Jezus drie dagen na zijn kruisiging aan hen verscheen en dat men *dacht* dat hij de Messias was.

Maar is het ook mogelijk dat Josephus' vriendelijke houding ten opzichte van Johannes de Doper en Jezus veroorzaakt wordt door vriendschapsgevoelens die tussen hem en de Christenen onder zijn tijdgenoten bestonden?

Noten

1. Een Arabische versie van het *Testimonium Flavianum* en de gevolgtrekkingen daaruit, door Shlomo Pines, Jeruzalem 1971, Israëlsche Academie van Wetenschappen.
2. Zie over verschillen in de versies bij Eusebius: A. von Harnack, *Geschichte der altchristlichen Literatur bis Eusebius*, deel II, Die Chronologie, band 2, Leipzig, 1958, blz. 111-115; O. Bardenhever, *Geschichte der altkirchlichen Literatur*², Band III, blz. 250-251, Darmstadt 1962.
3. Voor de laatste twee zinnen, zie Pines, blz. 38.
4. De mogelijkheid bestaat natuurlijk, dat Jezus' niet-Joodse volgelingen, genoemd in de Arabische versie, die overeenkomen met de Grieken in de Griekse vertaling van Josephus, er door een Christen in een vroeger stadium van het *Testimonium Flavianum* tussengevoegd zijn. Echter, omdat de vermelding van de niet-Joden ook als een vergissing van Josephus uitgelegd kan worden en omdat deze niet-Joodse volgelingen van Jezus niet in de evangeliën voorkomen, lijkt het juister aan te nemen dat Jezus' „volgelingen uit andere volken” ook in het origineel door Josephus werden genoemd.
5. De zin „deze en tienduizenden andere wonderen” komt ook nog voor in een ander verband, in Philo, *Wetten* III, 188.
6. In het Nieuwe Testament is de titel „Christus” soms al een tweede naam geworden. Zie Ferdinand Hahn, *Christologische Hoheitstitel*, Göttingen, 1964, blz. 218-225.
7. Volgens Tacitus (*Annales* XV, 44,4) werd Jezus klaarblijkelijk door Pilatus ter dood gebracht omdat hij de grondlegger was van een gevaarlijk bijgeloof: Auctor nominis eius (i.e. Christiani) Christus Tiberio imperitante per procuratorem Pontium Pilatum supplicio affectus erat; repressaque in praesens exitiabilis superstitio rursus erumpebat . . .
8. Dit, en de voorlopige conclusie, wordt gesuggereerd door Channa Safrai. Als we het bij het juiste eind hebben, dan was de zin al uit het *Testimonium* geschrapt voordat het door een andere Christen werd overgeschreven.
9. Waar mogelijk, noemt Johannes de overpriesters bij voorkeur samen met de Farizeeën (7 : 32, 7 : 45, 11 : 47, 11 : 57, 18 : 3).
10. Zie hoe Johannes 11 : 52 de typisch Joodse opvatting van het vorige vers corrigeert!

Aanvullende noot

In het licht van de originele woorden van Josephus over Jezus is het interessant om te lezen wat R. P. Fortma schreef in zijn onlangs verschenen boek (*The Gospel of Signs*, Cambridge 1970, pag. 228) over de betekenis van de verondersteld Joods-Christelijke bron van het Johannes-evangelie: „De bron bevestigt eenvoudig dat Jezus de Christus is, zoon van God . . . Zijn wonderen worden eenvoudig verteld om de tekenen van zijn Messiaanse status te wettigen.” Het is goed, die uitspraak zorgvuldig te vergelijken met Josephus' woorden over Jezus: „Men dacht dat hij de Messias was (de Christus) over wie de profeten wonderen verteld hebben.”

Excurs 3

ANTROPOLOGISCHE OBSERVATIES ROND EEN GEVAL VAN KRUISIGING IN JERUZALEM

Ontleend aan het rapport van Prof. N. Haas, Afdeling Anatomie, Hadassah-Faculteit voor Geneeskunde, Hebrew University. Het rapport verscheen in het *Israel Exploration Journal*, Vol. 20, nos. 1-2, Jerusalem 1970.

In 1968 werden in drie grafspelonken bij Giva'at ha-Mivtar, ten noorden van de Oude Stad, op ca. 2,5 km van de Tempelberg en 1,5 km van het zogenoemde „Graf van Gordon”, 15 ossuaria (kistgraven) van kalksteen gevonden. Uit de beenderen van vijf van de overledenen kon worden afgeleid dat zij een gewelddadige dood waren gestorven, één van hen met name als gevolg van kruisiging. De ouderdom van dit skelet schijnt terug te gaan op de periode van Jezus' leven op aarde en de man is gestorven op ongeveer dezelfde leeftijd als Jezus.

De anatomische en historisch-antropologische waarnemingen bevestigden, dat de beenderen bewust in een bepaald patroon waren gegroepeerd, hetgeen zich laat verklaren uit het feit, dat als regel een herbegravenis volgde. Dat wil zeggen, dat het lichaam eerst in het rotsgraf was gelegd, waarna later, als de ontbinding van het lichaam was voltooid, de beenderen werden verzameld om opnieuw begraven te worden in een ossuarium.

Gegevens over de gekruisigde

Het skelet van de gekruisigde is dat van een man van ca. 24-28 jaar oud, met een lichtelijk langwerpig hoofd. Plagiocefalisch type; de gezichtsschedel wijst op regelmatige, slanke trekken; het onderste deel van het gelaat driehoekig van vorm; stevige kin; lange, gebogen neus; het rechter jukbeen iets geprononceerder dan het linker. Lengte van de man: 167 cm. De beenderen van de ledematen zijn slank en gaaf.

Beide hielbeenderen vertoonden een gat als gevolg van doorboring met een grote ijzeren nagel; de scheenbenen van beide benen waren opzettelijk, niet per ongeluk, gebroken. Deze gegevens wijzen er op, dat de dood het gevolg was van kruisiging. De stoffelijke resten van dit lichaam zijn momenteel in de collectie van het Israël Museum (Rockefeller-Afdeling). Zij vormen het enige exemplaar van een skelet uit de oudheid, waaruit kruisiging als doodsoorzaak blijkt.

De tekenen van het lichamelijk geweld, die op het skelet zichtbaar zijn, beperken zich tot de doorboorde *calcanei* (hielbeenderen), de verbrijzelde *tibiae* (scheenbenen) en linker *fibula* en een kras op de rechter *radius* (spaaakbeen). Al deze beschadigingen duiden, direct of indirect, op het proces van de kruisiging. Verder vertoonde het skelet geen sporen van lichamelijk geweld. De schedel was geheel intact en onbeschadigd, zonder enige dislocatie. De faciale beenderen wezen op mesoprosope, neigend naar het leptenisch type. De algemene vorm van de faciale beenderen,

met inbegrip van het voorhoofd, was vijfhoekig; afgezien van het voorhoofd was de vorm driehoekig, onder de beide jukbogen sterk taps toelopend. De neusbeenderen waren fors, gebogen, in het bovenste deel stevig en glad en naar onderen toe ruwer wordend.

Een schets van het vermoedelijke uiterlijk van de gekruisigde zou wijzen op een aantrekkelijk, maar tegelijk wat woest gezicht: de kauwspieren wijzen op milde trekken in de spierpartijen; de inplanting van de aangezichtsspieren daarentegen wijst op scherpe, ruwe trekken. De kin duidt een energieke gelaatsuitdrukking aan. De berekende lengte van 167 cm is normaal voor de gemiddelde klassieke mediterrane mens.

Het algemene uiterlijk van de beenderen van de ledematen was slank, fijngevormd, regelmatig, duidelijk afwijkend van de tegenstrijdige trekken van het gezicht. Het geraamte is ongetwijfeld dat van een man, maar uit de bestudering van het postcraniale geraamte blijkt overduidelijk dat de betrokkene zelden of nooit zwaar lichamelijke arbeid heeft verricht. Ernstige verwondingen heeft hij nooit opgelopen, zoals duidelijk blijkt uit de afwezigheid van pathologische deformaties of van traumatische laesies aan enig bot – afgezien uiteraard van die van de kruisiging.

De spieren van zowel armen als benen waren vrij schraal en het gehele postcraniale geraamte is dermate dun, dat geconcludeerd mag worden tot hoogstens lichte spierarbeid, zowel in de jeugd- als in de volwassenenperiode. Desondanks was de man van een gezonde constitutie. Daarvoor pleiten duidelijk het ontbreken van tandcariës, de normale groei van alle blijvende tanden, een groei die geen hinder heeft ondervonden van de aanwezige spleet in het gehemelte, de goed-ontwikkelde ledematen, waaraan geen deformaties zichtbaar zijn, alsook de rechte, stevig gebouwde lange benen.

Wanneer men deze jonge man in meer dan puur anatomisch-antropologische kenmerken wil schetsen, zou dat portret er mogelijk zo uitzien: Een niet-alledaags, maar vriendelijk gezicht (ondanks de nagenoeg onopvallende defecten, die trouwens achter baard, snor en haren wegvielen). Een harmonieus gebouwd lichaam, een knappe verschijning, soepel in zijn bewegingen, slank van bijna vrouwelijke allure, het doet ons denken aan de Hellenistische *ephebe*.

Bewijzen voor de kruisiging

De hielbeenderen, doorboord door een ijzeren nagel, lagen, toen de vondst gedaan werd, midden tussen de andere beenderen in het stroperige vocht op de bodem van het ossuarium, onder het craniale geraamte. Bij eerste aanblik leek het of slechts één been aanwezig was – het *rechter* hielbeen (bij latere waarnemingen bleek ook het sustentaculum tali van het linkerbeen aanwezig te zijn). Op het moment van de eerste globale inspectie leken de beide hielbeenderen twee vormeloze, beenachtige knobbels, ongelijk van grootte, die tezamen om een ijzeren nagel klonterden en bedekt waren met een kalkachtige korst.

Duidelijk zichtbaar was, vlak onder de kop van de nagel, tussen de nagel en de beide knobbels, een betrekkelijk fors houten plankje (1,5 à 2 cm), in goed geconserveerde staat. Het was onmiddellijk duidelijk, dat dit plankje het bewijs vormde dat het een

geval van kruisiging betrof. Wij stonden voor de moeilijke keus, of het hout te conserveren (hetgeen mogelijk ten koste van een deel van de beenderen zou gaan) of de beenderen zelf prioriteit te geven met het oog op verder onderzoek (hetgeen ten koste van het hout zou gaan). Uiteindelijk werd besloten het onderzoek van het gebeente voorrang te geven.

Fragmenten van het hout ondergingen een uitgebreid microscopisch, palaeo-botanisch onderzoek. De analyse toonde aan, dat het hout betrof van de gewone *Pistachia* of *Acacia*. Vlakbij de kop van de nagel werden ook korrelvormige fragmenten hout aangetroffen, die sterk aangetast waren door ijzeroxyden. Bij eenzelfde nauwkeurig onderzoek werd dit hout geïdentificeerd als *olijvehout*.

Na droging, zuivering en impregnering werden de beide beenachtige knobbels aan een nader onderzoek onderworpen. De grootste knobbel, afkomstig van het rechterbeen, was gedeeltelijk verkleefd met het stuk hout en lag het dichtst bij de kop van de nagel. Tussen de grotere botten werden ook aanzienlijke fragmenten van het rechter hielbeen gevonden, waarin zich enkele splinters van de *pistachia* of *acacia* hadden genesteld. Aan het grote stuk van het rechterbeen en aan de ijzeren nagel zat een stuk van het linker hielbeen, dat het calcaneum sustentaculum tali apophysis bleek te zijn. Vlak na het eerste stadium van impregnering werd destijds slechts één zo'n apophysis geïdentificeerd: het sustentaculum tali van het linker hielbeen. Maar pas enkele maanden later kon definitief worden vastgesteld, dat de *beide* sustentacula tali aanwezig waren, tegen elkaar aan; één complete, dat tot het linker hielbeen had behoord en nog één, dat verbrijzeld bleek en behoord had tot het rechter hielbeen.

Waarschijnlijk kan men de plaatsing van het lichaam op het kruis in het kort als volgt interpreteren: de voeten werden zo goed als parallel gelegd en vervolgens beide aan de hiel met de nagel doorboord, waarbij beide benen één kant op lagen; de rechter knie lag zo grotendeels over de linker; het lichaam hing wat verdraaid; de bovenste ledematen werden links en rechts gestrekt en elk met een nagel in de onderarm doorboord.

Het onderzoek van de nagel zelf en van de wijze waarop de hielbeenderen tussen kop en punt van de nagel vastzaten, wees uit dat de voeten niet erg nauwkeurig aan het kruis waren bevestigd. Daaruit zou bovendien blijken dat gebruik werd gemaakt van de traditionele „sedecula” – die vooraf al aan het kruis was vastgemaakt en bedoeld was om er het zitvlak van de veroordeelde precies op te laten rusten; daardoor kon het lichaam niet ineenzakken en werd de doodstrijd verlengd.

In het geval van deze gekruisigde was, nu de voeten zo weinig steun hadden, het gebruik van de „sedecula” essentieel om het lichaam op het kruis steun te geven. Waarschijnlijk was op de geïmproviseerde „sedecula” slechts plaats voor het linker zitvlak.

De gebogen houding van het lichaam, de oblique penetratie van de grote nagel, het feit dat de punt van de nagel gestuit is op een kwast in het olijfhout, dit alles had tot resultaat dat de ijzeren nagel was omgebogen en een eind (1 à 2 cm) uit het hout stak. Onderzoek leverde op dat de nagel oorspronkelijk 17 à 18 cm lang geweest moet zijn, ruim voldoende om de beide hielen te doorboren en zich dan nog diep genoeg in

het hout te hechten. Nu de nagel echter verbogen was, bleek de totale lengte van de nagel in rechte vorm slechts 12 cm te zijn.

Uit het feit dat de kop van de nagel nog 2 cm boven de huid van het hielbeen moet hebben uitgestoken en dat het plankje hout nog recht was, zou afgeleid kunnen worden dat de nagel niet volgens plan in het hout van het kruis was gedrongen.

Bij het onderzoek van de benen gaven de waarnemingen ook meer inzicht in de zogenoemde „coup de grâce”. Bij het afnemen van de dode van het kruis zal het losmaken van de onderarmen geen moeilijkheden hebben opgeleverd. Maar met de benen viel de taak in dit geval niet mee nu de nagel, die de voeten had doorboord, in het hout was verbogen. Op de rechter talus is een bijna horizontale inkerving te zien op de plaats waar de kop van het gewricht had losgelaten. Het is duidelijk dat deze kerf is veroorzaakt door een scherp werktuig (waarschijnlijk een bijl of hakmes), aangezien de snee op de laterale zijde van het bot vrij ruw is en op de mediale zijde glad. Ongetwijfeld houdt dat verband met een amputatie post mortem van de voeten, die nodig bleek door de vreemde wijze waarop de nagel in het hout vastzat. Waarschijnlijk heeft men eerst enkele vergeefse pogingen gedaan de nagel uit het hout te trekken en daarna tot amputatie besloten. De nagel kon wel bewogen worden, maar zat met het gebogen eind nog te vast in het hout en aangezien de benen gebroken waren lag het praktisch gesproken voor de hand, voor het afnemen van het kruis de voeten te amputeren en daarna het gehele stuk (nagel, plankje en voeten) uit de kruisbalk te verwijderen.

In de omgeving van de breukvlakken van de benen waren vele grote donkere plekken te zien, waarschijnlijk sporen van de rituele zalving die rechtstreeks op de beenderen heeft plaatsgevonden, vlak voordat herbegraving van het gebeente in het ossuarium volgde.

Conclusies

Al is dit eerste overtuigend bewijs van een kruisiging in eerste instantie puur wetenschappelijk (d.w.z. anatomisch-antropologisch) benaderd, dat sluit een bepaalde emotionele betrokkenheid bij het onderwerp niet uit. Men dient dan te bedenken, dat kruisiging een straf is geweest die duizenden malen is toegepast, op zowel Joden als niet-Joden, zowel vóór als na het leven van Jezus van Nazareth. Deze straf was in het Fenicisch recht en ook later in het Romeins recht beslist niet ongebruikelijk.

Uit deze anatomisch-antropologische studie blijkt, dat de betrokkene een opmerkelijke, niet-alledaagse verschijning moet zijn geweest, reeds vóór zijn geboorte, bij zijn geboorte en bij zijn dood. Het bewijs voor deze uitspraak ligt in de buitengewone omstandigheden van deze kruisiging.

VERKLARENDE WOORDENLIJST

door Abraham Azary

Aelia Capitolina. Naam van de heidense stad die door Hadrianus gesticht werd na de revolutie van Bar-Kochba (A.D. 131-134) op de plaats van het verwoeste Jeruzalem. De naam bleef zelfs bestaan nadat de stad in de 7e eeuw door de Arabieren veroverd werd.

Agrippa I, Koning der Joden. Kleinzoon van Herodes de Grote en Marianne, prinses der Hasmoneeën. Vriend van Gaius en Claudius. Werd koning over de bezittingen van Philippus en Herodes Antipas in A.D. 37 en over Samaria en Judea in A.D. 41, regeerde slechts 3 jaar, stierf in A.D. 44. Was geliefd bij de Joden als een telg van de Hasmoneeën.

Agrippa II. Zoon van Agrippa I. Werd viervorst over Galilea, Batanea en andere gebieden van zijn oud-oom Philippus in A.D. 52. Bovendien werd hem de autoriteit verleend om de Hogepriester in Jeruzalem te benoemen. In de Handelingen wordt vermeld dat hij Paulus ondervroeg. In de Joodse Revolutie A.D. 66-70 gaf hij de Romeinen militaire hulp.

Annas. Hogepriester van A.D. 6-15. Schoonvader van Kajafas. Vijf van zijn zonen waren op verschillende tijdstippen hogepriester na hem, en hij was een zeer invloedrijk man in de Tempel-hiërarchie. Er wordt van hem verteld dat hij deelnam aan het verhoor van Jezus in de Paasnacht.

Antonia (Burcht). Burcht gelegen aan de N.W.-kant van het Tempelgebied. Oorspronkelijk gebouwd door Johannes Hyrkanos en in 't Grieks Baris genoemd (Hebreeuws – Birah). Ligt hoger dan de tempel. Werd door Herodes de Grote met veel luxe vergroot, om dienst te doen als koninklijke residentie, maar ook als onderkomen voor de soldaten. Werd zo genoemd naar zijn vriend en weldoener Marcus Antonius. Toen in A.D. 6 Romeinse landvoogden in Jeruzalem begonnen te regeren, deed de burcht Antonia dienst als een van de officiële residenties.

Aramees. Een Semitische taal (nauw verwant aan het Hebreeuws), die sinds de Perzische tijd de gemeenschappelijke taal werd van de Westelijke Middellandse Zeekust. In Jezus' tijd was het de taal die de Joden spraken.

Avondmaal. (Van het Grieks: eucharistein – dankzeggen). (Hebreeuws: *hodaiah*). Sacrament van de Christenen dat Jezus' daad aan het Laatste Avondmaal herhaalt toen hij zijn discipelen brood en wijn aanbood en hun vroeg het te eten als een symbool van zijn lichaam en bloed. Het Griekse woord heeft betrekking op de door Jezus uitgesproken zegen over brood en wijn.

Baraitha. Een leerstuk van de Tannaim, dat niet tot de canonieke Misjna (zie aldaar) behoort, zoals die samengesteld is door R. Jehuda ha-Nasi. Letterlijke betekenis: niet-behoorend bij (de Misjna).

Boulé-Bouleutés. Grieks voor raad-raadgever. Term die in de periode van de Tal-

moed en in het Nieuwe Testament gebruikt wordt om de plaatselijke of stedelijke raad of het gezagsorgaan aan te duiden en de leden daarvan.

Brieven van Paulus (Jacobus). Brieven uit de tijd der apostelen, behorend tot het Nieuwe Testament. Heten naar de schrijvers ervan of naar de geadresseerden en zij beschrijven de activiteiten van de apostelen en/of het leven van de vroeg-christelijke gemeenten.

Coenaculum. In een oude Romeinse woning was dit de naam van de bovenzaal of eetzaal. In de traditie van het Nieuwe Testament is het de naam van de zaal waar Jezus het Laatste Avondmaal hield met zijn discipelen. Wordt in het hedendaagse Jeruzalem aangewezen als de zaal die boven het graf van David, op de berg Sion, ligt.

Deuteronomium. Het vijfde boek van de Pentateuch (of Torah), waarin veel wetten herhaald worden van de codificatie uit de voorafgaande boeken. Geleerden denken dat het ontstaan is in de 7e eeuw voor Chr.

Essenen. Leden van een kleine Joodse sekte die ontstaan is in de tweede eeuw voor Chr. en die actief bleef tot aan de verwoesting van Jeruzalem in A.D. 70. Zij leidden een erg ascetisch bestaan en hadden hun eigen regels over offeranden in de Tempel. Recent onderzoek legt verbandingen tussen hen en de bewoners van het Qumran-klooster. Zowel Philo als Josephus hebben over hen geschreven.

Farizeeën. Een van de drie gezindtes in het Jodendom aan het eind van de tweede tempelperiode. Van het Hebreeuwse woord *Perushim*: afgescheiden. Hoewel ze de wet strikt interpreterden waren ze toch genegen dogmatische hervormingen in te voeren (Takanoth) om zo de bijbelse voorschriften aan te passen aan de veranderde levensomstandigheden van hun tijd. Zij waren bereid tot politieke overeenstemming met vreemde overheersers, zolang zij God maar op hun manier konden dienen zonder al te veel inmenging van de vreemdelingen. Met hun tegenstanders, de Sadduceeën, verschilden ze op twee punten van mening: zij erkenden de Mondelinge Wet en geloofden in de wederopstanding, die beide door de Sadduceeën verworpen werden.

Gethsemané. Letterlijk: een plaats waar olie uitgeperst wordt. De traditie localiseert Gethsemané heden ten dage bij het dorp et-Tur, op de westelijke helling van de Olijfberg.

Golgotha. Aramese naam van het heuvelachtige terrein waar de kruisiging van Jezus plaatsvond. De letterlijke betekenis is schedel, en zo kreeg de plaats zijn andere naam, Calvarië, van het Latijnse Calvaria.

Haggada. Deel van de Talmoed-literatuur, waarin de Heilige Schrift uitgelegd wordt met behulp van gelijkenissen, leerspreuken of anekdotes. In het algemeen is de Haggada het niet-juridische deel van de verhalen en verhandelingen van de Talmoed, die de bedoeling en het doel van de Wet en zijn voorschriften moeten illustreren.

Halakha. Het geheel van Joodse voorschriften en wetten dat samengevat is in de Bijbel en in de Mondelinge Wetten. In Jezus' tijd waren deze mondelinge wetten nog niet op schrift gesteld, maar toen ze later uitgegeven werden in de Misjna en in de Talmoed, gaven ze voor een groot deel de opvattingen weer die heersten in de tijden „toen de tempel nog bestond”.

Handelingen der Apostelen. Boek in het Nieuwe Testament, dat tussen A.D. 60 en

A.D. 80 geschreven is en dat toegeschreven wordt aan Lukas. Het is het enige historische verslag van een tijdgenoot, over de verbreiding van de Christelijke leer in zijn vroegste periode, en over Paulus' lotgevallen.

Hasmoneeën (Dynastie der). De koninklijke dynastie, in 141 voor Chr. gesticht door Simon, zoon van Mattatias de Hasmoneeër van Modeïn in Judea. Simon zelf droeg de titel ethnarch (Grieks: ethnarchos), d.i. volksheerser, maar zijn nakomelingen gebruikten de titel koning. Toen Herodes in 37 voor Chr. de troon besteeg, kwam er een eind aan de rij der Hasmoneeën. Soms werden ze Makkabeeën genoemd.

Heidenen. In het Oude en Nieuwe Testament de algemene naam voor alle niet-Joodse volken, vertaling van het Hebreeuwse woord *Goyim*.

Heilig Graf. Volgens de overlevering de plaats van de graftombe waar Jezus in de Oude Stad Jeruzalem begraven werd, waarop een kerk van die naam gebouwd werd door Constantijn in de vierde eeuw en die in latere eeuwen geleidelijk uitgebreid werd. Het rotsgraf (de grot) werd volgens Eusebius in 325 ontdekt en wordt sindsdien door Christenen van vele denominaties vereerd. Er is nog een andere plaats, waarvan door velen aangenomen wordt dat het het Heilig Graf is; dit staat bekend als het Graf van Gordon. Dit is op korte afstand van de Damascus-poort gelegen.

Herodes Antipas. Zoon van Herodes de Grote. Viervorst van Galilea en van Perea in de jaren van Jezus' rondwandelingen. Heeft Johannes de Doper laten doden.

Herodes de Grote. De eerste niet-Joodse koning (een proseliet uit Edom) sinds de Romeinse bezetting van Palestina. Stierf in 4 voor Chr. De heersers over Judea of delen van Palestina die hem opvolgden, afstammelingen van Herodes, worden in het Nieuwe Testament alleen als Herodes aangeduid (Archelaüs, Antipas, Agrippa II).

Hillel (school van). De beroemdste der Tannaim (zie aldaar), aan het eind van de eerste eeuw voor Chr. Zou een tijdgenoot van Herodes de Grote zijn geweest en een telg uit het huis van David. De school van Hillel is bekend vanwege zijn liberale interpretatie van de Torah, en hervormingen van de dogmatiek, om de wettelijke voorschriften aan te passen aan de levensomstandigheden in de eerste eeuw. Een van zijn beroemde leerspreuken: Wat gij niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook aan een ander niet.

Hogepriester. Het hoogste ambt in de hiërarchie van de tempel sinds de stichting door Salomo. Tot aan de opstand van de Makkabeeën werd dit ambt vervuld door een lid van de Zadok-familie. Daarna werd het door de Hasmoneeën overgenomen, die zelfs als koningen deze heilige post bleven vervullen. Vanaf de troonsbestijging van Herodes tot aan A.D. 70 was het ambt minder in aanzien en werd de post vervuld door mannen uit de rijke priesterfamilies die bij de vreemde overheersers van Judea goed bekend stonden. Annas en Kajafas uit het Nieuwe Testament zijn twee hiervan.

Kajafas Joseph. Was Hogepriester van A.D. 18 tot A.D. 36. In zijn dagen werd Jezus gekruisigd. Annas, zijn schoonvader, was een vroegere Hogepriester.

Kidron (beek). Een dal tussen de berg Moria (de Tempelberg) en de Olijfberg, waarin een kleine beek van die naam stroomt. De beek stroomt na het verlaten van Jeruzalem door de woestijn van Judea naar de Dode Zee, ongeveer 15 km ten zuiden van de monding van de Jordaan.

Makkabeeën, zie Hasmoneeën.

Messias. Komt van het Hebreeuwse woord Masjah, „de gezalfde”. Oorspronkelijk

gebruikt bij de zalving van David als Koning van Israël door Samuël; later werd het een begrip voor Gods gunsteling of uitverkorene, om Israël uit verdrukking of ellende te redden.

Midrasj. Een deel van de Hebreeuwse religieuze literatuur waarin de Schriften door leraren, exegeten, rabbi's en Tannaim uitgelegd worden, door middel van homiletische exegese. Hoewel ontstaan lang voor A.D. 70 vond de voornaamste teboekstelling ervan plaats in de Talmoeid-periode, tot uiterlijk de zesde eeuw na Chr.

In de serie Midrasjim, die de naam „Rabbati” dragen, zijn de uiteenzettingen over de vijf boeken van de Torah (de Pentateuch) en ook over Ruth, Klaagliederen, Esther, het Hooglied en Prediker bijeengebracht.

Misjna (Hebreeuws voor herhaling). Een van de twee onderdelen van de Talmoeid. Het bevat de Mondelinge Wet en is in 6 delen (seders) gerangschikt. Samensteller en redacteur ervan was Rabbi Juda de Vorst (Jehuda-ha-Nasi) en men neemt aan dat de datum van verschijning omstreeks 200 A.D. was.

Mondelinge Wet. Zie Wetten.

Muren van Jeruzalem. Jeruzalem was een versterkte stad. In verschillende periodes en op verschillende plaatsen hebben bestuurders verdedigingsmuren er om heen gebouwd. Van Josephus weten we dat er in A.D. 65 drie muren bestonden (zie kaart). De Eerste Muur was de oudste. De Tweede Muur (waar Golgotha buiten viel) bestond in Jezus' tijd al. De Derde Muur werd door de Joodse koning Agrippa I in A.D. 41 begonnen en de bouw duurde voort tot aan de Revolutie in A.D. 65.

Oekumene. Griekse term waarmee de toen bekende bewoonde wereld werd aangeduid, later op één lijn gesteld met het begrip Grieks-Romeinse wereld, dit in tegenstelling tot de landen van de barbaarse stammen.

Olijfberg. Berg die het dichtst bij Jeruzalem ligt aan de oostgrens ervan. In Jezus' tijd was er veel olijventeelt en het was een centrum van olijfolie-productie. Vandaar de naam van de dorpen: Gethsemané (olijfpers) en Bei-Zetha (oliehuis) die in de nabijheid gelegen zijn.

Ophel. Stadsdeel van Jeruzalem, precies ten zuiden van de Tempelberg, tegenover de ingangspoorten tot de Tempelhof. Men meent ook dat het het gebied van de Stad van David was. Josephus noemde het Ophlas. Ten westen ervan grensde Ophel aan de Benedenstad, nog verder naar het westen lag de Bovenstad, op het grondgebied dat nu de berg Sion heet.

Pelgrimsreizen. In de tijd van de tweede tempel was het een gewoonte onder de Joden, zowel uit Palestina zelf als uit de Diaspora, om in Jeruzalem samen te komen voor de drie feesten, Pasen, Pinksterfeest (ook oogst- of wekenfeest) en het Loofhuttenfeest, om zich in de tempel te verheugen, en God offers te brengen in overeenstemming met de Bijbelse voorschriften.

Perea. Het gebied dat direct ten oosten van de Jordaan ligt. Van het Griekse Peraia (Peran tou Iordanou, in het Hebreeuws: Eber-Ha-Yarden). In Jezus' tijd woonden er Joden, maar politiek was het een deel van het gebied van Herodes Antipas.

Philo (Judaeus). Vooraanstaand Joods filosoof uit de tijd van Jezus, die in Alexandrië woonde van 20 v. Chr. tot 40 na Chr. Hoewel hij de Wet en de Joodse tradities toegedaan was, legde hij de Bijbel uit in overeenstemming met de Griekse

filosofische opvattingen en de gebeurtenissen uit de Bijbel op een allegorische manier. Hoewel hij Judea en Jeruzalem bezocht heeft en ook over de Kanonen schreef, noemt hij de Christelijke beweging nergens.

Pontius Pilatus. Romeins landvoogd over Judea van A.D. 26 tot A.D. 36. Zijn ambtsperiode werd gekenmerkt door botsingen met Joden en Samaritanen op grond van religieuze gebruiken en door onderdrukking van burgers.

Poorten van Jeruzalem. Poorten in de verdedigingsmuren om Jeruzalem; te onderscheiden van de muren die om het tempelgebied stonden. Voor details zie tekeningen.

Poorten van de tempel. Het tractaat Middoth (de maten van de tempel) noemt de poorten om het tempelgebied als volgt: Er zijn twee Hulda (= ondergrondse passage)-poorten in het zuiden, een poort in het oosten, de Susanpoort, een in het noorden, de Taddaeüs-poort, een in het westen, de Coponius-poort en dan nog 12 poorten zonder naam die tot de drie eigenlijke binnenhoven van de tempel leidden (Middoth 2 : 6). Volgens de Middoth mochten gewone burgers alleen door de Hulda-poort binnenkomen (zie plattegrond). Bij Josephus worden afwijkende namen gevonden.

Praetorium. In het Romeinse rechtssysteem was dat de zaal waar de magistraat rechtszitting hield. In de evangeliën en in de Handelingen heeft deze term altijd betrekking op de officiële residentie van de landvoogd, of op een deel ervan. In Pilatus' geval was het de plaats waar hij, als hij in Jeruzalem verbleef, zaken die door de Joodse autoriteiten voor hem gebracht werden, gerechtelijk onderzocht.

Q-document. Onderzoekers van het Nieuwe Testament duiden zo een hypothetisch geschrift aan dat onder de leden van de vroege Joods-Christelijke gemeenten circuleerde, waarin de gebeurtenissen uit Jezus' leven en zijn leringen doorgegeven werden. Geleerden menen dat dit document de basis was van de evangeliën van Mattheüs en Lukas, die met behulp daarvan hun verhaal schreven. Het werd „Q” genoemd door de Duitse onderzoekers, naar de letter Q van Quelle = bron (van de evangeliën).

Qumran. Ruïnes van een oude nederzetting van een woestijn-sekte in de eerste eeuw, ten noord-westen van de Dode Zee gelegen. Een groot aantal manuscripten uit die periode werd in 1947 gevonden in grotten daar in de buurt, waaronder twee, die de gedragsregels van de gemeenschap beschreven. Hedendaagse geleerden leggen een verbindingslijn tussen de eerste Christenen en de geschriften van die sekte.

Sadduceeën. Na de Farizeeën het belangrijkste in Joods-Palestina. Meestal afkomstig uit de gegoede klasse en uit priesterfamilies, en dus aanhangers van de politieke status-quo. Op het religieuze plan verwierpen ze de uitleg van de Torah zoals die in de Mondelinge Wet bekend was en ontkenden ze het geloof in de wederopstanding (in tegenstelling tot de Farizeeën). Zij waren de onwrikbare voorstanders van de Tempel-hiërarchie.

Samaritanen. Bewoners van de streek ten noorden van Jeruzalem, die zich in Jezus' tijd voornamelijk centraliseerden in de stad Sebasté (Samaria). Hun betrekkingen met de Joden waren buitengewoon onvriendelijk en hun godsdienst die alleen

gebaseerd was op de Pentateuch (de vijf boeken van Mozes) en op de heiligheid van Sichem in plaats van op Jeruzalem, was vervloekt voor de Joden. Jezus vertelde zijn apostelen de Samaritanen te vermijden.

Sanhedrin. Naast de regeringen van de Hasmoneeën en Herodes bestond ook het instituut van het Sanhedrin, dat over niet-burgerlijke zaken zeggenschap had, zaken die te maken hadden met naleving van de godsdienstige voorschriften in het nationale en dagelijkse leven. Het was tegelijkertijd een Raad en een Hof, en had twee leiders, een Nasi (voorzitter) en een Ab-Beth-Din (= President van het Hof). Er was een Centraal Sanhedrin (het grote Sanhedrin), dat in Jeruzalem zitting had en dat uit 71 leden bestond en in de Xystus (Zuilengang) bijeenkwam (Lishkath-Ha-Gazith); en plaatselijke hoven van 23 leden. Alleen het grote Sanhedrin was bevoegd om over halsmisdaden te oordelen. De voorschriften voor de berechting en de procedures zijn vastgelegd in een apart tractaat in de Talmoed: Sanhedrin.

Seder. Een traditionele, ceremoniële maaltijd, die bestaat uit het eten van het Paaslam, het drinken van 4 bekers wijn en het vertellen van het verhaal over de uittocht uit Egypte. De avond van de 15e van de maand Nissan was de avond waarop de Joden deze maaltijd gebruikten. Het tegenwoordige *Seder*-ceremonieel is gebaseerd op voorschriften en ceremoniën die beschreven staan in het Misjna-tractaat Pesahim. Na de verwoesting van de tempel werd bij de viering het vlees van het Paaslam vervangen door een „herinnerings”stuk verbrand vlees. De andere onderdelen van het ceremonieel, hoewel in latere generaties verfraaid, gaan fundamenteel terug op de overleveringen uit de tijd van de tweede tempel.

Shammai (school van). Zie school van Hillel. Shammai was een tijdgenoot van Hillel en terwijl Hillel voorzitter van het Sanhedrin was, was Shammai President van het Hof. In tegenstelling tot Hillels gematigdheid is Shammai bekend om zijn strenge lijn bij het toepassen van de voorschriften van de Wet. Zijn „school” werd aldus bekend om de strenge opstelling.

Synedrión. Grieks woord voor Raad. In het Nieuwe Testament kan deze term zowel een raad van zekere vertegenwoordigers aanduiden als ook het bevoegde gerechtshof van de Joden dat in Jeruzalem zitting had en dat door de Joden bij de Aramees klinkende naam Sanhedrin werd genoemd.

Synoptische evangeliën. De drie evangeliën van Mattheüs, Markus en Lukas, die gebeurtenissen gelijklopend beschrijven en bepaalde teksten gemeen hebben zodat zij doorgaans dezelfde opvatting over de voornaamste kwesties weergeven.

Talmoed. De verzameling Joodse mondelinge Wetten, zoals die in de scholen van Babylonië en Palestina door de Wijzen onderwezen werden. De Talmoed bestaat uit twee delen: 1. de Misjna, met de commentaren van de Tannaim en 2. de Gemara, met die van de Amoraim. Eigenlijk bestaan er twee Talmoeds, een Palestijnse of Jeruzalemse Talmoed, die het werk van plaatselijke Wijzen in Palestina was en die ongeveer 425 A.D. tot afsluiting kwam en de Babylonische Talmoed, geredigeerd door Rav Ashi, ca. 500 A.D. De Joden hechtten gedurende hun voortbestaan meer gewicht aan de Babylonische Talmoed dan aan de Palestijnse, omdat de eerste meer fundamenteel is in zijn analysering en beter verwoord is. Terwijl de Misjna in het Hebreeuws geschreven is, is de Gemara in resp. Oost- en Westaramees geschreven.

Tannaim. Aramees woord voor leraren. De deelnemers in de debatten over de Misjna (zie aldaar) in de twee eerste eeuwen van onze jaartelling worden zo genoemd.

Tempelrol. Een rol die in de Qumran-grotten ontdekt is en nu bewerkt en uitgegeven is door Y. Yadin. De voorschriften, de ceremoniën, de tempel, de koning en het leger worden er in behandeld.

Tempel, tweede. De Tempel van Salomo, die de Eerste Tempel genoemd werd, was op de berg Moria gebouwd en werd door Nebukadnezar, de Babylonische koning, in 597 voor Chr. vernietigd. De ballingen die in 536 voor Chr. naar Sion terugkeerden, herbouwden de tempel, bescheiden van afmetingen, onder Zerubbabel en zijn opvolgers. Deze tempel wordt in de Joodse traditie de tweede tempel genoemd. Tot aan de heerschappij der Hasmoneeën werd op bescheiden schaal uitgebreid. Pas onder koning Herodes de Grote kwam een gigantische reconstructie tot stand, waarbij de prachtige gebouwen, zuilengangen en hoven op een overdadige manier werden opgetrokken. Zowel Josephus als de Talmoed beschrijven de enthousiaste manier waarop tijdgenoten het geheel bewonderden. Is door Titus in A.D. 70 verwoest. Op de plek van het Heilige der Heiligen van de tempel staat nu een islamitisch heiligdom, de Haram-esh-Sherif.

Tempelberg. Met deze naam wordt het hele geëgaliseerde gebied binnen de muren van het tempel-complex aangeduid, met inbegrip van alle hoven, die om het gebouw van de eigenlijke tempel gelegen waren en de bijgebouwen. Vóór Herodes stond de tempel op de berg Moria. Herodes heeft een uitgebreid terrein vlak gemaakt, door het enorm op te hogen en heeft daarna het opgehoogde gedeelte door steunmuren omringd (de Westelijke Muur is er een van) en bruggen gebouwd om toegang te verschaffen tot de andere stadsdelen; wat tegenwoordig de boog van Robinson en de boog van Wilson heet, zijn overblijfselen van deze belangrijke bouwkundige werken. De twee Hulda-poorten in de zuidelijke steunmuur waren ondergrondse passages om van de Benedenstad naar het hoger gelegen voorhof der heidenen, in het zuidelijk deel van de Tempelberg, te komen.

Terugkeer naar Sion. In 536 voor Chr. keerden Joodse ballingen terug naar Judea, met verlof van Cyrus. De teruggekeerden, maar enkele tienduizenden, gingen in Jeruzalem wonen, en in de naaste omgeving ervan, en bouwden de tempel weer op bescheiden wijze op.

Testimonium Flavianum. Zo wordt een passage in het boek van Flavius Josephus, *Joodse oudheden*, genoemd (XVIII, 63-64). „De passage over Christus”, waar hij schrijft over Jezus als de Christus, die door Pilatus tot de kruisdood werd veroordeeld op aandringen van de voornaamste mannen uit Judea. Geleerden hebben aan de authenticiteit van deze passage getwijfeld en vanaf de 16e eeuw hebben er al debatten plaats gehad tussen theologen en historici over deze kwestie (zie Excurs II).

Tosefta. Een verzameling Baraitas (zie aldaar), een toevoeging aan de Misjna. De Tosefta heeft net als de Misjna zes seders (afdelingen), die eveneens in seders (afdelingen) en hoofdstukken onderverdeeld zijn. Wijzen uit de tweede helft van de tweede eeuw na Chr. zouden het op schrift gesteld hebben.

Tractaten. Aldus worden de onderdelen van de Misjna en de Talmoed genoemd. De

Misjna is onderverdeeld in seders, die weer in tractaten en vervolgens in hoofdstukken.

Typologie. De leer van voorafschaduwung van elementen en symbolen in de Bijbelboeken; het is een toepassing van Oudtestamentische teksten bij de uitleg van het Nieuwe Testament. Methode die door de Joden gevolgd werd in de Midrasj en ook door de vroege Christelijke schrijvers, die een verbinding legden tussen Jezus' komst en daden en de vroegere profetieën.

Tyropoeon-dal. Dit is de streek ten zuidwesten van de stad Jeruzalem, zo genoemd door Josephus. Waarschijnlijk gelegen tussen Ophel en de Benedenstad, maar in het noorden reikte dit dal tot aan het tegenwoordige plein bij de Westelijke Muur. De twee bogen (resp. die van Wilson en Robinson) waren bruggen over dit dal, die leidden van de koninklijke zuilengang en de tempel naar de aristocratische Bovenstad en de paleizen.

Via Dolorosa. De laatste weg waarlangs Jezus ging vóór zijn dood. Hoewel de eerste en laatste „statie” van deze weg afgeleid worden uit wat de evangeliën vertellen, kan tot dusver geen enkele archeologische ontdekking definitief de plaats vaststellen van het praetorium in de burcht Antonia (Statie I) en ook niet de laatste „statie”, bij de Kerk van het Heilig Graf binnen de tegenwoordige muren van de Oude Stad Jeruzalem.

Voorbereiding (Dag van). Vrijdag, de dag vóór de sabbath, wordt zo in het Nieuwe Testament genoemd. Van het Griekse *Paraskevi* (= dag van voorbereiding voor de sabbath). De strikte naleving van de sabbath bij het Jodendom vroeg om veel voorzieningen. Eten werd klaargemaakt, werk werd onderbroken en de mensen namen rust. Om alle risico van schending van de sabbath te vermijden, begon de naleving al vóór zonsondergang, wanneer de sabbath eigenlijk pas begon. Zo werd de vrijdag langzamerhand een Dag van Voorbereiding.

Wetten. Het Griekse woord voor Wet is *Nomos*; daarmee hebben de Griekse vertalers van de vijf boeken van Mozes, de Torah, aangeduid. Sindsdien hebben de Joden de interpretatie van de voorschriften die de Torah bevat steeds meer uitgebreid door een mondelinge overlevering en zo werden twee opvattingen van de Wetten bekend: 1. een geschreven Torah (= geschreven Wet) en 2. een mondelinge of gesproken Torah (mondelijke Wet).

Wijzen. Een algemene naam voor de Tannaim en leraars van de Wet, en allen wier spreuken opgetekend staan in de Misjna, de Gemara en de Midrasj, een benaming die een groep leraren aanduidt die in een discussie tot eenzelfde mening komen over een gezamenlijk bestudeerd onderwerp.

Zeloten. Een fanatieke politieke partij in de Joodse gemeenschap, in de vóór-zeventiger jaren, die extreme gewelddaden en verzet tegen de Romeinse overheersing van Judea voorstonden. Het Griekse woord *Zelotès* is hetzelfde als het Hebreeuwse *Kanaim* (ijveraar voor God en traditie). Josephus noemt ze met een Grieks woord „*Iestes*” = bandiet, rover, terwijl de Talmoed ze *Biryonim* noemt. Zij namen deel aan de verdediging van Jeruzalem en zetten hun verzet voort in de burcht Masada, totdat die in A.D. 73 door de Romeinen werd bedwongen.

VERANTWOORDING VAN DE ILLUSTRATIES

Copyright © van het illustratiemateriaal:

Met uitzondering van de illustraties nr. 9, 13, 14, 19, 20, 39, 44 en 48, die speciaal voor de Nederlandse editie beschikbaar gesteld werden door prof. dr. E. Noort, 't Harde, zijn alle overige illustraties, foto's, plattegronden, reconstructies en tekeningen zorgvuldig geselecteerd en ter beschikking gesteld aan Sadan Publishing House Ltd. te Tel Aviv, die het copyright van deze uitgave bezit.

Behalve de hierboven gespecificeerde illustraties zijn de overige opgenomen met toestemming van de volgende personen en instanties in Israël:

Survey of Israel; De Israel Exploration Society; Het Israel Museum; Het Ha'aretz Museum; Het Departement van Oudheden, Jeruzalem; Het Holyland Hotel; Phantomap Ltd.; Prof. dr. N. Avigad; Dr. M. Broshi; Prof. dr. M. Har-El; Prof. dr. B. Mazar; Y. Afek; A. Hay; G. Nalbandian.

Voor de toelichtende tekst bij de illustraties werd met toestemming gebruik gemaakt van de volgende bronnen:

R. Amitan en A. Eilan, *Excavations in the Jerusalem Citadel*.

N. Avigad, *Excavations in the Jewish Quarter of the Old City*.

M. Avi-Yonah, *Excavations in Jerusalem, Review and Evaluation*.

Idem, *Jerusalem of the Second Temple Period*.

P. Benoit o. p., *The Archeological Reconstruction of the Antonia Fortress*, verschenen in: Qadmonioth, vol. V no. 3-4 (blz. 19-20), Israel Exploration Society, Jerusalem.

M. Broshi, *Excavations in the House of Caiaphas at Mount Zion*.

M. Har-El, *This is Jerusalem*.

B. Mazar, *The Archeological Excavations near the Temple Mount*.

A. Negev, *Archaeology in the Land of the Bible*.

Function and Design in the Talmudic Period, uitg. Ha'aretz Museum, Tel Aviv.

De omslagfoto (van Rob Lucas, fotograaf te Enschede) is genomen in het Dal van Ben-Hinnom aan de zuidwestkant van de Oude Stad en geeft uitzicht op de berg Sion.

Overnemen van illustraties is verboden behoudens schriftelijke toestemming van de uitgever.